

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W GDAŃSKU
STOWARZYSZENIE NAUKOWE ARCHEOLOGÓW POLSKICH
ODDZIAŁ W GDAŃSKU

VI POMORSKA SESJA SPRAWOZDAWCZA

VI POMORSKA
SESJA
SPRAWOZDAWCZA



ISBN 978-83-972536-2-9 ONLINE

VI POMORSKA SESJA
SPRAWOZDAWCZA

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W GDAŃSKU
STOWARZYSZENIE NAUKOWE ARCHEOLOGÓW POLSKICH
ODDZIAŁ W GDAŃSKU

VI POMORSKA SESJA
SPRAWOZDAWCZA

za lata 2021–2022

Pod redakcją
Piotra Fudzińskiego

Gdańsk 2024

Redaktor Wydawnictw MAG:

Ewa Trawicka

Tłumaczenia:

Tomasz Borkowski

Korekta:

Elżbieta Pękała

Skład i łamanie:

Beata Müller

Fotografia na okładce:

*Moneta pochodząca ze skarbu znalezionej w Starej Wsi, gm. Rojewo
(fot. J. Bednarczyk, WUOZ w Szczecinie)*



Muzeum Archeologiczne
w Gdańsku



Instytucja Kultury Samorządu
Województwa Pomorskiego

Muzeum Archeologiczne w Gdańsku

ul. Mariacka 25/26, 80-833 Gdańsk

tel. 58 322 21 12, fax 58 322 21 11

e-mail: sekretariat@archeologia.pl

www.archeologia.pl

© by Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2024

ISBN 978-83-972536-2-9 online

SPIS TREŚCI

- 07 **Wstęp**
- 09 **Wioleta Jaskólska, Agnieszka Ostalczyk**
Nagrody za znalezienie zabytków archeologicznych z terenu Pomorza.
Lata 2019–2022
- 25 **Piotr Klimaszewski, Jakub Mosiejczyk, Piotr Fudziński**
Zniszczony grób ludności kultury pomorskiej z Będomina,
gm. Nowa Karczma
- 31 **Anna Nierychlewska, Andrzej Bartczak**
Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych
w 2021 r. na stanowiskach archeologicznych AZP 7-31/5, AZP 7-31/6, AZP
7-31/11 oraz AZP 7-30/53 w Żoruchowie, gm. Główny, woj. pomorskie
- 51 **Piotr Fudziński, Ewa Fudzińska**
Osadnictwo średniowieczne na stanowiskach w Subkowskim Polu
i Subkowych, gm. Subkowy, oraz Lubiszewie, gm. Tczew
- 65 **Bogusz Wasik**
Wyniki badań archeologicznych, przeprowadzonych w 2022 r. na zamku
kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie
- 91 **Magdalena Źurek**
Zamek pokrzyżacki w Przezmarku (gm. Stary Dzierzgoń) – badania
archeologiczne w 2022 roku
- 109 **Katarzyna Zdeb, Magdalena Źurek**
Analiza chemiczna pozostałości organicznych we wczesnonowożytnych
szklonych naczyniach z Gdańska i Boreczna
- 119 **Marta Wołyńska**
Kultura materialna Gdańska w XIX i początkach XX wieku
na podstawie wybranych zabytków z badań archeologicznych
przy ulicy Łąkowej 60 F119
- 179 **Program VI Pomorskiej Sesji Sprawozdawczej za lata 2021–2022**
- 180 **Lista uczestników**

Muzeum Archeologiczne w Gdańsku we współpracy ze Stowarzyszeniem Naukowym Archeologów Polskich oddział w Gdańsku zorganizowało w dniach 24–25 listopada 2022 roku *VI Pomorską Sesję Sprawozdawczą za lata 2021–2022*.

Celem tej konferencji było przedstawienie referatów oraz komunikatów z badań terenowych (systematycznych, ratowniczych, sondażowych) w obrębie aglomeracji miejskich, jak również prac wykopaliskowych prowadzonych na trasach dróg oraz badań na inwestycjach budowlanych i liniowych, a także badań konserwatorskich i naukowych prowadzonych przez instytuty uniwersyteckie na terenie województwa pomorskiego.

Konferencja odbyła się w budynku Muzeum Archeologicznego w Gdańsku przy ul. Chmielnej 53, w spichlerzu Błękitny Baranek. Do uczestnictwa w sesji zostali zaproszeni archeolodzy, prowadzący badania wykopaliskowe na terenie województwa pomorskiego, a także archeolodzy i studenci archeologii zainteresowani archeologią Pomorza.

Łącznie pozyskano do druku osiem z prezentowanych wówczas dwudziestu dwóch wystąpień (część w międzyczasie ukazała się w innych publikacjach).

Zamieszczona na końcu lista uczestników zawiera nazwiska wszystkich osób, które wyraziły chęć uczestnictwa, niezależnie czy były później obecne. Umieszczono na niej również osoby, które zgłosiły chęć uczestnictwa w konferencji w trakcie jej trwania. Na liście przedstawiono tytuły, miejsca pracy lub studiów aktualne w czasie trwania konferencji.

dr Piotr Fudziński

NAGRODY ZA ZNALEZIENIE ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH Z TERENU POMORZA. LATA 2019–2022

Zabytki archeologiczne, niezależnie od tego czy zostały odkryte przypadkowo, czy też natrafiono na nie w czasie zorganizowanych poszukiwań zabytków lub badań archeologicznych, niezaprzeczalnie budzą ogromne zainteresowanie. Znaleźiska te jako ślady historii – czy to tej zamierzchłej, czy tej nawet całkiem nieodległej – pobudzają wyobraźnię, pozwalając na swoistą podróż w czasie.

To niezwykle zainteresowanie odkryciami znajduje swoje odzwierciedlenie w polskim prawodawstwie. Obejmuje ono bowiem aż 5 aktów regulujących przedmiotową materię. Są to:

- ustawa z 20 lutego 2015 r. o rzeczach znalezionych (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 501; dalej cyt.: u.rz.z.),
- ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 840; dalej cyt.: u.o.z.),
- ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. kodeks cywilny (t.j. Dz. U. 2022, poz. 1360 ze zm.),
- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (t.j. Dz. U. z 2004 r. nr 71, poz. 650; dalej cyt.: Rozporządzenie MKiDN z 1 kwietnia 2004 r.),
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2015 r. w sprawie nagród za znalezienie zabytków lub materiałów archiwalnych (t.j. Dz. U. z 2015 r., poz. 979; dalej cyt.: Rozporządzenie MKiDN z 2 lipca 2015 r.).

Wyżej wymienione akty prawne obejmują między innymi regulacje dotyczące właściwego postępowania w przypadku odnalezienia zagubionych lub porzuconych przedmiotów współczesnych, w tym pieniędzy, kosztowności, sprzętu i ekwipunku wojskowego, dokumentów wojskowych, broni i amunicji, materiałów wybuchowych, wszelkiego rodzaju dokumentów, w tym osobistych, ale także zabytków ruchomych i materiałów archiwalnych oraz zabytków archeologicznych. Przyznają one również znalazcy prawo do gratyfikacji, jeśli spełni on warunki określone tymi regulacjami (art. 34 u.o.z. i art. 11 u.rz.z.).

Ponieważ w niniejszym tekście uwagę poświęcimy wyłącznie nagrodom za znalezienie zabytku archeologicznego z terenu Pomorza, dla porządku wskazać należy, że ustawa o rzeczach znalezionych wyłącza je ze swojej właściwości (art. 3 u.r.z.z.). Przewiduje za to możliwość przyznania nagrody (znaleznego) za znalezienie zabytku ruchomego i materiału archiwalnego (art. 11 u.r.z.z.). Warto dodać, że zgodnie z treścią Rozporządzenia MKiDN z 2 lipca 2015 r., ustawodawca przyznał znalazcy prawo do otrzymania nagrody również w przypadku, gdy zabytek ruchomy – jednak, co ważne, nie archeologiczny – lub materiał archiwalny został znaleziony w ramach zorganizowanych poszukiwań zabytków, o ile te prowadzone były zgodnie z udzielonym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków pozwoleniem (§ 4 ust. 1 Rozporządzenia MKiDN z 2 lipca 2015 r.). Nagrody za odkrycie lub przypadkowe znalezienie zabytku archeologicznego przyznawane są wyłącznie na gruncie art. 34 u.o.z., zgodnie z zasadami opisanymi w rozporządzeniu MKiDN z 1 kwietnia 2004 r.

Omawianie kwestii nagród zacząć należy od definicji zabytku archeologicznego. W art. 3 ust. 4 u.o.z. określono go jako „zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”. Oznacza to, że ostateczna kwalifikacja przedmiotu jako zabytku archeologicznego, niezależnie od jego datowania, należy do wojewódzkiego konserwatora zabytków, będącego organem specjalistycznym, powołanym w celu ochrony zabytków. Ponadto znalazcy przysługuje nagroda nie tylko w przypadku odkrycia lub znalezienia zabytku pochodzącego z odległych epok. Może ona zostać przyznana także w przypadku znalezienia przedmiotu o stosunkowo nieodległej chronologii, o ile spełnia on warunki ww. definicji.

Istotne jest również, że zabytki archeologiczne, niezależnie od sposobu ich pozyskania (przypadkowe znalezienie, odkrycie w trakcie robót budowlanych lub ziemnych oraz pozyskane w trakcie badań archeologicznych lub poszukiwań zabytków prowadzonych zgodnie z pozwoleniem wojewódzkiego konserwatora zabytków, a także te odzyskane w wyniku wykrycia przestępstwa), należą do Skarbu Państwa. Kwestia własności zabytków archeologicznych została jednoznacznie określona w art. 35 ust. 1 i 2 u.o.z. Jednocześnie wojewódzki konserwator może – na wniosek dyrektora muzeum – przekazać na własność jednostce muzealnej zabytki znajdujące się w jej depozycie. Przekazanie zabytku w depozyt lub na własność jednostki muzealnej odbywa się wyłącznie w drodze decyzji administracyjnej. Zaznaczyć należy przy tym, że jednostka ta musi wyrazić zgodę na przyjęcie zabytków, a także być w stanie zapewnić im trwale przechowywanie, przeprowadzenie inwentaryzacji i odpowiednich prac konserwatorskich, a także udostępnianie tych zabytków w celach naukowych (art. 35 ust. 3 i 4 u.o.z.). Przedstawiony stan prawny jest odzwierciedleniem ogromnej wagi zabytków archeologicznych jako nośników informacji naukowych.

Dla porównania, zupełnie odmiennie kształtuje się kwestia własności zabytków ruchomych nie będących zabytkami archeologicznymi. Te mogą stanowić wartość prywatną i jako takie można je zbywać i nabywać. W przypadku ich znalezienia, nawet w wyniku poszukiwań zabytków prowadzonych zgodnie z pozwoleniem wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 36 ust. 1 pkt. 12 u.o.z.), należy niezwłocznie oddać je właścicielowi (o ile jest on znany) lub jeśli nie jest to możliwe – przekazać je właściwemu miejscowo staroście (art. 4 i art. 5 ust. 3 u.r.z.). Jak wskazano już wyżej, za odnalezienie zabytku ruchomego (nie będącego zabytkiem archeologicznym) lub materiału archiwalnego znalazcy przysługuje nagroda.

Mówiąc o nagrodach za znalezienie zabytku archeologicznego, przybliżyć trzeba zasady, na jakich są one przyznawane. Niezwykle istotne jest, że sam fakt znalezienia lub odkrycia zabytku nie jest wystarczający do jej przyznania. Znalazca musi bowiem spełnić ściśle określone w art. 32, art. 33 oraz art. 34 u.o.z. warunki. Obejmują one: zabezpieczenie tego przedmiotu, oznakowanie miejsca jego znalezienia, a także niezwłoczne zawiadomienie o znalezieniu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta). W przypadku odkrycia zabytku podczas robót budowlanych lub ziemnych znalazca zobowiązany jest ponadto do natychmiastowego zaprzestania prowadzenia dalszych prac.

Kolejnym, niezwykle ważnym warunkiem przyznania nagrody, jest przypadkowość znalezienia lub odkrycia zabytku archeologicznego. Choć stanowi ona jedną z głównych przesłanek i została wprost wskazana w treści art. 33 i art. 34 u.o.z., warunek ten jest coraz częściej kwestionowany. Dyskusja ta toczy się w szczególności na gruncie zasadności przyznania nagrody w sytuacji pozyskania zabytku w trakcie poszukiwań prowadzonych zgodnie z pozwoleniem wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 36 ust. 1 pkt. 12 u.o.z.). Dlatego też warto poświęcić tej materii nieco więcej uwagi.

Definicja przypadkowego odkrycia nie została określona w żadnym akcie prawnym. Dlatego też należy sięgnąć do definicji „przypadku”, zamieszczonej w słownikach języka polskiego. Opisują one „przypadek” jako „sytuację, której zaistnienia nie dało się w żaden sposób przewidzieć” (*Wielki słownik języka polskiego PAN*) lub „sytuację lub zdarzenie, których nie można przewidzieć, gdyż nie są następstwem żadnych zdarzeń ani nie wynikają z żadnych znanych praw” (*Słownik języka polskiego PWN*). Zauważyć trzeba jednocześnie, że poszukiwanie zabytków archeologicznych, prowadzone zgodnie z pozwoleniem wojewódzkiego konserwatora zabytków, jest działaniem ukierunkowanym na odnalezienie tego zabytku. Tym samym natrafienie na zabytek w trakcie poszukiwań (np. skutek użycia detektora metalu) nie może zostać uznane za niespodziewane czy niedające się przewidzieć. Podobne stanowisko reprezentowane jest w piśmiennictwie przedmiotu. W komentarzu do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, który ukazał się w 2010 r., podkreślono, że „obowiązek nałożony przepisem

art. 33 ust. 1 u.o.z. obciąża każdego, jeżeli tylko przypadkowo znalazł on przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest on zabytkiem archeologicznym. Przypadkowe znalezienie, o którym mowa w powołanym przepisie, należy przy tym odróżnić od odkrycia dokonanego w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, wskazanego w art. 32 ust. 1 komentowanej ustawy. Do analizowanego przypadkowego znalezienia nie dojdzie także w toku badań archeologicznych lub w toku poszukiwań ukrytych lub porzuconych zabytków archeologicznych dokonanych na podstawie pozwolenia konserwatorskiego” (P. Antoniak i in., M. Cherka 2010, s. 163). Analogiczną opinię wyraziła również dr hab. Katarzyna Zalaśńska pisząc, że „przypadkowym znalezieniem zabytku archeologicznego nie jest odkrycie zabytku w wyniku prowadzonych badań archeologicznych lub poszukiwań. Przypadkowe znalezienie jest wynikiem działania nienakierowanego na odkrycie zabytku archeologicznego, a więc takiego, którego skutków w postaci znalezienia zabytku archeologicznego nie dało się przewidzieć. Nie będzie zatem przypadkowym znalezieniem sytuacja, w której dana osoba, dopuszcza ewentualność, że skutkiem jej działań będzie znalezienie zabytku archeologicznego” (K. Zalaśńska 2020, s. 113).

Pogląd ten wprost wywodzi się z intencji ustawodawcy, który formułując przepisy prawa, jednoznacznie rozróżnia odkrycie zabytku archeologicznego w trakcie robót budowlanych lub ziemnych, przypadkowe znalezienie zabytku archeologicznego oraz pozyskanie go w trakcie badań archeologicznych lub poszukiwań zabytków archeologicznych prowadzonych zgodnie z pozwoleniem wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 35 ust. 1, 2 i 3 u.o.z.). Intencję ustawodawcy potwierdza także treść art. 34 ust. 3 u.o.z., zgodnie z którym przedmiotowa nagroda nie przysługuje osobom zajmującym się zawodowo badaniami archeologicznymi lub zatrudnionym w grupach zorganizowanych w celu prowadzenia tych badań. A więc osobom, których działania prowadzone są między innymi w celu pozyskiwania nowych zabytków archeologicznych. Podkreślić należy, że hobbystycznych poszukiwań zabytków w żaden sposób nie można utożsamiać z badaniami archeologicznymi. Cele, metodyka, a także wymagania prawne stawiane obu tym działaniom są całkowicie odmienne.

Zgłoszenie znalezienia lub odkrycia zabytku archeologicznego dokonane przez znalazcę rodzi również obowiązki po stronie wojewódzkiego konserwatora zabytków. Jest on bowiem zobowiązany do przeprowadzenia oględzin tego przedmiotu oraz miejsca jego znalezienia. Organ ten dokonuje oględzin w ciągu 5 dni od otrzymania zgłoszenia w przypadku odkrycia zabytku w trakcie robót budowlanych lub ziemnych (art. 32 ust. 3 u.o.z.) oraz 3 dni w razie przypadkowego znalezienia zabytku (art. 33 ust. 3 tej ustawy). W pierwszej ze wskazanych sytuacji wojewódzki konserwator zabytków po przeprowadzeniu oględzin, w zależności od ich wyniku, wydaje decyzję administracyjną pozwalającą na kontynuację robót budowlanych, jeśli odkryty przedmiot nie jest zabytkiem, lub gdy jest on zabytkiem, ale kontynuacja robót nie stwarza zagrożenia jego uszkodzenia czy zniszczenia.

Organ ten może też wydać decyzję nakazującą dalsze wstrzymanie robót i przeprowadzenie, na koszt podmiotu prowadzącego te roboty, badań archeologicznych w niezbędnym zakresie (art. 32 ust. 5 u.o.z.). W drugim przypadku wojewódzki konserwator zabytków po dokonaniu oględzin może zorganizować badania archeologiczne, jeśli uzna je za konieczne (art. 33 ust. 3 u.o.z.).

Niezależnie od okoliczności, w jakich dokonano odkrycia lub znalezienia zabytku archeologicznego, ww. organ jest zobowiązany do sporządzenia karty ewidencyjnej zabytku archeologicznego lądowego (KEZAL) i włączenia jej do wojewódzkiej ewidencji zabytków (art. 22 u.o.z. oraz Rozporządzenie MKiDN z 26 maja 2022 r.). Wojewódzki konserwator zabytków przekazuje następnie zabytek właściwej instytucji, zgodnie z art. 35 u.o.z. Wreszcie winien on zbadać, czy zachodzą omówione wyżej przesłanki uprawniające znalazcę do otrzymania nagrody za odkrycie lub znalezienie zabytku archeologicznego, i zależnie od powziętych wniosków – wystąpić do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego o przyznanie tej nagrody.

Początkowo, z uwagi na brak sprecyzowania tej kwestii w aktach wykonawczych, sprawy dotyczące przyznania nagrody za odkrycie lub znalezienie zabytku archeologicznego były prowadzone z wyłączeniem przepisów ustawy z 14 czerwca 1960 r. kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 2000 ze zm.), tzn. nie przyznawano ich w drodze decyzji administracyjnej, od której stronie przysługują środki odwoławcze (art. 53 § 1 i art. 54 § 1 p.p.s.a. oraz art. 127§ 2 k.p.a.). Sytuacja ta zmieniła się po wyroku Najwyższego Sądu Administracyjnego z 13 lutego 2019 r. (sygn. akt II OSK 731/17), w którym wskazano na konieczność prowadzenia ww. spraw w reżimie kodeksu postępowania administracyjnego. Obecnie wszystkie postępowania dotyczące przyznania nagrody za odkrycie lub znalezienie zabytku archeologicznego prowadzone są zgodnie z przepisami tej ustawy.

Postępowanie wszczynane jest z urzędu, jednak impulsem do jego wszczęcia musi być wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków. Zgodnie z § 1 i 2 rozporządzenia z 1 kwietnia 2004 r., nagrody przyznawane są przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego – na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków składany za pośrednictwem Generalnego Konserwatora Zabytków. Samo postępowanie zaś ma na celu zweryfikowanie czy znalazca spełnił omówione powyżej warunki.

Podkreślić należy w tym miejscu, że sporządzenie rzeczonożego wniosku jest konieczne do wszczęcia postępowania w sprawie przyznania nagrody. Ponieważ postępowania te, jak wyjaśniono wyżej, prowadzone są wyłącznie z urzędu, znalazca nie może wystąpić z takim wnioskiem we własnym imieniu.

Przywołane rozporządzenie przewiduje dwie formy nagrody za odkrycie lub znalezienie zabytku archeologicznego: dyplom i nagrodę pieniężną (§ 2 rozporządzenia MKiDN z 1 kwietnia 2004 r.). Nagrodę pieniężną przyznaje się, gdy odkryty lub znaleziony zabytek posiada znaczną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

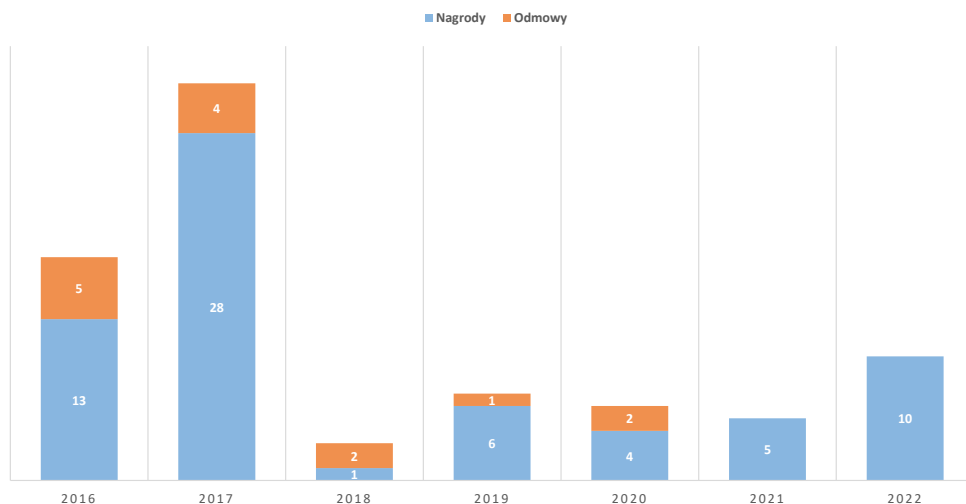
Jednocześnie wartość takiej nagrody nie może być wyższa niż dwudziestopięciokrotność przeciętnego wynagrodzenia w gospodarce narodowej w roku kalendarzowym poprzedzającym znalezienie zabytku. Jeśli zabytek oprócz ww. wartości posiada także znaczną wartość materialną, wojewódzki konserwator zabytków może wnioskować o podwyższenie wysokości nagrody do trzydziestokrotnego przeciętnego wynagrodzenia, o którym mowa wyżej (§ 4 rozporządzenia MKiDN z 1 kwietnia 2004 r.).

Omawiając przedmiotową kwestię należy podkreślić, że nagroda za odkrycie lub znalezienie zabytku archeologicznego nie jest wynagrodzeniem za sam fakt jego odkrycia lub przypadkowego znalezienia. Ma ona na celu uhonorowanie obywatelskiej postawy znalazcy, dzięki której możliwe jest nie tylko pozyskanie nowego artefaktu, ale również objęcie ochroną konserwatorską cennych dla nauki obiektów. Nagroda ta nie może zatem być rozumiana jako rodzaj rekompensaty wypłacanej znalazcy za zwrócenie Skarbowi Państwa zabytku archeologicznego.

Wartość materialna zabytku określana jest przez rzeczoznawcę, który w ramach prowadzonego przez Ministra postępowania dokonuje oceny zabytku pod względem jego wartości historycznych, naukowych i artystycznych oraz szacuje jego wartość materialną (§ 3 ust. 3 rozporządzenia MKiDN z 1 kwietnia 2004 r.). W praktyce o opinię taką Minister występuje za pośrednictwem Narodowego Instytutu Dziedzictwa, który dodatkowo rekomenduje wysokość rzeczony nagrody. Zaznaczyć należy przy tym, że rekomendacje te nie są obligatoryjne dla organu prowadzącego postępowanie.

Przechodząc od omawiania kwestii ogólnych do zabytków odnalezionych na terenie Pomorza, trzeba zwrócić uwagę na niewielką liczbę wniosków składanych przez wojewódzkich konserwatorów zabytków o przyznanie przedmiotowych nagród. W latach 2016–2022 procedowano 82 sprawy tego rodzaju w skali całego kraju. Zaledwie 12 z nich pochodziło z terenu Pomorza (woj. kujawsko-pomorskie 2 wnioski, woj. pomorskie 4, woj. zachodniopomorskie 6 wniosków). Niniejszy tekst nie jest miejscem właściwym do prowadzenia rozważań nad przyczyną takiego stanu rzeczy. Bez wątplenia decydujące znaczenie w tej kwestii ma wciąż utrzymujący się brak zaufania obywateli do organów administracji publicznej oraz niewielka świadomość społeczeństwa – zarówno w zakresie charakteru dokonanego odkrycia, jak i obowiązujących przepisów prawa. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego podjęło pewne działania mające na celu przeciwdziałanie tej sytuacji, między innymi poprzez prowadzenie akcji promocyjnych i informacyjnych¹.

¹ Na stronie internetowej MKiDN, pod adresem <https://www.gov.pl/web/kultura/przypadkowe-znalezienie-zabytku-i-poszukiwania-zabytkow>, zamieszczono szczegółowe informacje dotyczące poruszanych tu kwestii. Wspólnym nakładem Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego ukazała się również ulotka informująca o prawidłowym postępowaniu w przypadku znalezienia nie tylko zabytku archeologicznego, ale również przedmiotów współczesnych oraz broni i materiałów wybuchowych.



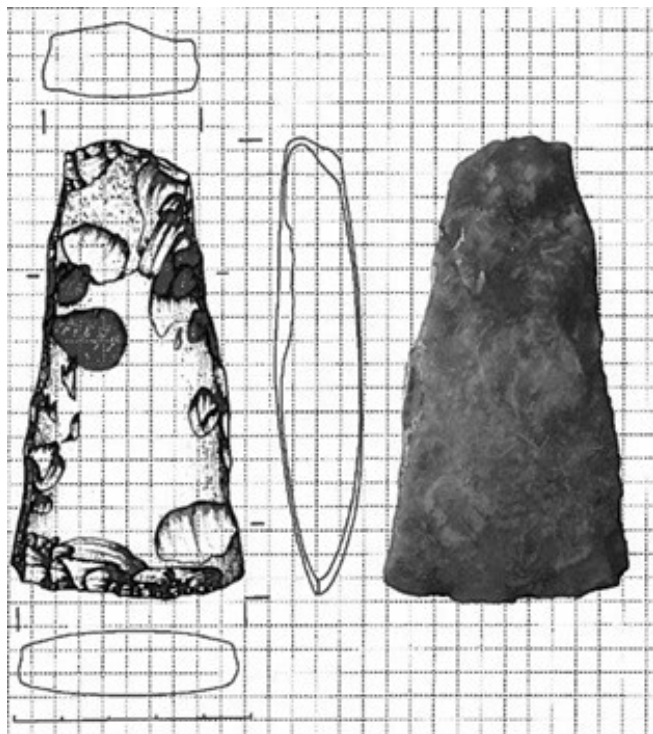
Ryc. 1. Zestawienie wniosków o przyznanie nagrody za odnalezienie zabytku archeologicznego z podziałem na rozpatrzone pozytywnie (nagrody) i negatywnie (odmowy) w skali całego kraju

Fig. 1. List of applications for a reward for finding an archaeological artefact, divided into those approved (award) and negative (refusal) across the country

Niemniej problem nadal pozostaje nierozwiązany i będzie stanowić wyzwanie dla organów administracji publicznej odpowiedzialnych za ochronę zabytków, jak również innych instytucji działających na rzecz dziedzictwa narodowego.

Mając na uwadze zasygnalizowany wyżej problem, na tym większe uznanie zasługują znalazcy zabytków, o których pokrótce opowiemy poniżej. W okresie między 2019 a 2022 r. z terenu całego Pomorza do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego przekazano jedynie 7 wniosków o przyznanie nagrody za odkrycie lub znalezienie zabytku archeologicznego (**ryc. 1**).

Najstarszymi przypadkowymi okryciami z ww. okresu, jakich dokonano na terenie Pomorza są dwie siekierki krzemienne. Pierwsza z nich została znaleziona w **Bobolinie w gm. Kołbaskowo (ryc. 2)**. Pochodzi ona z późnego okresu neolitu i najprawdopodobniej jest wytworem ludności z kręgu kultury ceramiki sznurowej. Narzędzie posiada trapezowaty kształt i czterościenny przekrój poprzeczny z lekko wypukłymi powierzchniami czołowymi. Długość zabytku wynosi 9,5 cm, a jego maksymalna szerokość 1,9 cm. Szerokość obucha wynosi 2,9 cm, zaś ostrza 4,9 cm. Narzędzie zostało wykonane z krzemienia bałtyckiego, tzw. „krzemienia mszywiolowego” i reprezentuje II grupę krzemieni narzutowych wg klasyfikacji Piotra Dmochowskiego (2006, s. 217–226). Na powierzchni narzędzia, przy ostrzu oraz w jego środkowej części znajdują się ślady szlifowania. Na jednej z powierzchni zauważalne są również odbicia negatywowe będące najprawdopodobniej pozostałością po przeróbce pierwotnego ostrza siekierki. Modyfikacje te można wiązać z próbą naprawy narzędzia, choć niewykluczone, że są one wynikiem użytkowania siekierki lub



Ryc. 2. Siekierka krzemienna z późnego neolitu znaleziona w miejscowości Bobolin, gm. Kołbaskowo. Zdjęcie z akt sprawy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, fot. A. Ryś, K. Kowalski, Muzeum Narodowe w Szczecinie

Fig. 2. Flint axe from the late Neolithic found in the locality of Bobolin, Kołbaskowo commune. Photo from the case files of the Ministry of Culture and National Heritage, photo by A. Ryś and K. Kowalski, National Museum in Szczecin



Ryc. 3. Siekierka krzemienna z młodszego neolitu znaleziona w miejscowości Godziszewo, gm. Resko. Zdjęcie z akt sprawy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, fot. WUOZ w Szczecinie

Fig. 3. Flint axe from the younger Neolithic found in the locality of Godziszewo, Resko commune. Photo from the case files of the Ministry of Culture and National Heritage, photo by WUOZ in Szczecin

Ryc. 4. Siekierka z V okresu brązu znaleziona w Redzie, gm. loco. Zdjęcie z akt sprawy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, fot. WUOZ w Gdańsku

Fig. 4. Axe from the V period of the Bronze Age found in Reda, Reda commune. Photo from the case files of the Ministry of Culture and National Heritage, photo by WUOZ in Gdańsk



procesów postpozycyjnych. Najbliższe analogie do tego narzędzia stanowią siekierki wyprodukowane w kulturze amfor kulistych odnalezione w Kołbaskowie, a także należące do kultury ceramiki sznurowej z terenu górnej Wisły (M. Szeliga 2020, s. 1–4).

Druga z siekierok krzemiennych została znaleziona w 2021 r. podczas spaceru w **Godziszewie, gm. Resko (ryc. 3)**. Zalegała ona na powierzchni pola ornego i, jak ustalono w toku oględzin przeprowadzonych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, nie była związana z żadnym ze znanych wcześniej stanowisk archeologicznych. Siekierka posiada regularny, trapezowaty kształt oraz czterościenny przekrój z wypukłymi powierzchniami czołowymi, a także cieniowany obuch. Jej długość wynosi niespełna 14,2 cm, szerokość zaś mierzona w środkowej partii to nieco ponad 32,3 cm. Szerokość części obuchowej wynosi ponad 4,4 cm, samego ostrza niemal 6,9 cm. Określenie surowca, z jakiego zostało wykonane narzędzie, nastęrczało pewnych trudności z uwagi na stan jego zachowania. Ostatecznie udało się ustalić, że jest to tzw. krzemień bałtycki, klasyfikowany przez Piotra Dmochowskiego (2006) jako grupa III. Podobnie jak w przypadku siekierki z Bobolina, na powierzchni omawianego zabytku znajdują się ślady intensywnego szlifowania. Zlokalizowane są one głównie przy ostrzu narzędzia oraz w jego środkowej części. Nieznaczne ślady obróbki tego typu zaobserwowano także na części przyobuchowej i na płaszczyznach bocznych. Na ostrzu stwierdzono również serie jednostronnych negatywów. Ich nieregularny i asymetryczny przebieg sugeruje, że są one wynikiem procesów postpozycyjnych. Siekierka została wydatowana na młodszy neolit i jest związana z kręgiem kultury ceramiki sznurowej lub kultury amfor kulistych. Najbliższych jej analogii można dopatrywać się w egzemplarzach odkrytych w Kołbaskowie, pow. policki (Szeliga M., 2020, s. 1–3) oraz Strzykocinie, pow. gryficki.

Interesująca jest także związana z kulturą łużycką brązowa siekierka tulejowata typu Kopaniewo (**ryc. 4**), znaleziona przypadkowo w 2020 r. w miejscowości **Reda, gm. loco**. Narzędzie to pochodzi najprawdopodobniej z V okresu epoki brązu. Ma ono 7,2 cm długości oraz kołnierz o szerokości 1,2 cm. Szerokość ostrza to 3,5 cm, korpusu zaś 2,5 cm mierzona w najwęższym miejscu. Długość uszka jest równa 2,2 cm, a wylot tulejki ma 3,2 cm szerokości w rzucie płaskim i 3 cm w rzucie bocznym. Siekierka posiada szeroki kołnierz i niewyodrębnione



Ryc. 5. Skarb monet arabskich pochodzący z miejscowości Strzelinko w gm. Ustka. Zdjęcie z akt sprawy, wykonane przez pracowników Delegatury w Słupsku WUOZ w Gdańsku podczas pierwszego etapu eksploracji depozytu

Fig. 5. A hoard of Arab coins from the locality of Strzelinko, Ustka commune. Photo from the case files, taken by employees of the Słupsk Branch of the WUOZ in Gdańsk during the first stage of the deposit exploration



Ryc. 6. Monety wchodzące w skład depozytu ze Strzelinka, gm. Ustka. Zdjęcie z akt sprawy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, fot. Delegatura w Słupsku WUOZ w Gdańsku

Fig. 6. Coins included in the deposit from Strzelinko, Ustka commune. Photo from the case files of the Ministry of Culture and National Heritage, photo by Słupsk Branch of the WUOZ in Gdańsk

ciosło o łukowatym ostrzu oraz – co wyróżnia ją na tle pozostałych zabytków tego typu – niemal prostokątny wylot tulejki. Zabytek jest zdobiony pojedynczym żerberkiem pomiędzy łukowatymi bokami. Poniżej kołnierza widoczne jest pasmo dołków o okrągłym kształcie. Większość znanych siekierek tego typu pochodzi z terenu Pomorza Wschodniego. Stosunkowo rzadko spotykane są również na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej, Mazurach czy na Dolnym Śląsku. Uważa się, że siekiery Kopaniewo są wytworem pomorskich pracowni metalurgicznych okresu brązu, a ich występowanie na terenach południowej czy środkowej Polski związane jest z handlem, jaki się odbywał między ludnością zamieszkującą te regiony. Na szczególne uznanie zasługuje znalazca tego zabytku, który pomimo trudności związanych z trwającym stanem pandemii oraz nakłanianiem przez osobę trzecią do odsprzedaży zabytku, postąpił zgodnie z literą prawa, przekazując siekierekę Pomorskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków. Jako ciekawostkę dotyczącą tej sprawy można wskazać, że pod koniec 2020 r. siekierek została zabezpieczona przez Prokuraturę Rejonową w Gdyni, jako dowód rzeczowy w sprawie podżegania do popełnienia przestępstwa polegającego na przywłaszczeniu zabytku stanowiącego własność Skarbu Państwa oraz nielegalnych poszukiwań zabytków.

Zdecydowanie największym i chyba najciekawszym zabytkiem odnanionym na Pomorzu w latach 2019–2022 jest skarb 776 drachm arabskich, sasanidzkich oraz falsyfikatów, na który natrafiono w październiku 2019 r. w miejscowości **Strzelinko w gm. Ustka (ryc. 5 i ryc. 6)**. Skarb został zdeponowany w naczynku datowanym na 2. poł. IX w., co czyni z niego ciekawy przyczynek do badań nad kontaktami handlowymi między ludnością wczesnośredniowiecznego Pomorza a światem arabskim. Zwłaszcza, że z ziem północnych dzisiejszej Polski pochodzą zaledwie trzy analogiczne zabytki (depozyty z Dobrzyń, Gzin-Kokocko i Karnic) (G. Nawrońska 2020, s. 1–22). Również w tej sprawie na uznanie zasługuje przykładna postawa znalazcy, który po zauważeniu w ściółce leśnej pierwszych monet, powstrzymał się od samodzielnej eksploracji i niezwłocznie zgłosił znalezisko wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków. Dzięki tej postawie depozyt został podjęty w toku badań archeologicznych, zorganizowanych przez Delegaturę w Słupsku Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku. Fakt ten zaważył na wysokości przyznanej przez Ministra nagrody pieniężnej.

W podobnych okolicznościach został znaleziony skarb ze **Starej Wsi w gm. Rojewo (ryc. 7 i ryc. 8)**. Znacznie młodszy od omówionego powyżej depozyt składał się w sumie z 86 monet. W jego skład wchodziło 81 szóstaków koronnych datowanych na lata 1660–1667, 2 szóstaki litewskie pochodzące z 1665 r. oraz 3 orty koronne z 1657, 1659 i 1663 roku. Skarb zaległ na zniszczonej sprzętem rolniczym polnej drodze. Znalazca, po natrafieniu na zabytek, zebrał 66 monet znajdujących się w luźnej warstwie ziemi i niezwłocznie zawiadomił o znalezisku wojewódzkiego konserwatora zabytków. W tym przypadku również przeprowadzono ba-



Ryc. 7. Wykop archeologiczny założony w miejscu znalezienia skarbu ze Starej Wsi, gm. Rojewo, z oznaczoną lokalizacją monet. Zdjęcie z akt sprawy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, fot. J. Bednarczyk, WUOZ w Szczecinie
Fig. 7. Archaeological trench in the place where the hoard from Stara Wieś, Rojewo commune was found, with the location of the coins marked. Photo from the case files of the Ministry of Culture and National Heritage, photo by J. Bednarczyk, WUOZ in Szczecin



Ryc. 8. Jedna z monet pochodzących z skarbu znalezione w Starej Wsi, gm. Rojewo. Zdjęcie z akt sprawy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, fot. J. Bednarczyk, WUOZ w Szczecinie

Fig. 8. One of the coins from the hoard found in Stara Wieś, Rojewo commune. Photo from the case files of the Ministry of Culture and National Heritage, photo by J. Bednarczyk, WUOZ in Szczecin

dania archeologiczne, podczas których pozyskano kolejnych dwadzieścia monet, a także, na jednej z nich, zabezpieczono resztki tkaniny, w którą zawinięto monety przed ich zdeponowaniem. Zestaw monet wchodzący w skład skarbu pozwolił na ustalenie, że ukryto go najprawdopodobniej w 1667 r. Podobne depozyty znane są z Chojnic, Kalisza i Mławy. Na terenie województwa kujawsko-pomorskiego zaś analogii można szukać w depozytach z Rudy, Gniewkowa czy Inowrocławia (M. Widawski 2022, s. 1–6).

Najmłodszym zabytkiem w tym zestawieniu jest XIX-wieczna szabla, znaleziona w połowie 2021 r. w miejscowości **Gniewowo w gm. Wejherowo** w ściółce leśnej. Postępowanie w przedmiotowej sprawie nadal jest w toku.

Nagrody nie przyznano natomiast w przypadku wraku łodzi zatopionej w okolicach Krynicy Morskiej – Piasków. Przedmiotowy wrak był znany już od 1982 r. i zinwentaryzowany przez Urząd Morski w Gdyni w 2013 r. pod nr. UM-796-1982 „Drewniak”. Figurował również w bazie EPS Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku pod nr F57.1. Zgodnie z tymi ewidencjami jest on pozostałością po kutrze rybackim wyprodukowanym po 1921 r., który zatonął najprawdopodobniej w 1982 r., lub niezidentyfikowanym kutrem, którym w latach 60. XX wieku podjęto nieudaną ucieczkę do Szwecji. Zwrócić uwagę należy również, że znalazca wystąpił z wnioskiem o przyznanie nagrody samodzielnie, jedynie za pośrednictwem Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Organ ten w toku wyjaśniania sprawy potwierdził, że nie znalazł przesłanek uzasadniających przyznanie nagrody i nie podziela wniosku znalazcy. Z uwagi na powyższe oraz fakt, że wrak okazał się zabytkiem znanym i już zewidencjonowanym, nagrody za odkrycie lub odnalezienie zabytku archeologicznego nie przyznano.

Podsumowując, podkreślić należy jak ważną rolę w ochronie dziedzictwa archeologicznego, oprócz służb ochrony zabytków i badaczy, którzy na co dzień mierzą się z tym trudnym zadaniem pełnią również przypadkowi znalazcy. Nierzadko bowiem to właśnie od ich odpowiedzialnej i bezinteresownej postawy zależy ocena cennego zabytku.

BIBLIOGRAFIA:

AKTY PRAWNE:

Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r., poz. 840; u.o.z.)

Ustawa z 20 lutego 2015 r. o rzeczach znalezionych (t.j. Dz. U. z 2023 r., poz. 501; u.rz.z.)

Ustawa z 23 kwietnia 1964 r. kodeks cywilny (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 1360 ze zm.; k.c.)

Ustawa z 14 czerwca 1960 r. kodeks postępowania administracyjnego (t.j. Dz. U. z 2022 r., poz. 200; k.p.a.)

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 lipca 2015 r. w sprawie nagród za znalezienie zabytków lub materiałów archiwalnych (Dz. U. z 2015 r., poz. 979; Rozporządzenie MKiDN z 2 lipca 2015 r.)

Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (t.j. Dz. U. z 2021 r., nr 71, poz. 650; Rozporządzenie MKiDN z 1 kwietnia 2004 r.)

Rozporządzenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (t.j. Dz. U. z 2021 r., poz. 56; Rozporządzenie MKDNiS z 26 maja 2011 r.)

LITERATURA:

Antoniak P., Cherka M., Elżanowski F.M., Wąsowski K.A.

2010 *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, M. Cherka (red.), Warszawa.

Jaskólska W., Dmochowski P.

2006 *A new classification of erratic flint furom western Poland*, [w:] A. Wiśniewski, T. Płonka, J.M. Burdukiewicz (red.), *The Stone: Technique and Technology*, Wrocław, s. 217–226.

Zalasińska K.,

2020 *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa.

OPINIE RZECZOZNAWCÓW MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO:

Nawrońska G.,

2020 *Ocena dokumentacji zabytków archeologicznych odkrytych w miejscowości Strzelinko, gm. Ustka, pow. Słupsk, woj. pomorskie pod względem zasadności przyznania nagrody Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu za odkrycie zabytku archeologicznego*, Elbląg.

Szeliga M.

2020 *Siekierka krzemienista z miejscowości Bobolin, gm. Kłodzko, pow. policki, woj. zachodniopomorskie – ekspertyza i wycena zabytku*, Lublin.

Widawski M.

2022 *Opinia dla Narodowego Instytutu Dziedzictwa i Sportu*, Warszawa.

SŁOWNIKI:

Wielki słownik języka polskiego Polskiej Akademii Nauk, (red.) Żmigrodzki P.

Słownik języka polskiego PWN, Warszawa 2000, s. 372.

AWARDS FOR FINDING ARCHAEOLOGICAL ARTEFACTS IN POMERANIA, 2019–2022

SUMMARY

Rewards for the discovery or accidental finding of an archaeological artefact constitute one of the foundations of the current monument protection system. Thanks to them, people who do not deal with archaeological heritage on a daily basis have been included in its active protection to the extent that seems to be most appropriate to social needs. It should be emphasized that these awards are not gratification for finding an archaeological artefact. They are an expression of appreciation for the civic attitude of the finder, thanks to which it is possible to protect artefacts that are valuable to science.

Archaeological artefacts and features as traces of history stimulate the imagination, allowing for a kind of time travel. However, these traces can be extremely fragile and the information they carry is impermanent. Therefore, the role played by accidental finders should be emphasized. Often, it is their responsible and selfless attitude that saves a valuable artefact that would otherwise remain unknown or even destroyed.

The article is devoted to archaeological artefacts discovered or accidentally found in the years 2019–2022 in Pomerania, the finders of which were awarded the aforementioned awards. It also describes the legal framework in which these awards were granted and discusses the obligations of both the finder and the Voivodeship conservator of monuments related to finding an archaeological artefact.

Wioleta Jaskólska,
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa
Narodowego

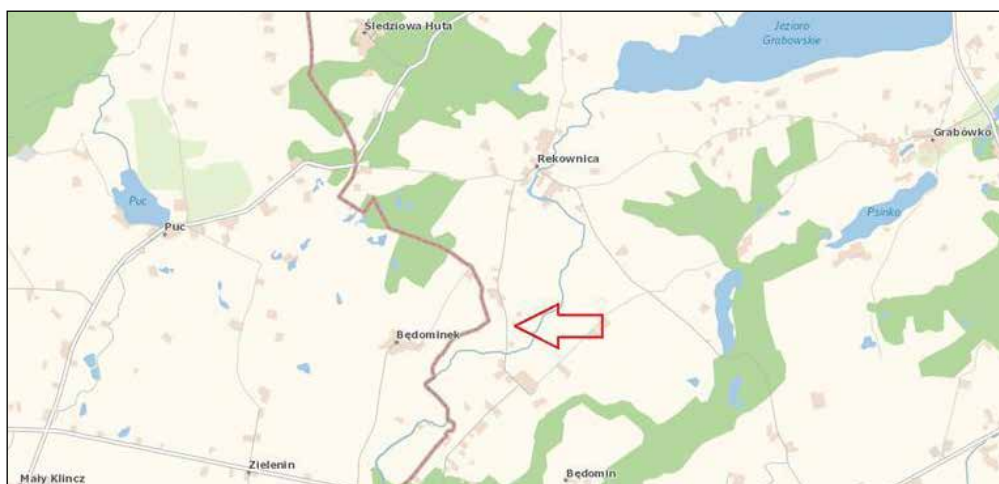
Agnieszka Ostalczyk
Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa
Narodowego

PIOTR KLIMASZEWSKI, JAKUB MOSIEJCZYK, PIOTR FUDZIŃSKI

ZNISZCZONY GRÓB LUDNOŚCI KULTURY POMORSKIEJ Z BĘDOMINA, GM. NOWA KARCZMA

Przypadkowe odkrycia grobów skrzynkowych kultury pomorskiej na Pojezierzu Kaszubskim mają swoją tradycję jeszcze w XIX wieku (np. M. Fudziński 2014, s. 342; T. Grabarczyk 2014, s. 97). Czasami prowadzone wówczas badania przerażały się w dłuższe prace wykopaliskowe, które pozwalały na eksplorowanie większych powierzchni danego stanowiska. Na niektóre miejsca wracano kilkakrotnie, np. wobec kolejnych odkryć jako wyniku orki, zwłaszcza jesiennej (por. P. Fudziński 2020, s. 15). W ten sposób dochodziło np. do znalezisk w Chmielonku, gdzie większość grobów z cmentarzyska nie została odkryta w wyniku badań wykopaliskowych. Te ostatnie objęły natomiast przylegającą do cmentarzyska osadę (tamże, s. 25–37).

W roku 2020 Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gdańsku został poinformowany o odkryciu grobu skrzynkowego na terenie należącym do miej-



Ryc. 1. Lokalizacja miejsca odkrycia grobu skrzynkowego. Wyk. Piotr Fudziński

Fig. 1. Location of the cist grave discovery site. Edited by Piotr Fudziński



Ryc. 2. Materiał zabytkowy z odkrytego grobu skrzynkowego, zabezpieczony przez odkrywcę
Fig. 2. Archaeological material from the discovered cist grave, secured by the discoverer



Ryc. 3. Pracownik WUOZ Gdańsk dr Jakub Mosiejczyk prezentuje odkrytą na stanowisku popielnicę. Fot. P. Klimaszewski

Fig. 3. An employee of WUOZ Gdańsk, Dr Jakub Mosiejczyk, presents an urn discovered at the site. Photo by P. Klimaszewski

sowości Będomin (ryc.1). Teren położony jest w południowej części Pojezierza Kaszubskiego, na zachód od Nowej Karczmy. Odkrycie miało miejsce w trakcie podbierania piasku na potrzeby budowlane. Na miejsce udali się przedstawiciele Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku. Niestety, odkryty grób został całkowicie zniszczony. Z opisu właścicielki terenu można wywnioskować, że był to klasyczny pochówek o formie skrzynkowej. Właścicielka zabezpieczyła natomiast znalezione materiały zabytkowe (ryc. 2, 3), w tym samym roku zostały one przekazane do Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

W zachowanych materiałach wydzielono ostatecznie obecność trzech popielnic i dwóch pokryw. Zawartość grobu prezentuje się następująco:

- a. dwustożkowata popielnica nr 1, o krótkiej stożkowej szyjce, pozbawiona części dna i partii wylewu. U podstawy szyjki naczynie zdobione ornamentem podwójnej poziomej bruzdy. Popielnica ma zachowaną wysokość ok. 18 cm (**ryc. 4a**)
- b. popielnica nr 2 o zbliżonej formie, naczynie było też zdobione w analogiczny sposób. Średnica dna ok. 12 cm (**ryc. 4b**)
- c. popielnica nr 3, należąca do form bardziej masywnych, baniastych, zdobiona też ornamentem plastycznego pseudouszka i linii dołków (**ryc. 4c**)
- d. mały fragment pokrywy czapkowej
- e. mały fragment pokrywy czapkowej
- f. niewielka ilość kości ludzkich.

Odkryty na stanowisku w Będominie materiał zabytkowy ma liczne odniesienia w zdobnictwie materiałów kultury pomorskiej na Pojezierzu Kaszubskim i Starogardzkim. Formy popielnic nr 1 i 2, a także ich zdobnictwa nawiązują do odkryć ze Starej Kiszewy (G. Ossowski 1879, s. 88, tabl. XX), Gorzędzieja (P. Fudziński 2011, s. 330, ryc. 28:4), Gostomia (P. Fudziński 2020, s. 318, ryc. 100c) oraz Foshu-

a



Ryc. 4. Materiał zabytkowy z grobu nr 1 w Będominie, gm. Nowa Karczmna. Fot. J. Szmit
 Fig. 4. Archaeological material from grave No. 1 in Będomin, Nowa Karczmna commune. Photo by Z. Grunt

b



c



ty (L.J. Łuka 1966, s. 489, tabl. XXX:1a, d). Popielnica nr 3, o baniastej masywnej formie, ma swoje nawiązania na cmentarzyskach w Starej Jani (P. Fudziński 2020, s. 351, ryc. 135d), Kamionce (A. Kwapiński, A. Ruta 2003, s. 122, ryc. 5:2) oraz Rątach (M. Fudziński, J. Gładkowska-Rzeczycka 2000, s. 31, ryc. 26b).

W obrębie miejscowości Będomin znajduje się łącznie osiem stanowisk archeologicznych. Wśród nich jest jedno znalezisko kultury pomorskiej bez określonej lokalizacji (L.J. Łuka 1966, s. 21) oraz punkt osadniczy. W pobliskiej Rekownicy odkryto dwa groby skrzynkowe, wzmiankowane w pracy Leona J. Łuki. Pochodziła z nich popielnica twarzowa oraz brązowa siekierka (L.J. Łuka 1966, s. 337). W położonym nieco dalej Będominku notujemy obecność dwóch punktów osadniczych. Z jednego z nich pochodziła ceramika i kamienne żarno. W lasach na południe od wsi odnotowane było cmentarzysko kurhanowe, być może związane z okresem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza¹. W pobliskim Zieleninie dwukrotnie dochodziło do odkryć grobów skrzynkowych, miało to miejsce w latach 1985 i 1996 r. W pierwszym przypadku był to obiekt zawierający aż siedem popielnic (M. Fudziński 1990, s. 226–227), w drugim dwie popielnice². Dwa stanowiska z grobami skrzynkowymi znane były z pobliskiego Lubania (L.J. Łuka 1966, s. 228–229), trzecie duże cmentarzysko było badane wykopaliskowo w 1965 roku (E. Kuszewska 1968). Do tego należy dodać cmentarzyska z Nowego Barkoczyna i Starego Barkoczyna. Znane jest cmentarzysko płaskie i kurhanowe³ oraz przylegająca do niego osada (por. J. Podgórski 1981; 1985; 1985a).

Pochówek z Będomina był więc elementem rozległej sieci osadniczej w południowej części Pojezierza Kaszubskiego we wczesnej epoce żelaza. Może on być datowany na drugą – lateńską fazę rozwojową kultury pomorskiej. Nawiązuje do wyżej wspomnianego cmentarzyska w Lubaniu oraz publikowanych w ostatnim czasie, a podobnie datowanych, odkryć z Małego Podlesia, Kościerzyny czy Grabowa Kościerskiego (P. Fudziński 2020, s. 92, tabela 3). Na tym ostatnim stanowisku zwraca uwagę wystąpienie form o wpływach jastorfskich (tamże, s. 74).

Z satysfakcją należy przyjąć fakt zgłoszenia odkrycia grobu skrzynkowego i wykonania dokumentacji fotograficznej odkrytych zabytków. Tego typu znaleziska były nieobecne przez wiele lat. W ostatnim czasie do zbiorów muzealnych działu Wczesnej Epoki Żelaza w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku przekazywano głównie zabytki metalowe różnego rodzaju (np. P. Fudziński, E. Przytarska, M. Fudziński 2021, s. 179–186). Wielokrotnie w różnych publikacjach podkreślany był fakt złego zachowania cmentarzysk z okresu wczesnej epoki żelaza (por. np. M. Kochanowski 1993, s. 205).

¹ Informacje Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku – teczka Będominek.

² Materiały niepublikowane, informacje za archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

³ Obiekt ten bez podanej chronologii wzmiankowany w archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

BIBLIOGRAFIA:

- Fudziński M.
 1990 *Zielenin, gm. Kościerzyna, stan. 2. Nowe odkrycia na Pomorzu Gdańskim w latach 1979–1985*, „Pomorania Antiqua” XIV, s. 226–227.
- 2014 *Dzieje badań Muzeum Archeologicznego w Gdańsku nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza na Pojezierzu Kaszubskim*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Z dziejów badań archeologicznych na Pomorzu Wschodnim*, Gdańsk, s. 339–376.
- Fudziński M., Gładykowska-Rzeczycka J.
 2000 *Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rątach, gm. Somonino, Gdańsk*.
- Fudziński P.
 2011 *Kultura pomorska na Pojezierzu Starogardzkim*, Łódź.
- 2020 *Między Słupią a Wierzycą – cmentarzyska kultury pomorskiej z Kaszub i Kociewia*, Gdańsk.
- Fudziński P., Przytarska E., Fudziński M.
 2021 *Nowe znaleziska siekierok brązowych z terenu Pomorza Wschodniego*, [w:] J. Gackowski i in. (red.), *XXI Sesja pomoroznawcza*, Toruń, s. 179–186.
- Grabarczyk T.
 2014 *Dziewiętnastowieczna archeologia gdańska. Ludzie i wydarzenia*, Łódź.
- Kochanowski M.
 1993 *Osadnictwo we wczesnej epoce żelaza w rejonie jeziora Tuchomskiego*, „Pomorania Antiqua” XV, s. 203–223.
- Kuszevska E.
 1968 *Cmentarzysko kultury pomorskiej w Lubaniu powiat Kościerzyna*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. XIX, s. 85–94.
- Kwapiński A., Ruta A.
 2003 *Badania ratownicze na stanowisku nr 9 w Kamionce, gmina Smętowo Graniczne*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIII Sesja Pomoroznawcza*, vol. I, Gdańsk, s. 117–124.
- Łuka L.J.
 1966 *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk.
- Ossowski G.
 1879 *Prusy Królewskie*, Gdańsk.
- Podgórski J.
 1981 *Nowy Barkoczyn, gm. Nowa Karczma-Liniewo, stan. 3*, „Informator Archeologiczny. Badania 1980”, Warszawa, s. 88.
- 1985 *Nowy Barkoczyn, gm. Nowa Karczma-Liniewo, stan. 4*, „Informator Archeologiczny. Badania 1984”, Warszawa, s. 73.
- 1985a *Nowy Barkoczyn, gm. Nowa Karczma-Liniewo, stan. 9*, „Informator Archeologiczny. Badania 1984”, Warszawa, s. 74.

A DESTROYED GRAVE OF THE POMERANIAN CULTURE
FROM BĘDOMIN, NOWA KARCZMA COMMUNE

SUMMARY

Accidental discoveries of cist graves of the Pomeranian culture in the Kashubian Lake District have a tradition dating back to the 19th century (e.g. M. Fudziński 2014, p. 342; T. Grabarczyk 2014, p. 97). Sometimes the research carried out at that time turned into longer excavations, which led to the exploration of larger areas of a given site.

In 2020, the Voivodeship Office for the Monuments Protection in Gdańsk was informed about the discovery of a cist grave in the area belonging to the locality of Będomin. The area is located in the southern part of the Kashubian Lake District, west of Nowa Karczma. The discovery took place during sand extraction for construction purposes. The structure of the grave was completely destroyed, fragments of three urns, two lids and a small amount of human bones were recovered. The archaeological material discovered at the site in Będomin has numerous references to the decoration of the Pomeranian culture materials in the Kashubian and Starogard Lake Districts.

A total of eight archaeological sites have been registered within Będomin. Among them is one discovery of the Pomeranian culture without a specific location (L.J. Łuka 1966, p. 21) and a settlement point. There were also numerous discoveries in other localities of the micro region.

The discovered burial from Będomin was therefore part of an extensive settlement network in the southern part of the Kashubian Lake District in the early Iron Age. It may be dated to the second, La Tène phase of the Pomeranian culture development. It refers to recently published and similarly dated discoveries from Małe Podlesie, Kościerzyna and Grabów Kościerny.

It should be accepted with satisfaction the fact of reporting the discovery of a cist grave and producing photographic documentation of the discovered artefacts. These types of finds had been absent for many years. Recently, mainly metal artefacts of various types have been donated to the museum collection of the Early Iron Age section of the Archaeological Museum in Gdańsk (e.g. P. Fudziński, E. Przytarska, M. Fudziński 2021, pp. 179–186).

Piotr Klimaszewski
Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
w Gdańsku

dr Jakub Mosiejczyk
Archeo-Adventure, Pracownia
Archeologiczna

dr Piotr Fudziński
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku

ANNA NIERYCHLEWSKA, ANDRZEJ BARTCZAK

WYNIKI ARCHEOLOGICZNYCH BADAŃ
WYKOPALISKOWYCH PRZEPROWADZONYCH W 2021 R.
NA STANOWISKACH ARCHEOLOGICZNYCH AZP 7-31/5,
AZP 7-31/6, AZP 7-31/11 ORAZ AZP 7-30/53 W ŻORUCHOWIE,
GM. GŁÓWCZYCE, WOJ. POMORSKIE

Badania archeologiczne w Żoruchowie, gm. Główny, pow. słupski, woj. pomorskie, przeprowadzono wiosną i latem 2021 r. w związku z realizacją inwestycji polegających na budowie wodociągu oraz kanalizacji sanitarnej.

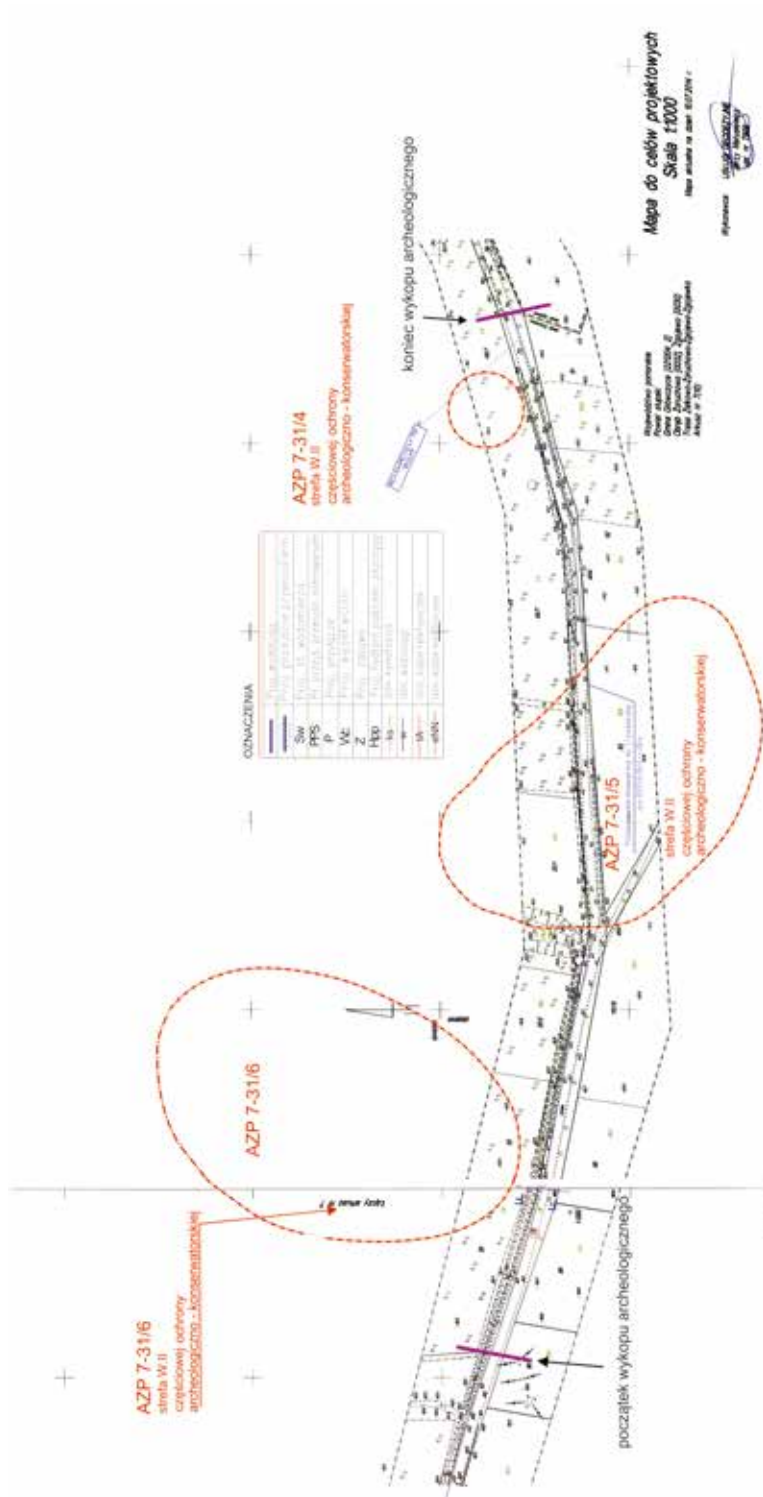
W marcu 2021 r. badaniami objęto stanowiska archeologiczne AZP 7-31/5 i AZP 7-31/6, będące relikdami osad kultury oksywskiej/wielbarskiej, oraz stanowisko AZP 7-31/11 (**ryc. 1**) – cmentarzysko kurhanowe o chronologii nieokreślonej (A. Bartczak, A. Nierychlewska 2021). Natomiast w sierpniu 2021 r. badania archeologiczne prowadzono na stanowisku AZP 7-30/53, będącym cmentarzyskiem z okresu wpływów rzymskich oraz stanowisku AZP 7-31/6 (**ryc. 2**), stanowiącym relikty osady kultury oksywskiej/wielbarskiej (A. Bartczak, A. Nierychlewska 2021a).

W **pierwszym etapie badań**, obejmującym wykop pod wodociąg, wykonano liniowy wykop archeologiczny o długości 565 m i szerokości 1,2 m (**ryc. 1**).

W obrębie stan. **AZP 7-31/6** odkryto łącznie 8 obiektów, z których jeden uznano za naturalny (korzeniak). Wśród pozostałych 7 wyróżniono 6 palenisk i jamę. Wszystkie obiekty odsłonięte zostały w wykopie jedynie częściowo. W wypełniku żadnego z nich nie odkryto ruchomych materiałów zabytkowych. Stwierdzono, że obiekty koncentrowały się w początkowych odcinkach wykopu.

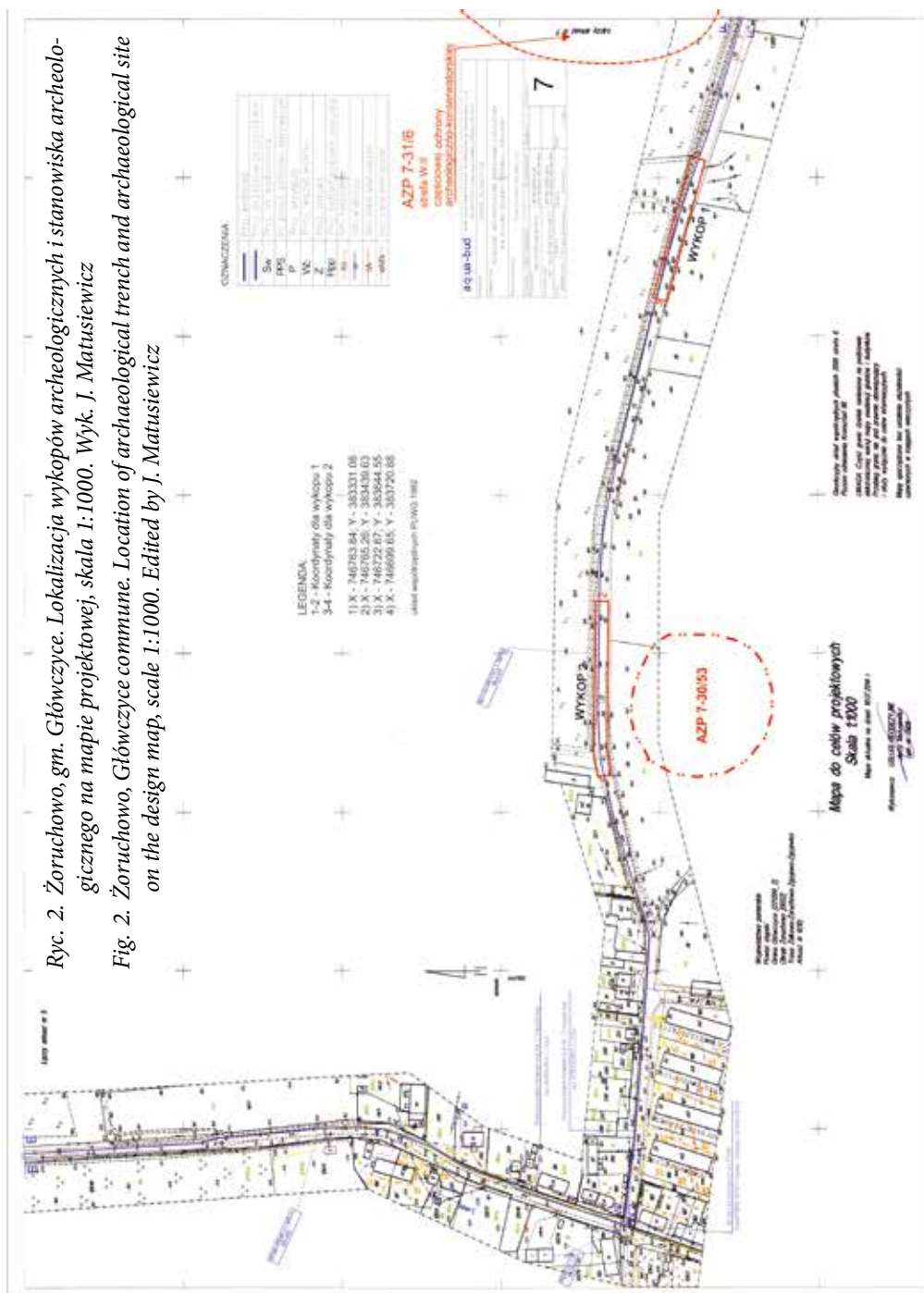
Odsłonięte w wykopie paleniska miały prostokątne, rzadziej prostokątno-owalne zarysy oraz nieckowato zagłębione wypełniska (**ryc. 3**). Ich zmierzone długości zawierały się w przedziale 116–170 cm, szerokości (wymiarzy niepełne) od 28 do 90 cm. Poziom zagłębienia w grunt wahał się od 16 do 27 cm. Wypełniska obiektów tworzyła spalenizna z domieszką ciemnoszarej ziemi próchnicznej, rejestrowano też liczne połupane, przepalone kamienie. Pełen wymiar udało się zarejestrować tylko w przypadku jednego obiektu (nr 7), wynosił on 144×86 cm (**ryc. 4**). Na podstawie kształtu i charakteru wypełniska paleniska te można prawdopodobnie łączyć z kulturą oksywską.

W obrębie stan. **AZP 7-31/5** odkryto łącznie 58 obiektów, z których jeden (nr 55) stanowił przegłębienie warstwy. Wśród pozostałych 57 wyróżniono: relik

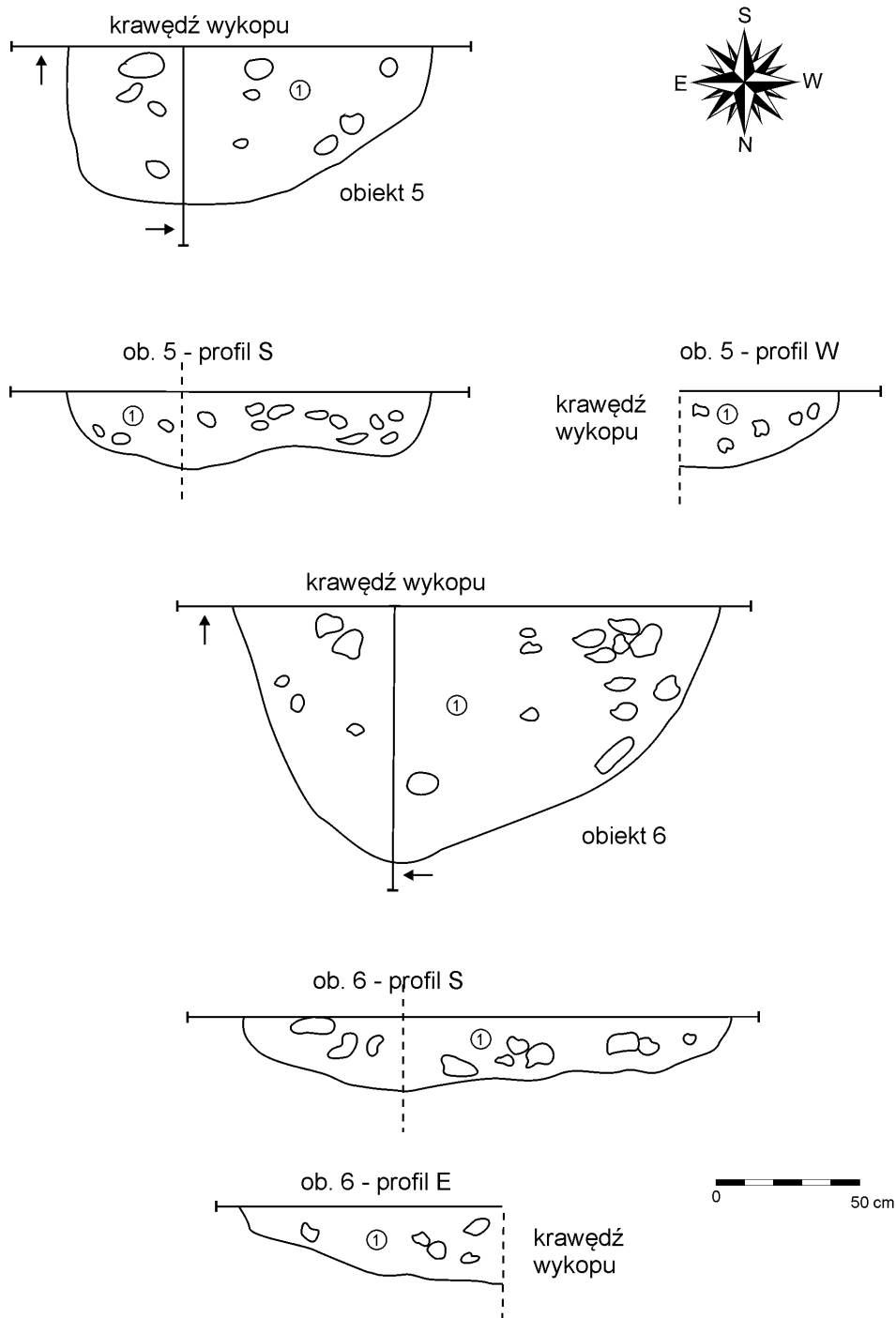


Ryc. 1. Żoruchowo, gm. Głównyzyce. Lokalizacja wykopu archeologicznego i stanowisk archeologicznych na mapie projektowej, skala 1:1000. Wyk. J. Matusiewicz

Fig. 1. Żoruchowo, Głównyzyce commune. Location of the archaeological trench and archaeological sites on the design map, scale 1:1000. Edited by J. Matusiewicz



Ryc. 2. Żoruchowo, gm. Głowczycze. Lokalizacja wykopów archeologicznych i stanowiska archeologicznego na mapie projektowej, skala 1:1000. Wyrk. J. Matusiewicz
 Fig. 2. Żoruchowo, Głowczycze commune. Location of archaeological trench and archaeological site on the design map, scale 1:1000. Edited by J. Matusiewicz



Ryc. 3. Żoruchowo, gm. Głównyzyce. Stanowisko AZP 7-31/6, palenisko nr 7. Rys. A. Nierychlewska
 Fig. 3. Żoruchowo, Głównyzyce commune. AZP site 7-31/6, hearth No. 7. Drawing by A. Nierychlewska



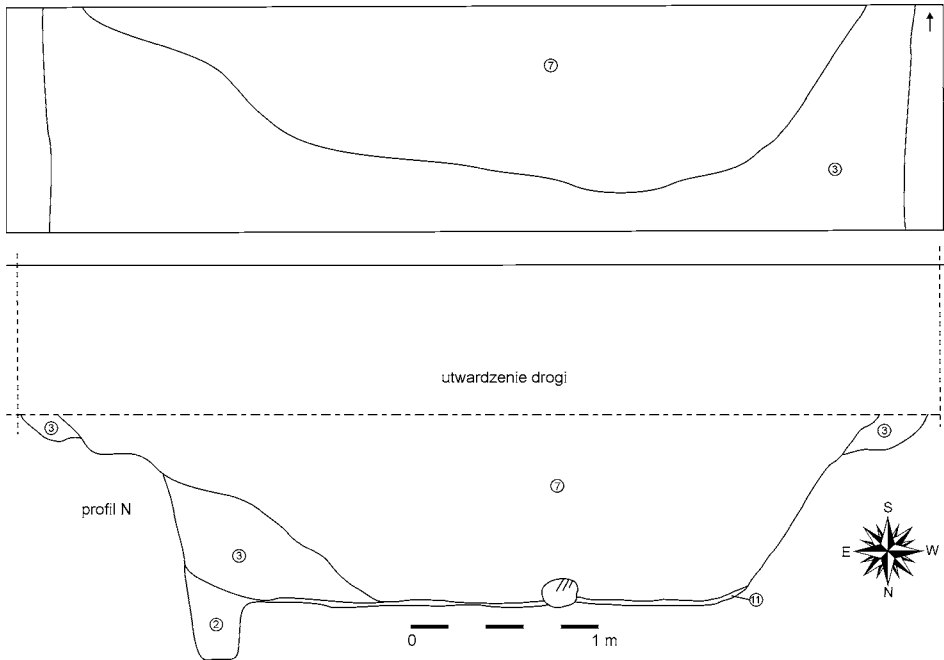
Ryc. 4. Żoruchowo, gm. Głównyzyce. Stanowisko AZP 7-31/6, palenisko nr 7. Fot. A. Nierychlewska
 Fig. 4. Żoruchowo, Głównyzyce commune. AZP site 7-31/6, hearth No. 7. Photo by A. Nierychlewska

zagłębionego budynku (ziemianki), 11 palenisk, piec i ognisko, 31 jam oraz 12 jam posłupowych.

Pomiędzy stanowiskami AZP 7-31/6 i 7-31/5 zarejestrowano liczący 100 m pas, na którym nie notowano występowania obiektów archeologicznych.

Najciekawszym obiektem związanym ze stan. AZP 7-31/5 była ziemianka (nr 17) – ryc. 5–6. Obiekt miał prostokątny zarys i trapezowaty przekrój. Zarejestrowano jedynie jego wymiar na linii wschód-zachód. Wynosił on 464 cm. Poziom zagłębienia w grunt sięgał 100 cm, przy czym strop obiektu został naruszony podczas prac związanych z utwardzaniem nawierzchni drogi. Wypełnisko obiektu stanowiła ciemnoszara ziemia próchniczna z domieszką spalenizny, w górnej części i partiach bocznych – ciemnobrunatna ziemia próchniczna z piaskiem. W spągu obiektu zalegała cienka warstwa spalenizny. W części wschodniej (przy profilu południowym) odnotowano jamę posłupową, zagłębioną na 30 cm. Jej wypełnisko stanowiła ciemnoszara ziemia próchniczna z piaskiem. Z wypełniska obiektu wydobyto 26 fragmentów ceramiki naczyniowej kultury wielbarskiej.

Odkryte na stanowisku paleniska miały najczęściej prostokątno-owalne i prostokątne zarysy oraz przekroje o kształtach głównie nieckowatych (ryc. 7:2).



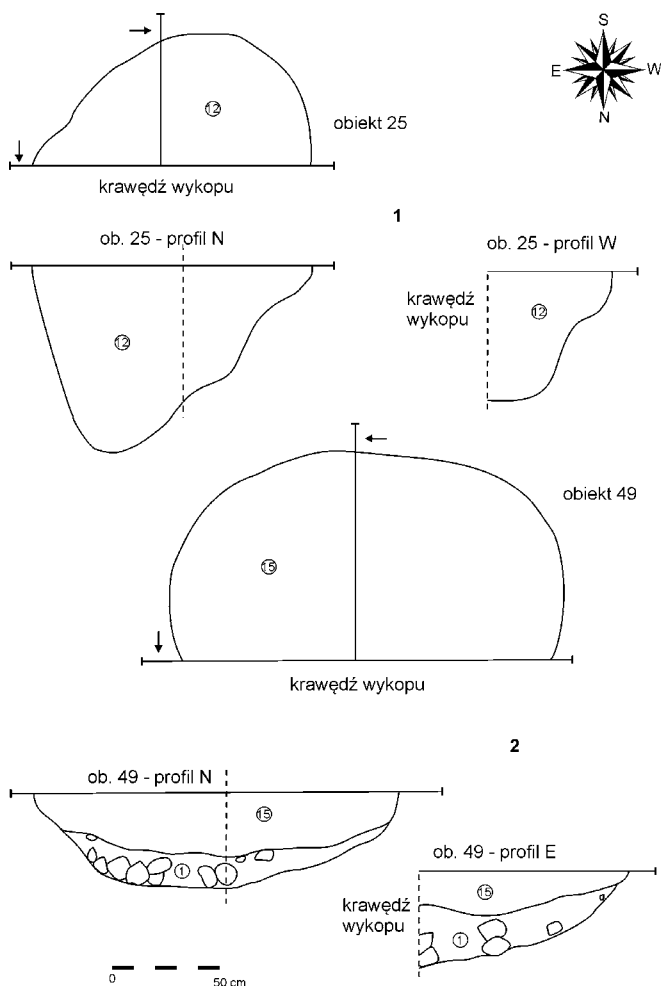
Ryc. 5. Żoruchowo, gm. Główny. Stanowisko AZP 7-31/5, budynek zagłębiony nr 17. Rys. A. Nierychlewska

Fig. 5. Żoruchowo, Główny commune. AZP site 7-31/5, sunken building No. 17. Drawing by A. Nierychlewska



Ryc. 6. Żoruchowo, gm. Główny. Stanowisko AZP 7-31/5, budynek zagłębiony nr 17. Fot. A. Nierychlewska

Fig. 6. Żoruchowo, Główny commune. AZP site 7-31/5, sunken building No. 17. Photo by A. Nierychlewska



Ryc. 7. Żoruchowo, gm. Główny. Stanowisko AZP 7-31/5, jama nr 25 i palenisko nr 49. Rys. A. Nierychlewska

Fig. 7. Żoruchowo, Główny-commune. AZP site 7-31/5, pit No. 25 and hearth No. 49. Drawing by A. Nierychlewska

Długości obiektów wahały się od 174 do 70 cm, szerokości od 130 do 66 cm. Poziom zagłębienia w grunt wynosił od 9 do 40 cm. Tylko 2 obiekty zarejestrowano w całości w wykopie. Miały one wymiary: 80×66 cm (nr 3) i 86×80 cm (nr 7 – ryc. 8). W wypełniskach palenisk najczęściej zalegała spalenizna z domieszką ciemnoszarej ziemi próchnicznej i przepalonych, połupanych kamieni. Ruchomy materiał zabytkowy, głównie kultury oksywskiej, wydobyto z wypełnisk dwóch obiektów (nr 29 i 34).

Jako piec zidentyfikowano jeden obiekt (nr 9). Miał on owalny zarys o wymiarach 134×72 cm. Zagłębiony był w podłoże na 43 cm. Jego przekrój miał kształt trapezowaty (ryc. 9). Dwuwarstwowe wypełnisko stanowiła w części stropu szara ziemia próchniczna z domieszką piasku i wtrętów drobin polepy, natomiast w części środkowej i spągu zalegała spalenizna z domieszką ciemnoszarej ziemi próchnicznej, zawierająca liczne kamienie.



Ryc. 8. Żoruchowo, gm. Głównyzyce. Stanowisko AZP 7-31/5, palenisko nr 7. Fot. A. Nierychlewska
Fig. 8. Żoruchowo, Głównyzyce commune. AZP site 7-31/5, hearth No. 7. Photo by A. Nierychlewska



Ryc. 9. Żoruchowo, gm. Głównyzyce. Stanowisko AZP 7-31/5, piec nr 9. Fot. A. Nierychlewska
Fig. 9. Żoruchowo, Głównyzyce commune. AZP site 7-31/5, furnace No. 9. Photo by A. Nierychlewska



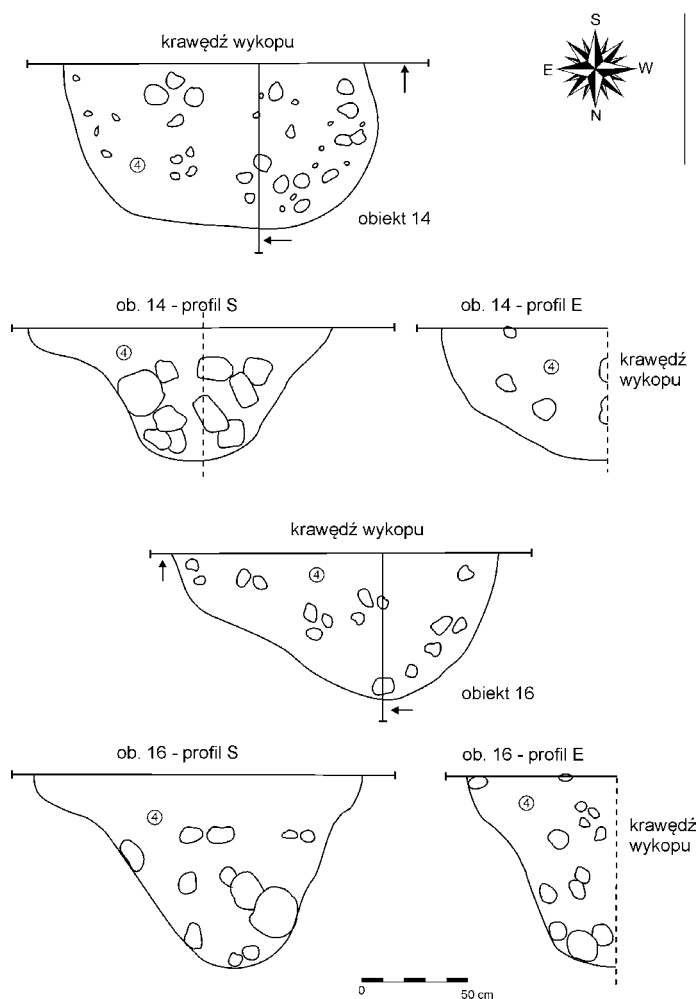
Ryc. 10. Żoruchowo, gm. Głównyzyce. Stanowisko AZP 7-31/5, jama nr 54. Fot. A. Nierychlewska
 Fig. 10. Żoruchowo, Głównyzyce commune. AZP site 7-31/5, pit No. 54. Photo by A. Nierychlewska

Jako ślad po ognisku wyróżniono obiekt nr 58. Miał on owalny zarys o długości 56 cm i zarejestrowanej w wykopie szerokości 20 cm. Przekrój obiektu miał nieckowaty, nieregularny kształt. Wypełnisko, płytko zagłębione na 12 cm, stanowiła spalenizna z domieszką ciemnoszarej ziemi próchnicznej. W wypełniskach obu tych obiektów nie znaleziono ruchomych materiałów zabytkowych.

Do grupy jam zaklasyfikowano 31 obiektów, wśród których wyróżniono:

- jamy duże, o zarejestrowanym najdłuższym wymiarze od 150 cm wzwyż – łącznie 5 obiektów,
- jamy średnie, o zarejestrowanym najdłuższym wymiarze w przedziale 80–150 cm – łącznie 8 obiektów,
- jamy małe, o zarejestrowanym najdłuższym wymiarze poniżej 80 cm – łącznie 18 obiektów.

Długość największej z odsłoniętych jam (nr 26) wynosiła 250 cm, zarejestrowana została ona w niepełnym wymiarze szerokości wynoszącym 50 cm. Miała nieregularny, zbliżony do owalu zarys, a poziom zagłębienia w grunt sięgał 62 cm. Wypełnisko obiektu, o nieckowatym, nieregularnym przekroju, stanowiła ciemnobrunatna ziemia próchniczna z domieszką piasku. Druga z jam dużych (nr 54) miała 190 cm długości i 90 cm szerokości (wymiar niepełny) – ryc. 10. Poziom zagłębienia w grunt sięgał 68 cm. Obiekt miał kolisty zarys i przekrój nieckowaty z przegłębieniem. Jego wypełnisko stanowiła ciemnoszara ziemia próchniczna



Ryc. 11. Żoruchowo, gm. Główny. Stanowisko AZP 7-31/5, jamy nr 14 i 16. Rys. A. Nierychlewska

Fig. 11. Żoruchowo, Główny commune. AZP site 7-31/5, pits Nos. 14 and 16. Drawing by A. Nierychlewska

z domieszką piasku. Z obu jam wydobyto ceramikę naczyniową kultury oksywskiej. W wypełniskach pozostałych 3 jam nie znaleziono ruchomych materiałów zabytkowych. Ich długości wahały się od 172 do 150 cm, szerokości (zarejestrowane w niepełnym wymiarze) od 70 do 60 cm, poziom zagłębienia w grunt wynosił od 90 do 43 cm. Jamy te miały zbliżone do owalu zarysy i nieckowate oraz trójkątne przekroje. Wypełniska stanowiła szara bądź brunatna ziemia próchnicza z piaskiem oraz domieszką spalenizny i/lub bryłek polepy i kamieni.

Długości jam średnich (ryc. 7: 1, ryc. 11) zawierały się w przedziale 142–82 cm, szerokości wynosiły od 96 do 40 cm. Poziom zagłębienia w grunt wahał się od 86 do 20 cm. Dwa obiekty zarejestrowano w wykopie w całości. Wymiary tychże jam wynosiły: 98×40 cm (nr 23) i 82×72 cm (nr 57). Jamy te miały owalne zarysy i przekroje o kształcie nieckowatym, nieckowatym z przegłębieniem, rzadziej trapezowatym lub trójkątnym. Wypełniska stanowiła najczęściej ciemnosza-

ra ziemia próchniczna ze spalenizną i kamieniami lub brunatna ziemia próchniczna z domieszką piasku. W przypadku jednego obiektu zarejestrowano wypełnisko dwuwarstwowe – w części stropu zalegała brunatna ziemia próchniczna z piaskiem, w części środkowej i w spągu – ciemnoszara ziemia próchniczna ze spalenizną. Z wypełnisk ośmiu obiektów (nr 14, 15A, 15B, 23, 25, 36, 42 i 57) wydobyto fragmenty ceramiki kultury oksywskiej.

Najliczniej reprezentowane małe jamy miały długości zawierające się w przedziale od 72 do 50 cm, szerokości od 72 do 36 cm. Poziom zagłębienia w podłoże wahał się od 50 do 11 cm. Pięć obiektów odsłonięto w wykopie w całości. Wymiary tychże jam wynosiły: 52×50 cm (nr 8), 72×58 cm (nr 27), 60×60 cm (nr 28), 65×46 cm (nr 44), 50×40 cm (nr 48).

Zaliczone do małych jamy miały najczęściej zarys owalny, rzadziej kolisty, i przekrój nieckowaty bądź nieckowaty z przegłębieniem. Rzadziej obserwowano przekroje trapezowate czy trójkątne. Wypełniska stanowiła szara lub brunatna ziemia próchniczna z piaskiem, niekiedy z wtrętami drobin polepy i/lub spalenizną. W wypełniskach 6 obiektów (nr 37, 43, 44, 46, 47 i 53) znaleziono fragmenty ceramiki naczyniowej kultury oksywskiej; w wypełnisku obiektu nr 46 także ułamek naczynia z wczesnej epoki brązu (na złożu wtórnym).

Jamy posłupowe charakteryzowały się kolistymi zarysami i przekrojami ukształtowanymi najczęściej nieckowato lub lejowato, rzadziej o zarysie trójkątnym lub prostokątnym. Trójkątne i lejowate przekroje wskazują na jamy po słupach bitych, natomiast przekrój prostokątny na jamę po słupie wkopanym. Wymiary obiektów wynosiły od 54×58 cm do 34×34 cm. Poza jedną jamą (nr 11) wszystkie zarejestrowane zostały w wykopie w całości. Poziom zagłębienia w grunt był zróżnicowany i wahał się od 80 do 10 cm. Dominowały wypełniska utworzone z szarej i brunatnej ziemi próchnicznej z domieszką piasku, niekiedy z grudkami polepy i/lub spalenizną.

Najlepiej zachowaną jamą po słupie wkopanym był obiekt nr 56. Jego wymiary wynosiły 36×30 cm, a poziom zagłębienia w grunt sięgał 80 cm (**ryc. 12**). Wypełnisko stanowiła szara ziemia próchniczna z piaskiem i wtrętami drobin polepy.

Ze względu na ograniczone wymiary wykopu nie udało się zarejestrować układów jam posłupowych, a tym samym powiązać ich z określonymi konstrukcjami naziemnymi.

W granicach ostatniego ze stanowisk objętych badaniami, stan. **AZP 7-31/11**, odkryto 25 obiektów archeologicznych, wśród których wyróżniono: 4 paleniska, 13 jam oraz 8 jam posłupowych.

Stanowisko AZP 7-31/11 w ewidencji AZP określone zostało jako cmentarzisko kurhanowe bez określonej chronologii. Skupisko kurhanów widoczne jest wyraźnie w kępie drzew, oddalonej ok. 100 m od usytuowanego przy drodze wykopu. Kurhanom zagraża znajdująca się w pobliżu żwirowania, którą właściciel zamierza poszerzyć o okoliczne grunty. Z powierzchni gruntu wokół kurhanów nie udało



Ryc. 12. Żoruchowo, gm. Główczyce. Stanowisko AZP 7-31/5, jama posłupowa nr 56. Fot. A. Nierychlewska

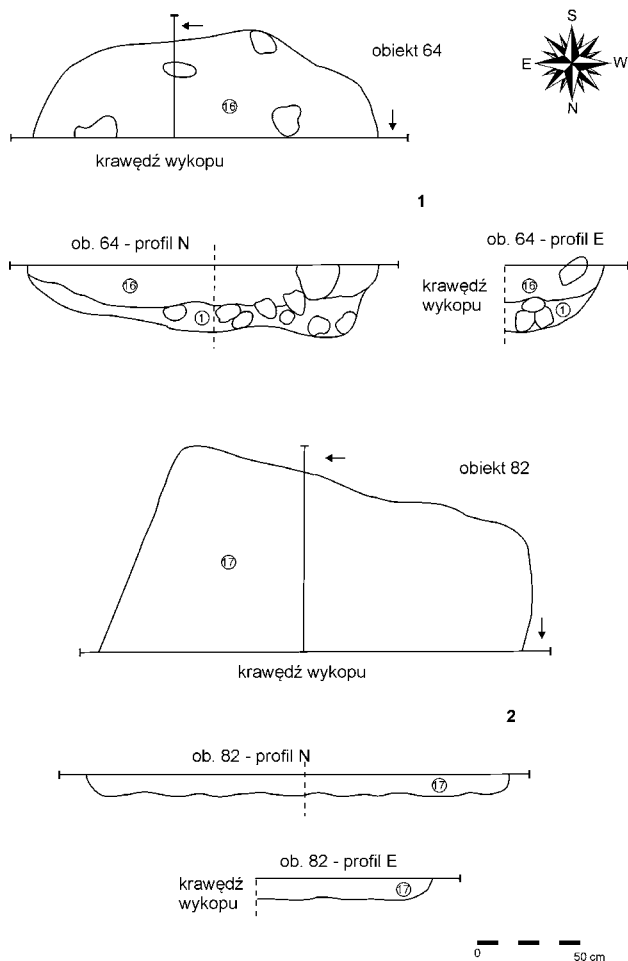
Fig. 12. Żoruchowo, Główczyce commune. AZP site 7-31/5, posthole No. 56. Photo by A. Nierychlewska

się pozyskać ruchomych materiałów zabytkowych. Natomiast w zlokalizowanym w pasie drogi wykopie odkryto wyżej wymienione obiekty kultury oksywskiej.

Paleniska miały prostokątno-owalne, rzadziej owalne bądź koliste zarysy oraz nieckowato zagłębione wypełniska (ryc. 13: 1). Ich zmierzone długości zawierały się w przedziale 170–140 cm, szerokości (wymiarzy niepełne) od 52 do 12 cm. Pełen wymiar udało się zarejestrować tylko w przypadku jednego obiektu (nr 63) i wynosił on 60×58 cm. W pozostałych przypadkach obiekty odkryte zostały w wykopie jedynie częściowo. Poziom zagłębienia w grunt wahał się od 34 do 14 cm. Wypełniska obiektów tworzyła spalenizna z domieszką ciemnoszarej ziemi próchnicznej, w przypadku jednego obiektu (nr 59) zarejestrowano też liczne, połupane kamienie. Zaledwie w wypełnisku jednego obiektu (nr 64) znaleziono ceramikę naczyniową kultury oksywskiej.

W grupie jam wyróżniono:

- jamy duże, o zarejestrowanym najdłuższym wymiarze od 150 cm wzwyż – łącznie 3 obiekty,



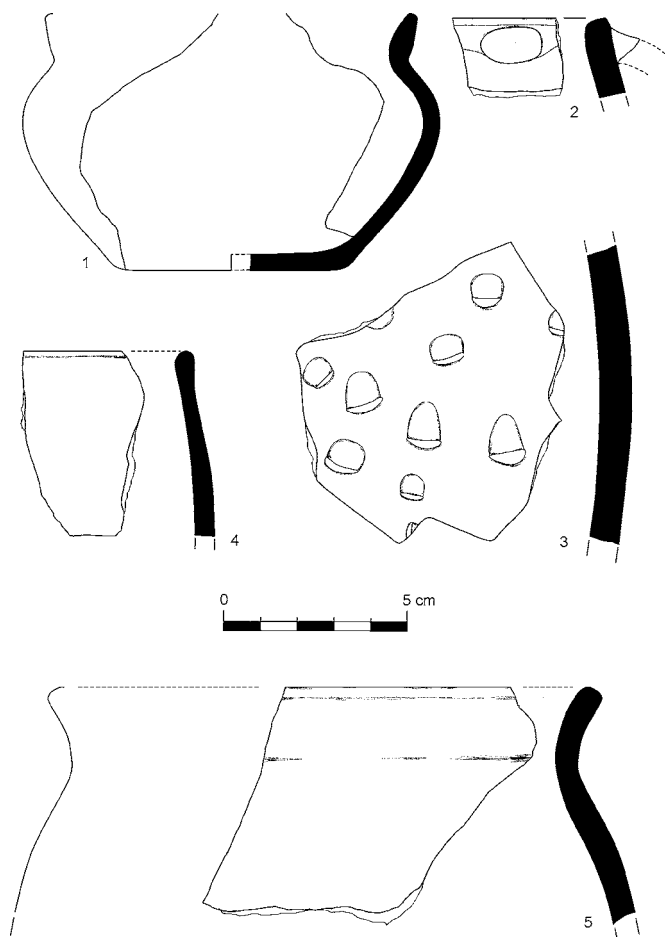
Ryc. 13. Żoruchowo,
gm. Głównyca. Stanowisko
AZP 7-31/11, palenisko
nr 64 i jama nr 82.

Rys. A. Nierychlewska

Fig. 13. Żoruchowo,
Głównyca commune.
AZP site 7-31/11, hearth
No. 64 and pit No. 82.
Drawing by A. Nierychlewska

- jamy średnie, o zarejestrowanym najdłuższym wymiarze w przedziale 80–150 cm – łącznie 3 obiekty,
- jamy małe, o zarejestrowanym najdłuższym wymiarze poniżej 80 cm – łącznie 7 obiektów.

Długość największej z jam (nr 82) wynosiła 206 cm, zarejestrowana w niepełnym wymiarze szerokość 98 cm (ryc. 13: 2). Jama miała prostokątny zarys, a poziom zagłębienia w grunt sięgał zaledwie 11 cm. Wypełnisko obiektu, o nieckowatym przekroju z przegłębieniem, stanowiła brunatna ziemia próchnicza z domieszką piasku. Z wypełniska wydobyto 7 fragmentów ceramiki naczyniowej kultury oksywskiej oraz gliniany przęślik. W pozostałych 2 jamach zaliczonych do dużych nie znaleziono ruchomych materiałów zabytkowych. Długości tych jam (w niepełnym wymiarze) wynosiły 120 cm, szerokości 158–150 cm, poziom zagłębienia 86 i 46 cm. Obiekty te miały owalne zarysy i nieckowaty oraz trójkątny przekrój. Ich wypełniska stanowiła brunatna ziemia próchnicza z piaskiem.

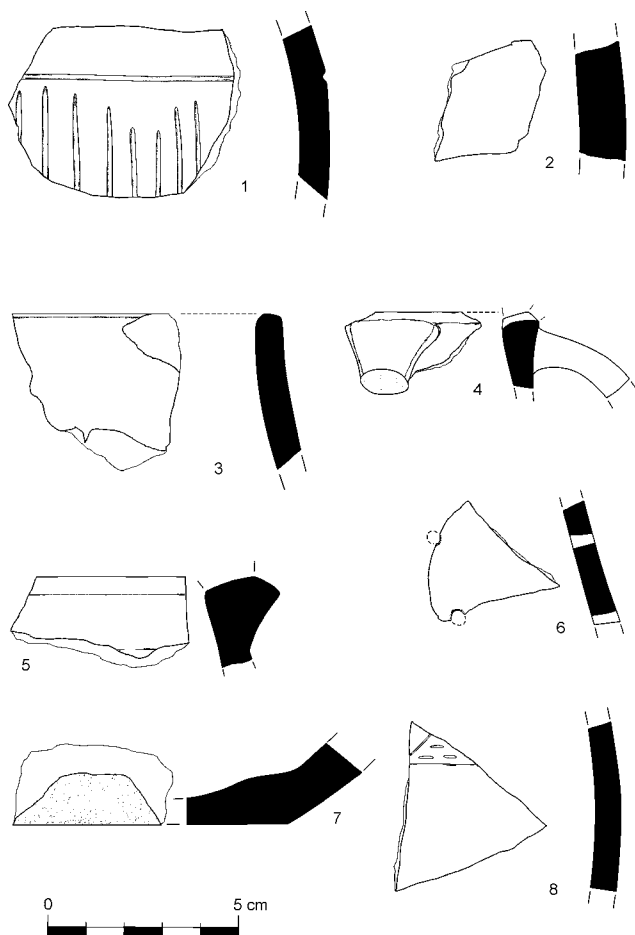


Ryc. 14. Żoruchowo, gm. Główny. Stanowisko AZP 7-31/5, wybór ceramiki naczyniowej: 1-2) obiekt 26; 3-5) obiekt 17. Rys. P. Zawilski

Fig. 14. Żoruchowo, Główny commune. AZP site 7-31/5, selection of pottery: 1-2) feature 26; 3-5) feature 17. Drawing by P. Zawilski

Jamy średnie miały owalne zarysy i trójkątne lub nieckowate przekroje. Ich wymiary wynosiły: od 142 do 80 cm długości i od 98 do 30 cm szerokości. Wypełniska stanowiła brunatna lub szara ziemia próchnicza z piaskiem, w jednym przypadku z domieszką kamieni eratycznych (nr 78). Z wypełniska tylko jednej jamy (nr 66) wydobyto 8 fragmentów ceramiki naczyniowej kultury oksywskiej.

Długości jam małych zawierały się w przedziale od 70 do 40 cm, szerokości od 74 do 44 cm. Poziom zagłębienia w podłoże wahał się od 40 do 10 cm. Trzy obiekty odsłonięto w wykopie w całości. Wymiary tychże jam wynosiły: 66×44 cm (nr 74), 70×64 cm (nr 80) i 50×46 cm (nr 81). Zaliczone do małych jamy miały najczęściej zarys owalny, rzadziej kolisty i nieckowaty, nieckowaty z przegłębieniem bądź trapezowaty przekrój. Wypełniska stanowiła najczęściej brunatna lub szara ziemia próchnicza z domieszką piasku, rzadziej żółty piasek z domieszką brunatnej ziemi próchnicznej. W wypełnisku zaledwie jednego obiektu (nr 74) znaleziono 2 fragmenty ceramiki naczyniowej kultury oksywskiej.

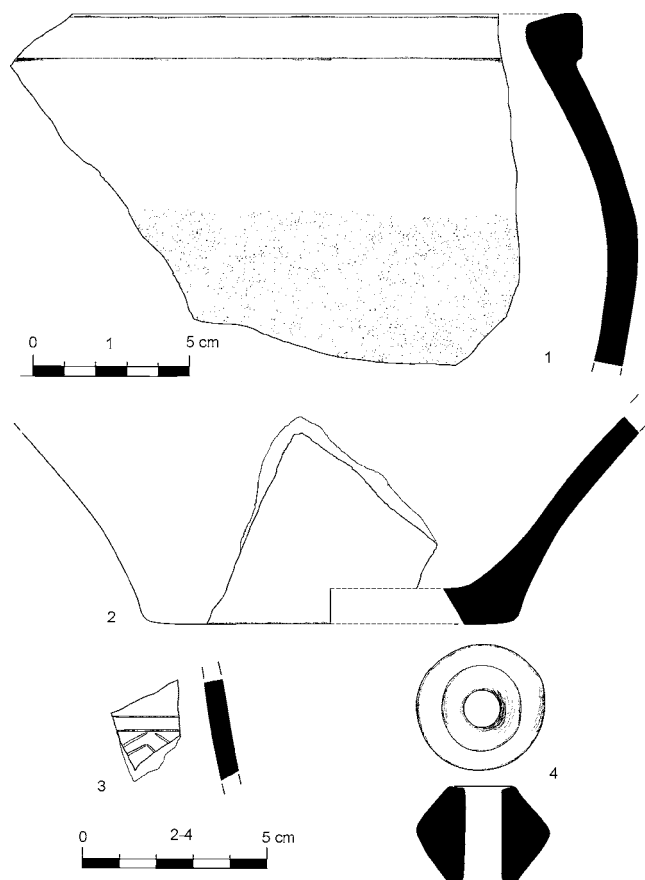


Ryc. 15. Żoruchowo, gm. Główny. Stanowisko AZP 7-31/5, wybór ceramiki naczyniowej: 1) obiekt 29; 2-3) obiekt 39; 4-5) obiekt 42; 6) obiekt 55; 7-8) obiekt 44. Rys. P. Zawilski

Fig. 15. Żoruchowo, Główny commune. AZP site 7-31/5, selection of pottery: 1) feature 29; 2-3) feature 39; 4-5) feature 42; 6) feature 55; 7-8) feature 44. Drawing by P. Zawilski

Łącznie w trakcie badań pozyskano 171 ruchomych materiałów zabytkowych, w tym 170 fragmentów ceramiki naczyniowej oraz jeden przęślik gliniany. Większość zabytków pochodziła z wypełnisk obiektów kulturowych zlokalizowanych w obrębie stanowisk archeologicznych AZP 7-31/5 i AZP 7-31/11. W warstwie humusu znaleziono 14 ułamków ceramiki naczyniowej. Z wypełnisk obiektów zarejestrowanych w granicach stanowiska archeologicznego AZP 7-31/6 nie pozyskano ruchomych materiałów zabytkowych.

Pod względem chronologii największą materiałową grupę stanowiły fragmenty związane z kulturą oksywską (ryc. 14: 1-2; ryc. 15-16). Zaliczono do nich 137 fragmentów ceramiki naczyniowej (w tym 123 ułamki pochodziły z wypełnisk obiektów, a 14 znaleziono w warstwie kulturowej) oraz gliniany przęślik. Z obszaru stanowiska AZP 7-31/5 pochodziło 108 fragmentów ceramiki, a z terenu stanowiska AZP 7-31/11 zebrano 29 ułamków. Materiały te można łączyć z fazami A₂ i A₃ młodszego okresu przedrzymskiego.



Ryc. 16. Żoruchowo, gm. Główny. Stanowisko AZP 7-31/11, wybór ceramiki naczyniowej: 1-2) obiekt 64; 3) obiekt nr 82; 4) przęślik gliniany, obiekt nr 82. Rys. P. Zawilski

Fig. 16. Żoruchowo, Główny commune. AZP site 7-31/11, selection of pottery: 1-2) feature 64; 3) feature 82; 4) clay spindle whorl, feature 82. Drawing by P. Zawilski

Z kulturą wielbarską wiązać należy 26 fragmentów ceramiki, wszystkie znalezione zostały w wypełniku obiektu (ziemianki) położonego w granicach stanowiska AZP 7-31/5 (ryc. 14: 3-5). Materiały te charakterystyczne są dla schyłkowych faz rozwojowych kultury wielbarskiej na tym obszarze Pomorza, z widocznymi elementami grupy dębczyńskiej. Siedem ułamków ceramiki znalezionych na złożu wtórnym, w obiektach kultury oksywskiej, można datować na wczesną epokę brązu.

Podczas **drugiego etapu badań**, pod kanalizację sanitarną, wykonano dwa liniowe wykopki archeologiczne o szerokości 1,5 m i łącznej długości 190 m, w tym wykop 1 o długości 80 m (w strefie stanowiska AZP 7-31/6) i wykop 2 o długości 110 m (w strefie stanowiska AZP 7-30/53).

W obrębie stan. **AZP 7-31/6** (wykop 1) odkryto łącznie 3 obiekty, wśród których wyróżniono dwie jamy i jedną jamę posłupową. Jamy miały owalne i koliste zarysy, a ich wypełnik stanowiła szara ziemia próchnicza z piaskiem. W wypełniku tylko jednej jamy (nr 9) odkryto ruchomy materiał zabytkowy – jeden fragment ceramiki naczyniowej pradziejowej. W wypełnikach pozostałych obiektów nie znaleziono ruchomych materiałów zabytkowych.

Natomiast w wykopie nr 2 położonym w sąsiedztwie stan. **AZP 7-30/53** nie odsłonięto grobów ani innych obiektów, które można by łączyć z cmentarzyskiem z okresu wpływów rzymskich.

Podsumowując przeprowadzone badania: choć miały niewielki zakres, dostarczyły ciekawych odkryć. Udało się potwierdzić lokalizację i datowanie 2 stanowisk archeologicznych (AZP 7-31/5 i 6), uściślić datowanie trzeciego (AZP 7-31/11), jak i zarejestrować obiekty i materiały związane ze słabo rozpoznanymi na Pomorzu Środkowym i Wschodnim osadami kultur oksywskiej i wielbarskiej. Znacznie częściej rejestrowane były bowiem cmentarzyska tychże kultur. Duża osada ludności kultury oksywskiej analogicznie datowana na fazy A_2 – A_3 młodszego okresu przedrzymskiego, jak stanowiska w Żoruchowie, znana jest z Głuszyna, pow. słupski (B. Rogalski 2007/2008). Z dalej położonych stanowisk, na których zarejestrowano obiekty łączone z osadnictwem ludności kultury oksywskiej, można wymienić stanowiska: Warszkowo, pow. Sławno, stan. 26 (T. Kasprowicz 1992) i stan. 30 (B. Rogalski 2009/2010) czy Jastarnię pow. pucki (K. Przewoźna 1965).

Natomiast osadnictwo ludności kultury wielbarskiej z okresu rzymskiego znane jest m.in. z okolic Słupska – stanowiska Łosino 14, 15, 34, Kobylnica 5, Płaszewko 5, Redzikowo 14, Widzino 8, 44, na których odsłonięto obiekty związane z kulturą wielbarską – relikty budynków zagłębionych, paleniska, jamy, jamy posłupowe oraz obiekty związane z przetwórstwem rud żelaza (M. Piotrowska 2013, s. 164–165) oraz ze stanowisk w Warszkwowie, stan. 26 (T. Kasprowicz 1992) i stan. 30 (B. Rogalski 2009/2010).

BIBLIOGRAFIA:

Bartczak A., Nierychlewska A.

2021 *Opracowanie wraz ze sprawozdaniem z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2021 r. w Żoruchowie, gm. Główny, pow. słupski, woj. pomorskie, w związku z realizacją inwestycji polegającej na budowie wodociągu, Łódź–Bydgoszcz, kmps w arch. PWUOZ, Delegatura w Słupsku.*

2021a *Opracowanie wraz ze sprawozdaniem z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2021 r. w Żoruchowie, gm. Główny, pow. słupski, woj. pomorskie, w związku z realizacją inwestycji polegającej na budowie sieci kanalizacji sanitarnej i tłocznej wraz z przepompownią, Łódź–Bydgoszcz, kmps w arch. PWUOZ, Delegatura w Słupsku.*

Kasprowicz T.

1992 *Warszkowo, gm. Sławno, stan. 26 – ze studiów nad budownictwem młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich na Pomorzu Środkowym, „Dorzecze” nr 1, s. 42–68.*

Piotrowska M.

2013 *Epoka żelaza w dorzeczu środkowej Słupi*, Łódź–Poznań.

Przewoźna K.

1965 *Osiedle z I w. p.n.e./I w. n.e. w Jastarni, pow. Puck*, „Pomorania Antiqua” 1, s. 163–277.

Rogalski B.

2007/2008 *Osada ludności kultury oksywiejskiej w Głuszynie, powiat Słupsk, stanowisko 1*, „Materiały Zachodniopomorskie”, Nowa Seria, t. IV/V, z. 1: Archeologia, s. 21–73.

2009/2010 *Wyniki badań archeologicznych na stanowisku 30 w Warszkwie, pow. Sławno, woj. zachodniopomorskie*, „Materiały Zachodniopomorskie”, Nowa Seria, t. VI/VII, z. 1: Archeologia, s. 87–121.

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS CONDUCTED IN 2021
ON ARCHAEOLOGICAL SITES AZP 7-31/5, AZP 7-31/6, AZP 7-31/11 AND
AZP 7-30/53 IN ŻORUCHOWO, GŁÓWCZYCE COMMUNE,
POMERANIAN VOIVODESHIP

SUMMARY

Archaeological excavations in Żoruchowo, Główczyce commune, Słupsk district, Pomera-
nian Voivodeship, were carried out in the spring and summer of 2021 in connection with the
construction of a water supply and sanitary sewage system.

In March 2021, research covered the archaeological sites AZP 7-31/5 and AZP 7-31/6,
constituting the remains of settlements of the Oksywie/Wielbark culture, and the site AZP
7-31/11 – a barrow cemetery of unspecified chronology. In August 2021, archaeological re-
search was carried out at site AZP 7-30/53 – a burial ground from the Roman influence pe-
riod, and site AZP 7-31/6, which constitutes the remains of a settlement of the Oksywie/Wiel-
bark culture.

Within the site AZP 7-31/6, in total 11 features were discovered – one natural and six
hearths, three pits and one posthole. Only from one feature was obtained a fragment of pot-
tery, generally dated to prehistory. Within limits of site AZP 7-31/5, in total 58 features were
discovered, one of which was a deepening of the layer. Among the remaining 57 ones, the fol-
lowing were distinguished: remains of a sunken building, 11 hearths, a furnace and a bonfire,
31 pits and 12 postholes. In total from these features were recovered 108 fragments of the
Okseywie culture pottery, 26 fragments of the Wielbark culture pottery, discovered in the fill
of the sunken building, and seven fragments of pottery from the early Bronze Age, located in
a secondary deposit. Within the boundaries of the last site covered by the research, site AZP
7-31/11, 25 archaeological features were discovered, including: 4 hearths, 13 pits and eight
postholes. In the fills of these features, 29 fragments of pottery and one clay spindle whorl of

the Oksywie culture were discovered. In turn, in a trench located on nearby site AZP 7-30/53, no graves or other features that could be associated with a burial ground from the Roman influence period were uncovered.

As a result of the research carried out, it was possible to confirm the location and dating of two archaeological sites (AZP 7-31/5 and 6), to specify the dating of the third site (AZP 7-31/11), and to register features and materials related to - poorly recognized in Central and Eastern Pomerania - settlements of the Oksywie and Wielbark cultures.

dr Anna Nierychlewska
Łódź

Andrzej Bartczak
„Barta” Pracownia
Archeologiczno-Konserwatorska

OSADNICTWO ŚREDNIOWIECZNE NA STANOWISKACH W SUBKOWSKIM POLU I SUBKOWYCH, GM. SUBKOWY, ORAZ LUBISZEWIE, GM. TCZEW

Teren wschodniej części Kociewia był w okresie pradziejów, ale też i średniowiecza, obszarem intensywnego osadnictwa (por. np. G. Ossowski 1879, tabl. XLII–XLIII; P. Fudziński 2011, s. 61–63; A. Gołębiowski 2003, s. 201–211; H. Paner, M. Fudziński, K. Godon 2006, s. 32). W ostatnich latach obserwujemy na tym obszarze nasilenie budownictwa; dotyczy to przede wszystkim budownictwa jednorodzinnego. Często działania te wiązały się z koniecznością prowadzenia wyprzedzających prac archeologicznych. Poruszymy tu sprawę badań na trzech stanowiskach archeologicznych, położonych w powiecie tczewskim. Były to stanowiska nieznane, na których nie prowadzono wcześniej prac wykopaliskowych. Co ciekawe, w przypadku badań Archeologicznego Zdjęcia Polski nie wykazywano nawet specjalnie ich wartości – mówię tutaj zwłaszcza o stanowisku położonym w Lubiszewie. Ratownicze badania wykopaliskowe przed zabudową pozwoliły pozytywnie je zweryfikować i określić stan zachowania do dalszych działań w tym zakresie.

Pierwsze z omówionych i największe to stanowisko Lubiszewo nr 20, położone na południe od zabudowy wsi Lubiszewo na zachód od drogi Lubiszewo–Śliwiny (**ryc. 1**). Na stanowisku prace (ratownicze) poprzedzające zabudowę prowadzono od 2019 roku. Część z odkrytych na nim obiektów nie zawierała żadnych zabytków. Jeden, odkryty w 2019 roku, można uznać za pradziejowy, związany z wczesną epoką żelaza. Pozostałe można datować na okres średniowieczny (**ryc. 2**). Zwraca uwagę, odkryty w 2021 roku, zespół czterech obiektów interpretowanych jako produkcyjno-gospodarcze (**ryc. 3, 4**). Do odkryć nawiązywały wyniki wcześniejszych badań wykopaliskowych (z lat 2019–2020). To wtedy odkryto jedyny na stanowisku obiekt pradziejowy i kilka średniowiecznych (**ryc. 5, 6**). Datowanie osady w Lubiszewie można opierać na analizie form ceramiki, bowiem w obiektach nie wystąpiły żadne inne relikty. Najbogatszy pod względem ilości pozyskanego materiału zabytkowego był zwłaszcza sezon 2021 r. Datowanie tego materiału i całej osady można ustalać na rozwinięty okres średniowiecza, ale przed fazą pojawienia się ceramiki siwej i protosiwej.



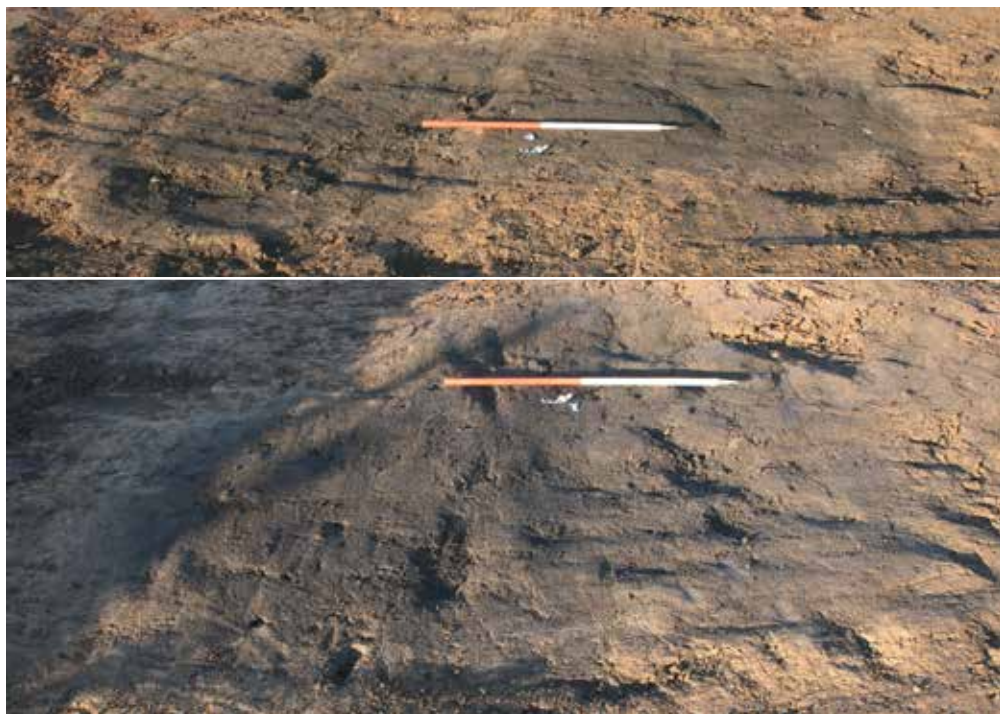
Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska Lubiszewo nr 20. Wyk. P. Fudziński

Fig. 1. Location of the Lubiszewo site No. 20. Edited by P. Fudziński



Ryc. 2. Plan odkrytych na stanowisku w Lubiszewie obiektów, w odniesieniu do współczesnych podziałów geodezyjnych. Wyk. E. i P. Fudziński

Fig. 2. Plan of features discovered at the site in Lubiszewo in relation to contemporary geodetic divisions. Edited by E. and P. Fudziński



Ryc. 3. Rzuty odkrywanych obiektów średniowiecznych. Fot. E. i P. Fudziński

Fig. 3. Plans of discovered medieval features. Photo by E. and P. Fudziński



Ryc. 4. Profile obiektów średniowiecznych odkrywanych na stanowisku. Fot. E. i P. Fudziński

Fig. 4. Sections of medieval features discovered at the site. Fot. E. i P. Fudziński



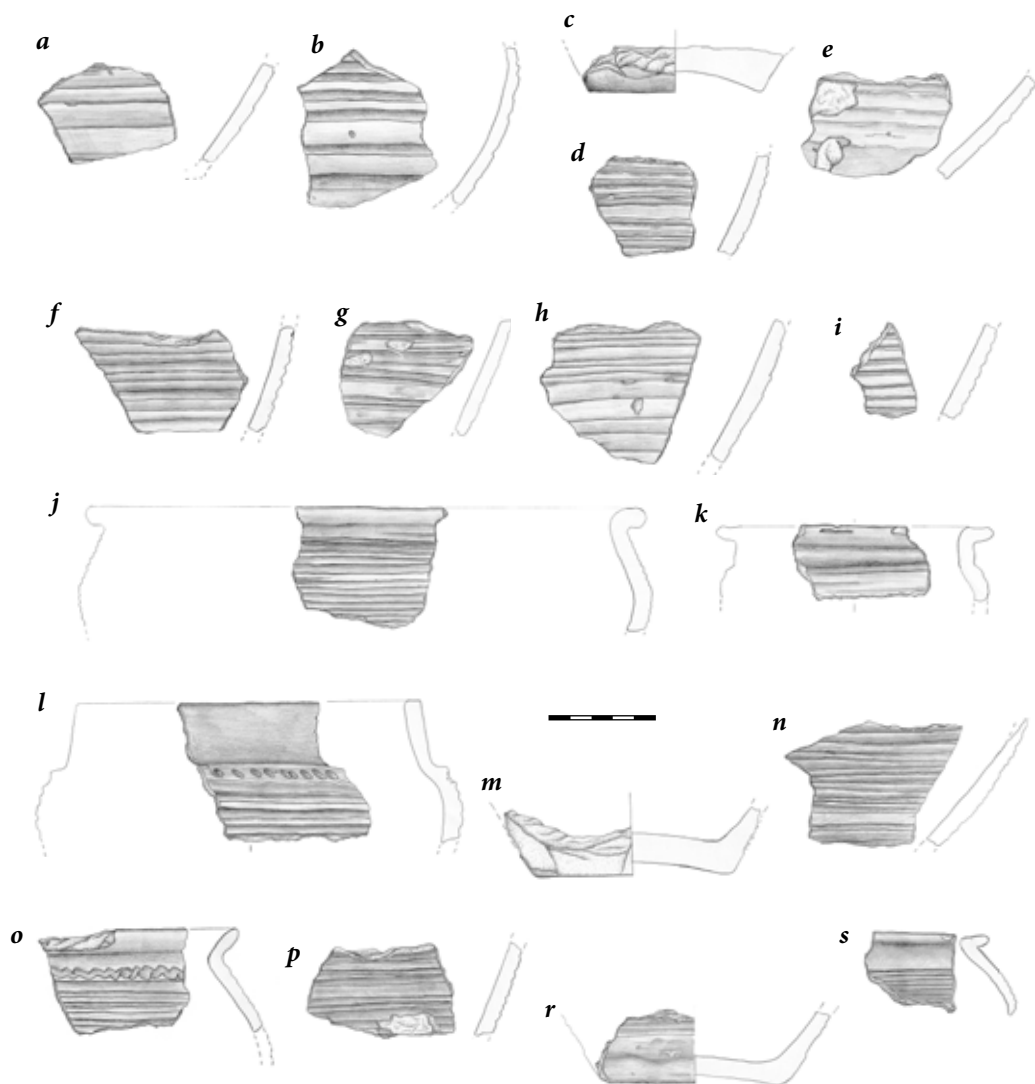
Ryc. 5. Rzuty wybranych obiektów archeologicznych z badań w latach 2019–2020.
Fot. E. i P. Fudzińscy

Fig. 5. Plans of selected archaeological features from excavations in 2019–2020.
Photo by E. and P. Fudzińscy



Ryc. 6. Profile wybranych obiektów archeologicznych z badań w latach 2019–2020.
Fot. E. i P. Fudziński

Fig. 6. Sections of selected archaeological features from excavations in 2019–2020.
Photo by E. and P. Fudziński



Ryc. 7. Lubiszewo, stanowisko nr 20, materiał zabytkowy. Rys. G. Czajka

Fig. 7. Lubiszewo, site No. 20, archaeological material. Drawing by G. Czajka

Występowanie złożonych form trzelementowych naczyń, o górnych częściach pokrytych ornamentem poziomych żłobków oraz ukośnymi żłobkami, wskazuje na możliwość zawężenia datowania na 2. połowę XI po 1. połowę XII wieku. Są to materiały analogiczne do materiałów z osad w Płochocinie (A. Janowski 2003, s. 51, ryc. 5), Jankowie Gdańskim (A. Nierychlewska 2013, s. 276, ryc. 7–8) czy Ulkowych (M. Fudziński, P. Fudziński, E. Adamska 2007, ryc. 9) oraz grodziska w Węgrach (M. Haftka, S. Wadył 2015, s. 223, tablica 12) (ryc. 7).



Ryc. 8. Lokalizacja stanowiska Subkowskie Pole nr 1. Wyk. P. Fudziński

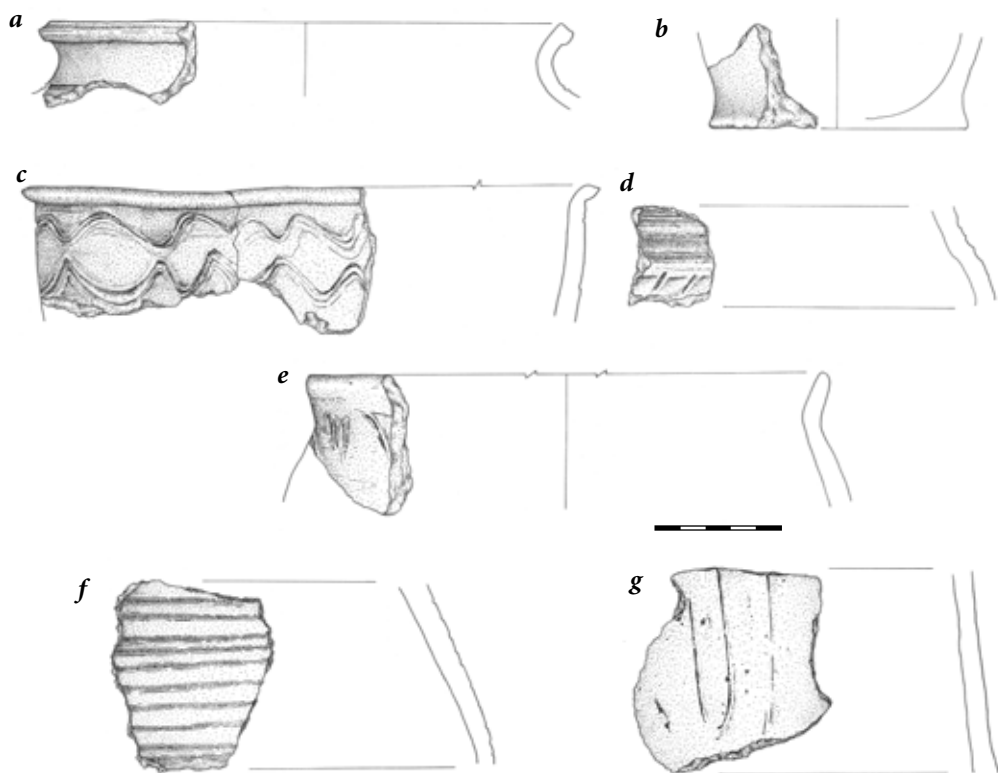
Fig. 8. Location of the site Subkowskie Pole No. 1. Edited by P. Fudziński



Ryc. 9. Subkowskie Pole, stanowisko nr 1, profil odkrytego obiektu nr 1. Fot. E. i P. Fudziński

Fig. 9. Subkowskie Pole, site No. 1, section of discovered feature No. 1. Fot. E. i P. Fudziński

Druga osada z ostatnich badań, czyli Subkowskie Pole stanowisko nr 1, położona jest na północ od Subkowych, na zachód od drogi Czarlin–Tczew (ryc. 8). Osada odkryta została jeszcze w 1979 roku w wyniku badań AZP. Już wówczas zwracało uwagę duże nasycenie stanowiska materiałem zabytkowym. W wyniku badań ratowniczych przed budową budynku jednorodzinnego, w 2022 roku odkryto tam jeden duży obiekt gospodarczy (ryc. 9). Miał on wymiary na linii N-S: 160 cm, na linii W-E: 330 cm. W profilu nieregularny, głębokość do 35 cm.



Ryc. 10. Subkowskie Pole, stan. 1. Materiał zabytkowy z obiektu nr 1 i powierzchni stanowiska. Rys. A. Momot

Fig. 10. Subkowskie Pole, site No. 1. Archaeological material from feature No. 1 and the site surface. Drawing by A. Momot

Z wypełniska obiektu i powierzchni wykopu pozyskano łącznie sto jeden fragmentów ceramiki. Były to wyłącznie fragmenty średniowieczne (ryc. 10). Technologicznie mówimy tu o ceramice zarówno częściowo, jak i całkowicie obtaczanej (GTIII-IV). W obiekcie nr 1 większość materiału była niezdobiona. Stwierdzono natomiast obecność fragmentów naczynia zdobionego ornamentyką stempelkową, o baniastej formie¹. Analogiczne formy znane były z kociewskiego grodziska w Siwiałce (E. Fudzińska, P. Fudziński, D. Żak-Boryszko 2013, s. 315, ryc. 16) oraz osady w Bobięcinie (B. Kowalewska, W. Chudziak, R. Kaźmierczak 2013, s. 264, ryc. 9c) i PawłóWKu (P. Błędowski, J. Bojarski, W. Chudziak, 2011, s. 662, ryc. 8i). Jeden z fragmentów naczynia o wydzielonej szyjce można przyporządkować formie zbliżonej do typu AIIIb d2, wyróżnionego dla grodziska we Węgrach (M. Ha-

¹ Zdobienie typu WZVc z grodziska we Węgrach (M. Haftka, S. Wadył 2015, s. 119).

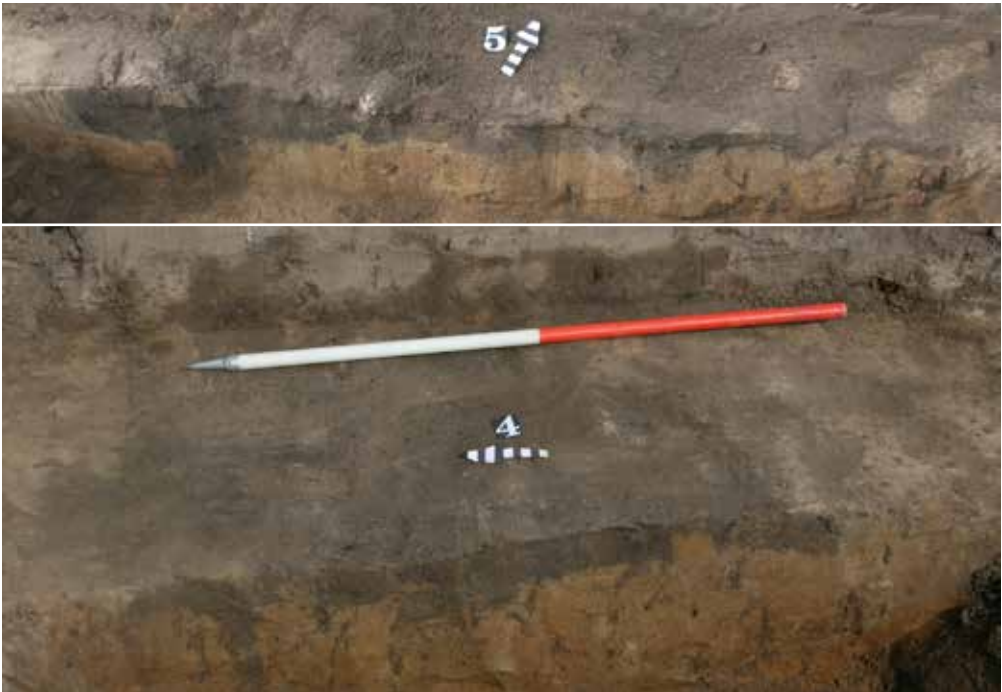


Ryc. 11. Lokalizacja stanowiska nr 5 w Subkowych, gm. Subkowy. Wyk. P. Fudziński

Fig. 11. Location of the site No. 5 in Subkowy, Subkowy commune. Edited by P. Fudziński

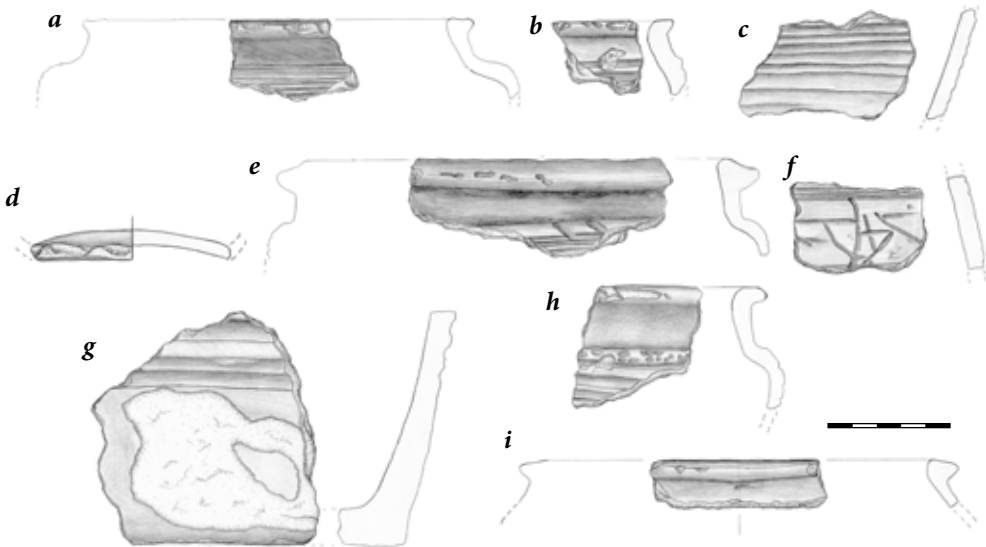
ftka, S. Wadyl 2015, s. 101, ryc. 64). Nawiązuje on do okazu z osady w Maleninie (E. Adamska 2005, s. 175, ryc. 7). Okazy te miały nawiązywać do garncarstwa słowiańskiego i mieć swoje odpowiedniki w typie D/Menkendorf (M. Haftka, S. Wadyl 2015, s. 124). Typ ten można datować na podstawie chronologii materiałów pomorskich ramowo od VIII do końca XI wieku (U. Kobylińska, Z. Kobyliński 2016, s. 233–234). W materiale z powierzchni stanowiska wystąpiły natomiast fragmenty dwustożkowatego naczynia, zdobionego falistymi liniami rytymi. Analogiczne naczynia na terenie grodziska w Pniu było datowane na okres X–pocz. XI wieku (D. Poliński 2019, s. 192, ryc. 5.19). Osadę w Subkowskim Polu stanowisko nr 1 można datować na okres X do 1. połowy XI wieku.

Ostatnim, trzecim badanym obiektem była osada w Subkowych, stanowisko nr 5. Była ona położona na zachód od torów kolejowych Laskowice–Tczew, w zachodniej części miejscowości (ryc. 11). Z odkrytych tu pięciu obiektów archeologicznych, dwa można wiązać z okresem średniowiecznym. Pozyskano z nich łącznie 19 fr. ceramiki, w tym pięć wylewów, dno oraz fragment przydenny (ryc. 12, 13). Był to materiał zdobiony ornamentyką poziomych żłobków i stempeków, okazy wylewów należały prawdopodobnie do form baniastych. Analogiczne materiały z osad w Ulkowych (P. Fudziński, M. Fudziński, E. Adamska 2007, ryc. 9) czy Jankowie Gdańskim (K. Witczak 2011, s. 529, ryc. 5) sugerują możliwość datowania tych obiektów na okres ogólnie 2. poł. XI–XII wiek. Materiał był zdobiony dosyć jednolicie, cechą archaiczną, nieco młodszą, było zdobienie fragmentu przydennego (z obiektu nr 5), w którym zdobienie pokrywa tylko część powierzchni naczynia, nie dochodząc do samego dna.



Ryc. 12. Obiekty datowane na okres średniowieczny z osady w Subkowych. Fot. P. Fudziński

Fig. 12. Features dated to the medieval period from the settlement in Subkowy. Photo by P. Fudziński



Ryc. 13. Materiał zabytkowy z obiektów nr 4 i 5 w Subkowych, gm. Subkowy. Rys. G. Czajka

Fig. 13. Archaeological material from features Nos. 4 and 5 in Subkowy, Subkowy commune. Drawing by G. Czajka

Trzy punkty osadnicze z okresu średniowiecza powiększają ilość znalezisk we wschodniej części Kociewia. Stanowią uzupełnienie wcześniejszych odkryć dokonywanych podczas badań autostrady A1, także w okolicach Lubiszewa-Stanisławia (H. Paner 2001, s. 25, ryc.12; s.26, ryc.13), Malenina (E. Adamska 2005, s. 171–180) oraz nieco dalej na południe, w okolicach Płochocina (A. Janowski 2003, s. 47, ryc. 2). Odkrycia archeologiczne na Kociewiu z X–XII wieku należy łączyć najpierw z osadnictwem plemiennym dorzecza Wierzycy. Teren ten następnie został włączony do monarchii piastowskiej (J. Powierski 1992, s. 32–33). Stopniowo doszło na tym terenie do uformowania się sieci osadniczej i dróg handlowych. Centralne miejsce zajmowały formujące się organizmy miejskie, czyli Starogard Gdański i Tczew (S. Mielczarski 1992, s. 62–64).

BIBLIOGRAFIA:

Adamska E.

2005 *Osada wczesnośredniowieczna w Maleninie, gm. Tczew, stanowisko nr 5 (153 na A-1)*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza*, vol. II: *od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk, s. 171–180.

Błądowski P., Bojarski J., Chudziak W.

2011 *Badania ratownicze na wczesnośredniowiecznym stanowisku w Pawłowku, gm. Sicienka, stanowisko nr 11*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. I: *od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Gdańsk, s. 651–664.

Fudzińska E., Fudziński P., Żak-Boryszko D.

2013 *Wczesnośredniowieczne grodzisko i osada podgradowa w miejscowości Siwiałka, gmina Starogard Gdański, stan. 2 i 3. Badania 2010–2011*, [w:] E. Fudzińska (red.), *XVIII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. I: *od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Malbork, s. 303–318.

Fudziński M., Fudziński P., Adamska E.

2007 *Wielokulturowa osada w Ulkowych, gm. Pszczółki, stan. 24 (na trasie autostrady A-1)*, [w:] G. Nawrońska (red.), *XV Sesja Pomorzoznawcza*, Elbląg, s. 69–80.

Fudziński P.

2011 *Kultura pomorska na Pojezierzu Starogardzkim*, Łódź.

Gołębiewski A.

2003 *Wstępne wyniki badań osady z okresu wpływów rzymskich w Stanisławiu, gm. Tczew, stanowisko nr 37*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. I: *od epoki kamienia do okresu rzymskiego*, Gdańsk, s. 201–211.

Haftka M., Wadyl S.

2015 *Węgry. Zespół osadniczy na pograniczu pomorsko-pruskim w XI–XII wieku*, Malbork.

Janowski A.

2003 *Pozostałości wczesnośredniowiecznego osadnictwa na trasie autostrady A-1, województwo kujawsko-pomorskie*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XIII Sesja Pomoroznawcza*, vol. II: *od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, Gdańsk, s. 45–64.

Kobylińska U., Kobyliński Z.

2016 *Wschodnia granica występowania wczesnośredniowiecznej ceramiki typu Mekendorf-Szczecin*, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa prof. Michała Parczewskiego*, Kraków–Rzeszów, s. 233–242.

Kowalewska B., Chudziak W., Kaźmierczak R.

2013 *Badania weryfikacyjno-sondazowe wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Bobięcinie, gm. Miastko (badania 2011 rok)*, [w:] E. Fudzińska (red.), *XVIII Sesja Pomoroznawcza*, vol. I: *od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Malbork, s. 257–270.

Mielczarski S.

1992 *Drogi publiczne a ośrodki grodowe na Kociewiu we wczesnym średniowieczu*, Kociewie II, Gdańsk, s. 53–70.

Nierychlewska A.

2013 *Archeologiczne badania ratownicze wczesnośredniowiecznej osady w Jankowie Gdańskim, gm. Kolbudy*, [w:] E. Fudzińska (red.), *XVIII Sesja Pomoroznawcza*, vol. I: *od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Malbork, s. 271–292.

Ossowski G.

1879 *Prusy Królewskie*, Kraków.

Paner H.

2001 *Ratownicze badania archeologiczne w obrębie autostrady A-1 na terenie województwa pomorskiego*, [w:] *Raport 1996–1999, wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy Autostrad w Polsce za lata 1996–1999*, Warszawa, s. 16–49.

Paner H., Fudziński M., Godon K.

2006 *Ratownicze badania archeologiczne w obrębie autostrady A-1 na terenie województwa pomorskiego, w latach 2003–2004*, [w:] *Raport 2003–2004 wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy Autostrad w Polsce za lata 2003–2004*, Warszawa, s. 17–73.

Poliński D.

2019 *Pień, gm. Dąbrowa Chełmińska*, [w:] W. Chudziak, J. Bojarski (red.), *Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce*, t. 1: *Powiat bydgoski*, Wrocław, s. 173–194.

Powierski J.

1992 *O historycznych podstawach regionalnej odrębności Kociewia*, Kociewie II, Gdańsk, s. 53–70.

Witczak K.

2011 *Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku Jankowo Gdańskie, gm. Kolbudy*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza*, vol. I: *od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, Gdańsk, s. 523–524.

MEDIEVAL SETTLEMENTS ON SITES IN SUBKOWSKIE POLE AND SUBKOWY, SUBKOWY COMMUNE, AND LUBISZEWO, TCZEW COMMUNE

SUMMARY

The eastern part of Kociewie was an area of intensive settlement in prehistory and also in the Middle Ages. The article presents rescue excavations carried out at three archaeological sites.

The first and largest presented site is located in the village of Lubiszewo, Tczew commune. As a result of preliminary research, several archaeological features were discovered on several plots intended for development. These were production and economic forms. The archaeological material discovered there can be dated to the second half of the 11th–first half of the 12th century. The second site was located in the locality of Subkowskie Pole (Subkowy district). As a result of rescue excavations, one large economic feature was discovered there before the construction of a detached house in 2022. A lot of archaeological material was also obtained from the surface of archaeological trenches. The settlement in Subkowskie Pole, site No. 1, can be dated to the 10th and first half of the 11th century. The last excavated point from which medieval materials were obtained was Subkowy. Of the five archaeological features discovered, two can be associated with the medieval period. Analogous materials from settlements excavated in recent years (Ulkowy, Jankowo Gdańskie) suggest the possibility of dating the features from this site to the period generally of the second half of the 11th–12th century.

Three settlement points from the Middle Ages increase the number of discoveries in the eastern part of Kociewie. They complement previous discoveries made during research on the A1 motorway, also in the vicinity of Lubiszewo-Stanisław (H. Paner 2001, pp. 25–26, Figs. 12, 13), Malenin (E. Adamska 2005, pp. 171–180) and a little further south, near Płochocin (A. Janowski 2003, p. 47, Fig. 2). Archaeological discoveries in Kociewie from the 10th–12th centuries should first be associated with the tribal settlements of the Wierzyca River basin. This area was then incorporated into the Piast monarchy (J. Powierski 1992, pp. 32–33). Gradually, a settlement network and trade roads were formed in this area. The central place was occupied by the emerging urban.

dr Piotr Fudziński
Muzeum Archeologiczne w Gdańsku

Ewa Fudzińska
Muzeum Zamkowe w Malborku

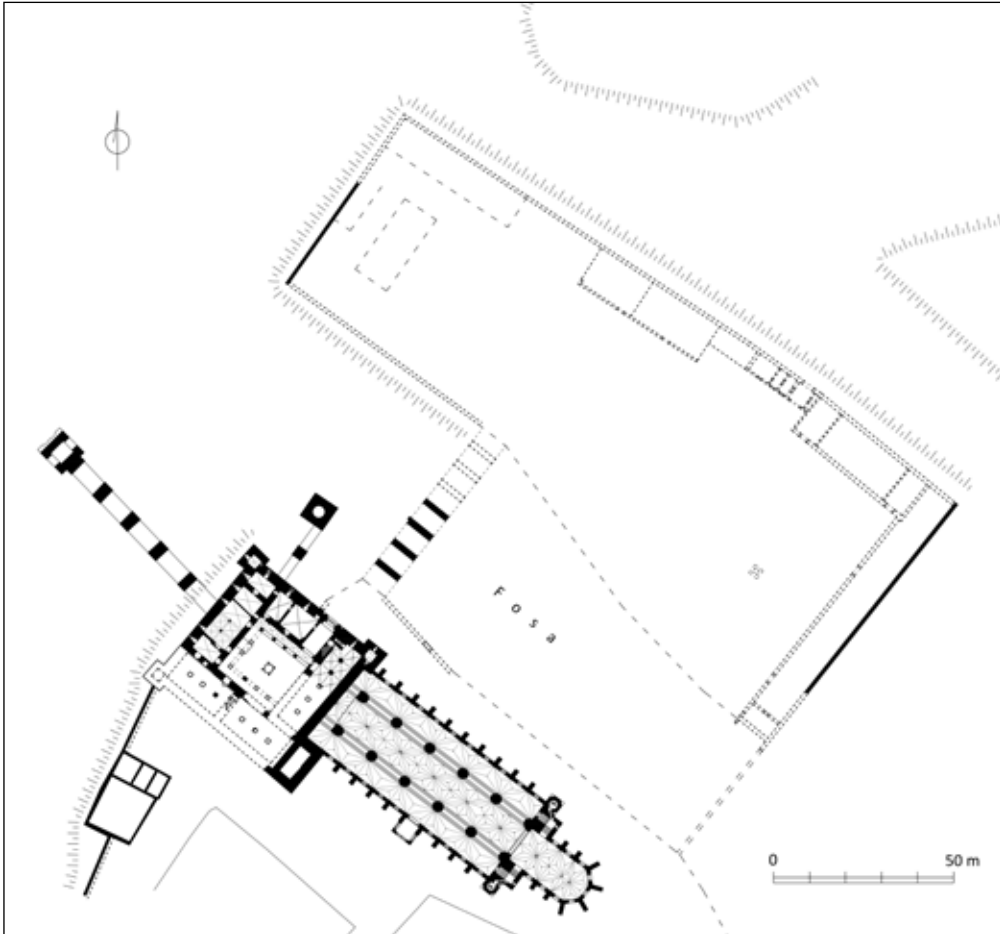
BOGUSZ WASIK

WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH, PRZEPROWADZONYCH W 2022 R. NA ZAMKU KAPITUŁY POMEZAŃSKIEJ W KWIDZYNIE

W Kwidzynie w średniowieczu, do wczesnej nowożytności, funkcjonowały dwa zamki. Pierwszy z nich, starszy i będący siedzibą biskupów, zlokalizowany był po południowej stronie miasta, ale z czasem stracił znaczenie i został rozebrany w XVI wieku. Jego teren był objęty badaniami archeologicznymi w latach 30. XX wieku (W. Heym 1933). Drugi natomiast został zbudowany z inicjatywy kapituły pomezkańskiej. Powołano ją w 1284/1285 r. Kanonicy rezydowali początkowo zapewne na zamku biskupim, a później w domu w mieście. Ostatecznie jednak wzniesli zamek zlokalizowany po północnej stronie miasta. Grunt pod jego budowę zakupiono za czasów biskupa Ludeko, piastującego tę godność w latach 1309–1321 (Ch. Herrmann 2007, s. 593; 2013, s. 232; L. Krantz, J. Domasłowski 1982, s. 14; B. Schmid 1938, s. 3–4). Od ok. 1325 do 1380 roku budowano też nową katedrę, powiązaną z zamkiem kapitulnym (Ch. Herrmann 2007, s. 595; 2013, s. 237).

Założenie zamkowo-katedralne – miejsce ostatnich badań – składało się z trzech elementów: zamku wysokiego, przedzamcza oraz katedry (**ryc. 1**). Zamek wysoki miał postać – typowego dla zamków krzyżackich – czteroskrzydłowego kasztelu o bokach ok. 48 m. Przedzamcze, oddzielone od niego szeroką na ok. 40–50 m suchą fosą (wykorzystującą naturalny parów) miało natomiast plan zbliżony do trapezu, rozszerzającego się w kierunku wschodnim. Na taki kształt, a nie, jak dotąd zazwyczaj się przyjmuje – prostokąta, wskazuje analiza archiwalnych planów z końca XVIII i przełomu XVIII–XIX w.¹ W końcu XVIII w. rozebrano m.in.

¹ Szczególnie cenny jest plan sytuacyjny Placu Zamkowego w Kwidzynie z 1788 r. (wg Herrmanna, *Situations Plan von dem Schloss Platze zu Marienwerder*, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, dalej: GStA PK Berlin-Dahlem, Allg. Kartensammlung d. Hist. Staatsarchivs Königsberg, Signatur: XX. HA, F 10239). Samo przedzamcze prezentuje też szczegółowy plan z ok. 1800 r. (*Situationsplan des Schloßplatzes*, kol. Hz., um 1800, Ca: 1:350, wymiary 49×65 cm, GStA PK Berlin-Dahlem, sygnatura F 10305). Z 1799 i ok. 1800 r. pochodzą nadto dwa plany miasta (*Situationsplan von der Stadt Marienwerder...*, wg Zimmermanna, GStA PK, Berlin-Dahlem, Allg. Kartensammlung d. Hist. Staatsarchivs Königsberg, Signatur: XX. HA, F 10300; *Plan der Stadt Marienwerder kol. Hz., um 1800*, GStA PK Berlin-Dahlem, Allg. Kartensammlung d. Hist. Staatsarchivs Königsberg, Signatur: XX. HA, F 10301).



Ryc. 1. Próba rekonstrukcji planu zespołu zamkowo-katedralnego w oparciu o nowożytną ikonografię i kartografię. Rys. B. Wasik

Fig. 1. An attempt to reconstruct the plan of the castle and cathedral complex based on modern iconography and cartography. Drawing by B. Wasik

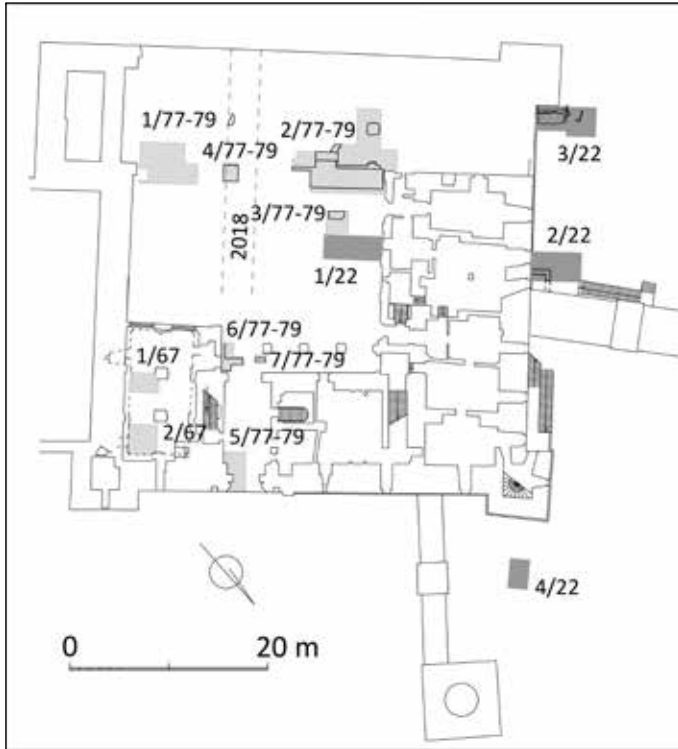
skrzydło południowe i wschodnie kasztelu oraz przystąpiono do przebudowy pozostałych. W kolejnych dziesięcioleciach XIX w. prowadzono na zamku prace budowlane i restauratorskie, adaptując go na siedzibę sądu (szerzej: A. Dobry 1994).

Pracom restauratorskim towarzyszyło pierwsze badawcze zainteresowanie zamkiem. Na wstępie wymienić tu można Maxa Töppea, który w pracy o historii i budowlach Kwidzyna obszerny rozdział poświęcił zamkowi kapitulnemu (M. Töppen 1875, s. 160–206). Opisał on jego architekturę, układ przestrzenny zamku wysokiego oraz podjął próbę wskazywania lokalizacji i funkcji wnętrz. Nie pominął także omówienia przedzamcza. Szczegółową charakterystykę architektury założenia oraz próbę rekonstrukcji jego układu opracował także Johannes Heise

(1898, s. 42–57). Zamkowi kapitulnemu nieco uwagi poświęcił też Karl Heinz Clasen (1927, s. 161–165), a odrębną publikację opracował później Bernhard Schmid (1938). W latach 60. XX w. pracownicy PKZ przeprowadzili inwentaryzację oraz sporządzili opracowanie historyczno-konserwatorskie (H. Domańska 1968–1969). Następnie na przełomie lat 70.–80., w związku z generalnym remontem, przeprowadzono dokładniejsze badania architektoniczne zamku (A. Chrzanowicz 1977–1982). Ich autorka, Anna Chrzanowicz, zaproponowała rekonstrukcję układu kasztelu w głównych fazach jego funkcjonowania.

W 2. połowie XX wieku powstała kolejna monografia zespołu zamkowo-katedralnego, autorstwa Liliany Krantz i Jerzego Domaśłowskiego (1982). Tak jak ich poprzednicy, dokonali oni opisu i analizy architektury zamku wysokiego i związanej z nim katedry oraz podjęli próbę wskazania lokalizacji głównych wnętrz zamku. Autorka tegoż opracowania opublikowała później kolejne artykuły, wskazując m.in. na znaczenie symboliczne połączenia zamku kapitulnego z katedrą (L. Krantz-Domaśłowska 1992; 2001). Na temat rozplanowania zamku głos zabrał także Mario Glauert (2003, s. 104–110), przy okazji badań nad kapitułą pomezkańską. Również Christofer Herrmann analizował zespół zamkowo-katedralny w Kwidzynie (Ch. Herrmann 2003; 2013). Także w ostatnich latach, w związku z pracami konserwatorskimi, przeprowadzono badania architektury oraz polichromii w pomieszczeniu nad bramą (A. Piwek 2017; J. Raczkowski 2017). Dotychczasową wiedzę odnośnie układu przestrzennego zamku podsumował ostatnio i odniósł się do niej w świetle źródeł pisanych Janusz Trupinda (2020).

Jak widać więc, zamek był przedmiotem zainteresowania przede wszystkim historyków sztuki i architektury, w mniejszym stopniu też historyków. Tymczasem badania archeologiczne tylko w ograniczonym stopniu poszerzyły wiedzę na temat zamku. Nie prowadzono tu badań o charakterze kompleksowym, mającym na celu lepsze rozpoznanie zamku. Prace i odkrycia miały charakter doraźny i związane były przede wszystkim z potrzebami prowadzonych inwestycji budowlanych. Odnotować można, że już w 1878 roku natrafiono na pozostałości filarów mostu, prowadzącego z przedzamcza do zamku wysokiego (**ryc. 1**) (H. Hacker 1881, s. 117–119, Taf. III). Bardziej metodyczne były jednak prace archeologiczne podejmowane w 2. połowie XX wieku. Wpierw w 1967 roku przebadano piwnicę północno-wschodnią (**ryc. 2**). Wykonano wówczas badania architektoniczne tego wnętrza oraz założono w nim dwa wykopy archeologiczne, w których zadokumentowano stratygrafię (A. Szymt 1967). Do kolejnych prac przystąpiono dekadę później (1977–1979), lokalizując wykopy archeologiczne przede wszystkim w przestrzeni skrzydła południowego, ale także w przejeździe bramnym (**ryc. 2**). Odsłonięto wówczas odcinki ściany północnej wymienionego skrzydła, ścianki działowej, filar wnętrza i fundament filara krużganka. Relikt murowany zadokumentowano nadto w krużganku północnym. Rozpoznano wówczas także częściowo stratygrafię we

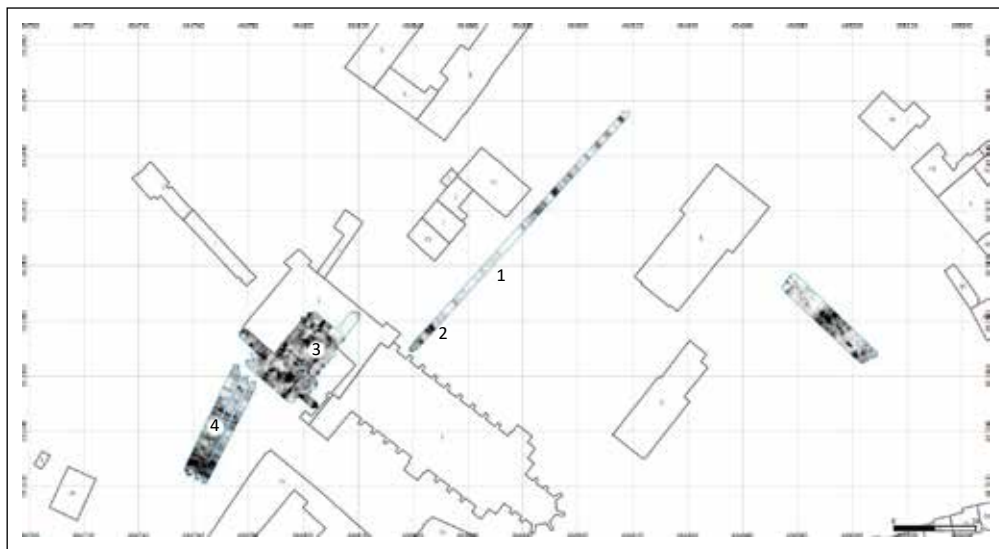


Ryc. 2. Plan zamku wysokiego z lokalizacją wykopów archeologicznych z badań z lat 1967, 1977–79, obszaru objętego nadzorem archeologicznym w 2018 r. oraz wykonanymi w 2022 r. Rys. B. Wasik

Fig. 2. Plan of the high castle with the location of archaeological trenches from research in 1967, 1977–79, the area under archaeological supervision in 2018 and those excavated in 2022. Drawing by B. Wasik

wnętrzu skrzydła południowego i przy nim (na dziedzińcu). Badaniami tymi kierowała w pierw Iwona Wolanin-Szułdrzyńska, a następnie Antoni Pawłowski. Dokumentacja z tych badań ma jednak ograniczony charakter (A. Pawłowski 1979; I. Wolanin-Szułdrzyńska 1977). Nie prowadzono badań na przedzamczu. Jedynie w 2014 roku, w ramach nadzoru archeologicznego, zadokumentowano niewielkie relikty (J. Jezierska 2014). W nowszych czasach, podczas zakładania infrastruktury przecinającej wschodni bok dawnego dziedzińca i skrzydło południowe, zadokumentowano także częściowo stratygrafie we wnętrzu skrzydła oraz filar sklepienny (J. Jezierska 2018).

Motywacją do przeprowadzenia nowych badań archeologicznych przy zamku wysokim było dostarczenie nowych danych w kwestii zawilgocenia piwnic (por. M. Rudy 2012). Przy okazji miały one charakter naukowy, poszerzając znacznie wiedzę o technice budowy i posadowieniu kasztelu. W pierwszej kolejności przeprowadzono badania georadarowe (P. Wroniecki 2020). Prospekcja objęła dziedziniec zamku wysokiego (włącznie z obszarem rozebranego skrzydła południowego), pas terenu długości ok. 40 m na południe od zamku wysokiego, pas terenu o długości ok. 118 m na północ od zamku wysokiego i katedry oraz pas terenu długości około 42 m na wschód od przedzamcza (ryc. 3). Celem badań na dziedzińcu była weryfikacja obecności śladów studni oraz rozebranego skrzydła. W central-



Ryc. 3. Wyniki badań georadarowych rejonu zamku: 1 – wyraźny brak anomalii na przestrzeni fosy oddzielającej zamek wysoki i katedrę od przedzamcza, 2 – anomalia interpretowana jako mur parchamu, 3 – anomalia odpowiadająca lokalizacji studni na planie z 1788 r., 4 – anomalie związane ze Szkołą Łacińską. Wg P. Wronieckiego

Fig. 3. Results of GPR research in the castle area: 1 - clear lack of anomalies in the area of the moat separating the high castle and cathedral from the outer ward, 2 - anomaly interpreted as a outer bailey wall, 3 - anomaly corresponding to the location of the well on the plan from 1788, 4 - anomalies related to Latin School. After P. Wroniecki

nej części dziedzińca zarysowały się rzeczywiście anomalie, które nie przybrały jednak wyraźnej formy. Łączyć je prawdopodobnie można z zasypiskiem studni. Kwestię tę przesądził plan zamku z 1788 r., na którym zaznaczono jednoznacznie czworoboczną studnię w centrum dziedzińca. W rejonie skrzydła południowego uwidocznił się szereg nieregularnych anomalii, związanych najpewniej z przekształceniami terenu i wykonywaniem wykopów pod infrastrukturę. Układ ścian rozebranej zabudowy nie zarysował się jednak wyraźnie, choć dostrzec można słabo czytelną anomalię, odpowiadających przebiegowi północnej i działowej ściany skrzydła. Potwierdza to obserwacje z wykopów z końca lat 70. oraz z 2018 r., wskazujące na znaczny stopień rozbiórki murów.

Celem wykonanych na zewnątrz pasowych badań georadarowych była natomiast weryfikacja obecności śladów fos. Po południowej stronie zamku wysokiego uchwycono wyraźne anomalie, odpowiadające dokładnie lokalizacji murów Szkoły Łacińskiej, odkrytych przez Antoniego Pawłowskiego (2001, s. 342–345). Między budynkiem tym a zamkiem wysokim nie zarysowały się jednak żadne anomalie, które pomogłyby odpowiedzieć na pytanie czy istniała pierwotnie demarkacja między zamkiem a miastem. Tymczasem w długim odcinku po północnej stro-

nie zamku wysokiego i katedry uchwycono wyraźnie zasięg fosy, oddzielającej te elementy założenia od przedzamcza. Ujawnił się w postaci pasa o rozpiętości ok. 50 m, pozbawionego anomalii. Co szczególnie ciekawe, jej południową krawędź wyznacza bardzo wyraźna liniowa anomalia, czytelna na wszystkich poziomach pomiaru (ok. 3,8 m głębokości). Interpretować ją można bez wątplenia jako ślad dobrze zachowanego muru parchamu, skarpującego fosę od strony zamku wysokiego i katedry (**ryc. 1, 3**).

Pas prospekcji georadarowej po wschodniej stronie przedzamcza nie dostarczył jednoznacznych wyników, pozwalających zweryfikować obecność fosy z tej strony założenia. Co ciekawe, wyraźniejsze anomalie zaczynają się dopiero ok. 16 m od muru przedzamcza, co może przemawiać za jej istnieniem. Obecność fosy byłaby standardowym i pożądanym elementem obronnym, zwłaszcza, że teren z tej strony podnosi się ponad obszar zamku, a obszerną przeszkodę tego typu wykonano między przedzamczem a zamkiem wysokim. Wskazany układ anomalii może być jednak również wynikiem obecności niezachowanej zabudowy zaplecza działek przy ul. Braterstwa Narodów. Kwestię tę wyjaśnić mogą jedynie badania wykopaliskowe.

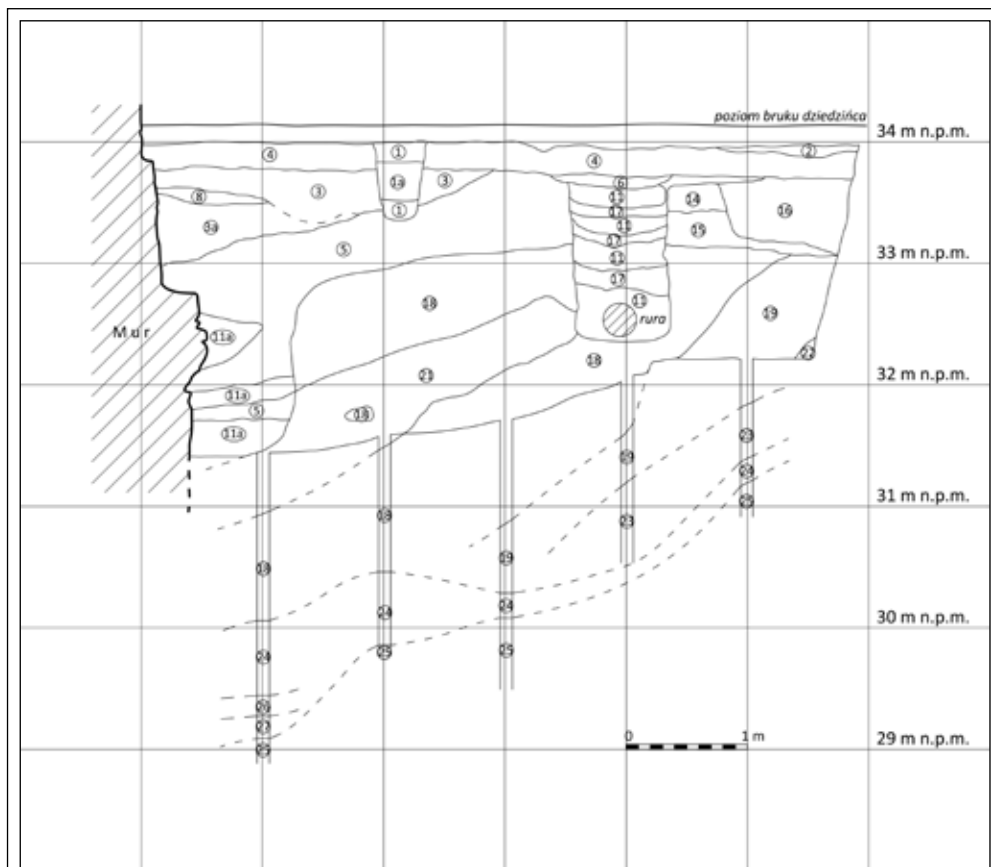
W drugim, zasadniczym etapie badań wykonano cztery wykopy badawcze przy zamku wysokim o łącznej powierzchni 52,5 m² (**ryc. 2**) (B. Wasik, red., 2022). Jeden z nich wytyczono na dziedzińcu (nr 1), dwa od zewnątrz – przy zachodniej elewacji kasztelu (nr 2 i 3), a czwarty w fosie północnej (nr 4).

Wykop badawczy nr 1 (2,5×6 m) wytyczono na dziedzińcu zamku wysokiego – prostopadle do skrzydła zachodniego. Wykop eksplorowano do głębokości około 3 m (zawężając w międzyczasie od południa)², a głębszą stratygrafię rozpoznano pięcioma odwiertami, wykonanymi co 1 m wzdłuż wykopu. Celem odkrywki było rozpoznanie układu naturalnego terenu i stoku, na którym posadowiono zamek, charakteru i miąższości nasypu budowlanego niwelującego poziom dziedzińca oraz pierwotnego poziomu tegoż.

Jako najmłodsze jednostki stratygraficzne (**ryc. 4**) wskazać należy wkop pod kable energetyczne (warstwa nr 1–1a), podsypkę piasku pod kamienne płyty dziedzińca (ułożone po II wojnie światowej; warstwa nr 2) oraz nasyp niwelacyjny dziedzińca o miąższości ok. 20 cm (warstwa nr 4: przemieszany ciemnobrunatny piasek z wtrętami żółtego i czarnobrunatnego), przechodzący też w części południowo-wschodniej w wypełnisko wkopu głębokości 0,75 m.

Poniżej tej najmłodszej sekwencji stratygraficznej zaczynał się wykop, wykonany pod ceramiczną rurę wodociągową (**ryc. 4**). Na podstawie zalegającego w jego zasypisku licznego materiału archeologicznego, datować go można na koniec XIX lub początek XX w. Wskazują na to nie tylko fragmenty naczyń cera-

² Wymuszone to zostało przez osunięcie się części profilu, spowodowane gwałtownymi deszczami.



Kwidzyn, gm . loco
Stan. 34, zamek

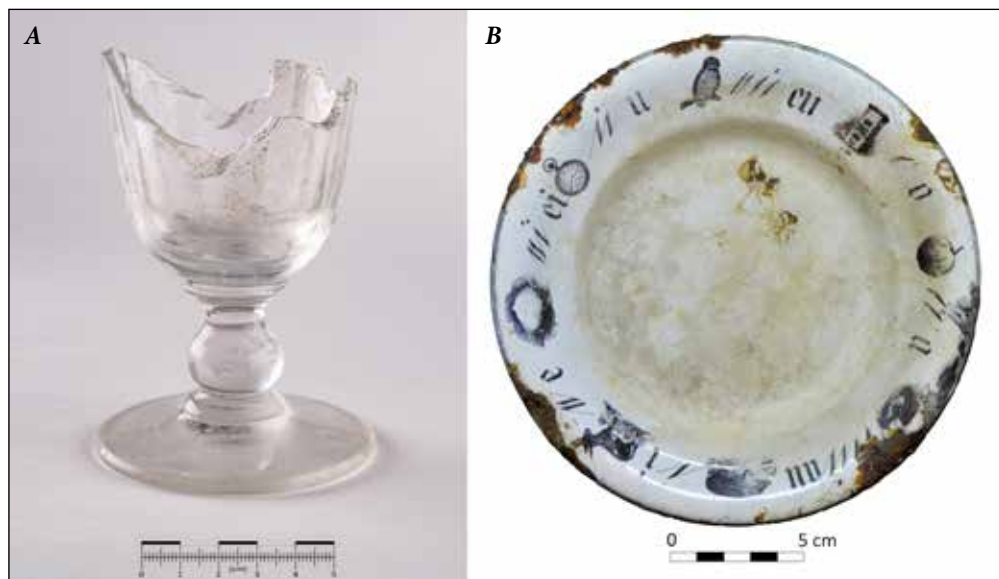
wykop nr 1
profil północny
data: 05.07.22
rys. Iwona Juraszek
obr. komp. Bogusz Wasik
nr inw. 5/22

Legenda:

- | | |
|--|--|
| 1 - jasnosiywy piasek (wykop pod kable) | 15 - żółty piasek |
| 1a - brunatny piasek (wykop pod kable) | 16 - szarozielony piasek z miałem ceglany |
| 2 - żółty piasek | 17 - spalenizna (wykop pod rurę) |
| 3-3a - brązowy piasek z wtrętami brunatnego | 18 - brązowożółta spiazszczona glina z wtrętami zielonej (nasyb budowlany) |
| 4 - przemieszany ciemnobrunatny piasek z wtrętami żółtego i czarnobrunatnego | 19 - żółty piasek z szarymi wtrętami (nasyb budowlany) |
| 5 - brązowy piasek z gruzem i miałem ceglany | 21 - szarobrązowy piasek gruboziarnisty (nasyb budowlany) |
| 6 - warstwa plamista żółtego i brązowego piasku | 22 - brunatny piasek z drobinami cegieł i spalenizną |
| 8 - warstwa zlasowanej cegły | 23 - jasnożółty piasek gruboziarnisty |
| 11 - żółtobrązowy piasek gliniasty z drobinami cegieł (wykop pod rurę) | 24 - brązowy, jekko gliniasty piasek z drobinami cegieł |
| 11a - żółtobrązowy piasek gliniasty z drobinami cegieł | 25 - brązowożółta glina (calec) |
| 14 - zaprawa | 26 - ciemnoszary piasek gliniasty z węglami |
| | 27 - szaroniebieski piasek gliniasty |

Ryc. 4. Wykop nr 1 – profil północny. Rys. I. Juraszek, oprac. komp. B. Wasik

Fig. 4. Trench No. 1 - northern section. Drawing by I. Juraszek, edited by B. Wasik



Ryc. 5. Wykop nr 1 – wybrane zabytki z XIX–XX w. z zasypiska wykopu pod rurę: A – kielich wykonany w automacie. Fot. W. Ochotny; B – talerz emaliowany z wytwórni Gebrüder Bing. Fot. B. Wasik

Fig. 5. Trench No. 1 - selected artefacts from the 19th and 20th centuries found in the backfill of the pipe trench: A - goblet made in an automatic machine. Photo by W. Ochotny; B - enamel plate from the Gebrüder Bing factory. Photo by B. Wasik

micznych, szklanych, łusek amunicyjnych z 2. poł. XIX w., ale także metalowy, emaliowany talerz z wytwórni Gebrüder Bing (Bing Werke 1930), ze znakiem towarowym stosowanym w latach 1882–1902 (ryc. 5). Wykop ten przecinał sekwencję nawarstwień z XIX w. oraz średniowiecznych. Miał 1,35 m głębokości (spąg 32,35 m n.p.m.) i 0,75 m szerokości oraz przebiegał pod lekkim skosem – z północnego zachodu na południowy wschód (2 m od profilu wschodniego). Strop wkopu (ok. 33,7 m n.p.m.) zamykała warstwa płamista żółtego i brązowego piasku (warstwa nr 6), wypełniony był naprzemiennymi (miąższości ok. 7–20 cm) warstwami żółtobrązowego piasku gliniastego z drobinami cegieł (warstwa nr 11) oraz spalenizny (warstwa nr 17). Opisany wykop przecinał od północnego wschodu kolejny, starszy wkop, ale także datowany na 2. połowę XIX w. (warstwa nr 16).

Starsza od obu powyższych wkopów była przecięta przez nie sekwencja nawarstwień, które datować należy na lata 60. XIX w. (ryc. 4). Obejmowała ona warstwę zaprawy (nr 14) oraz zalegającą pod nią warstwę żółtego piasku (nr 15), występujące po wschodniej stronie wykopu pod rurę wodociągową. W północno-zachodniej części wykopu (na odcinku do ok. 3 m od muru krużganka) rozciągała się natomiast warstwa brązowego piasku z wtrętami brunatnego (warstwa nr 3–3a). Rozszerzała się ona klinowo w stronę muru, osiągając przy nim 0,8 m miąższości



*Ryc. 6. Wykop nr 1 – lico wschodnie fundamentu krużganka z lat 60. XIX w.
Fot. B. Wasik*

*Fig. 6. Trench No. 1 - eastern face of the cloister foundation from the 1860s.
Photo by B. Wasik*

(strop ok. 33,76 m n.p.m.). W południowo-zachodniej części wykopu wydzielała się natomiast warstwa przemieszanego piasku zielonego, żółtego i brązowego (warstwa nr 13), opadająca (podobnie jak warstwa 3–3a) przy murze na znaczną głębokość (do ok. 1,5 m miąższości). Przy profilu południowym, ok. 1,5 m od krużganka, znajdował się ponadto wkop o średnicy ok. 0,6 m, wypełniony zaprawą wapienną (warstwa nr 10). W sekwencji tej wydzielało też warstwę żółtego piasku z brunatnymi soczewkami (warstwa nr 12). Na całej zachodniej połowie wykopu (fragmentarycznie też od południowego wschodu) rozciągała się jednak przede wszystkim warstwa brązowego piasku z gruzem i miałem ceglanym (warstwa nr 5). Zalegały w niej kształtki z rozebranej zabudowy zamku. Tworzyła ona poziom o miąższości ok. 0,6 m (strop ok. 33,75 m n.p.m.) i schodziła pod warstwy nr 3–3a i 13 (strop opadał do ok. 33 m n.p.m.). Przechodziła tam w wypełnisko szerokiego na ok. 0,8–0,9 m wykopu fundamentowego krużganka, przecinającego nawarstwienia średniowieczne. Owa warstwa zasypiska z gruzem przewarstwiona była poziomami i soczewkami żółtobrązowego piasku gliniastego z drobnym gruzem (warstwa nr 11a).

Cała opisana sekwencja nawarstwień stanowiła poziom nasypowy o miąższości ok. 0,60–0,75 m, przechodząc w wypełnienie wskazanego wykopu fundamentowego. Fundament zbudowano w nieregularnym układzie z dużych i średniej wielkości kamieni polnych, uzupełnionych małymi (ryc. 6). Rozszerzał się ku dołowi (bez wyraźnych odsadzek). Na poziomie ok. 32,2 m n.p.m. znajdowała się wylewka zaprawy, świadcząca o etapowości murowania i zasypaniu niższej partii fundamentu przed budowaniem w górę. Poniżej fundament był niestarannie spojony zaprawą, z pozostawieniem luk między kamieniami. Nie udało się odkryć poziomu stopy,



Ryc. 7. Wykop nr 1: A – drewniane „koryto” zalegające w nasypie budowlanym, B – żelazne ogniwa znalezione w kontekście „koryta”. Fot. B. Wasik

Fig. 7. Trench No. 1: A – wooden ‘trough’ deposited in the construction embankment, B – iron links found in the context of the ‘trough’. Photo by B. Wasik

jednak porównując poziom odkrytego muru z wnętrzem szyi piwnicznej oraz na podstawie zawężenia wykopu fundamentowego sądzić można, że osiągnięto niemal poziom posadowienia. Odbudowa (rozebranego wcześniej) krużganka zachodniego nastąpiła w latach 60. XIX w. (Dobry 1994, s. 38), tak więc na ten czas należy datować także podniesienie poziomu dziedzińca, wskazane sekwencją nawarstwień. Wówczas też wymurowano od nowa cały odsłonięty w wykopie fundament.

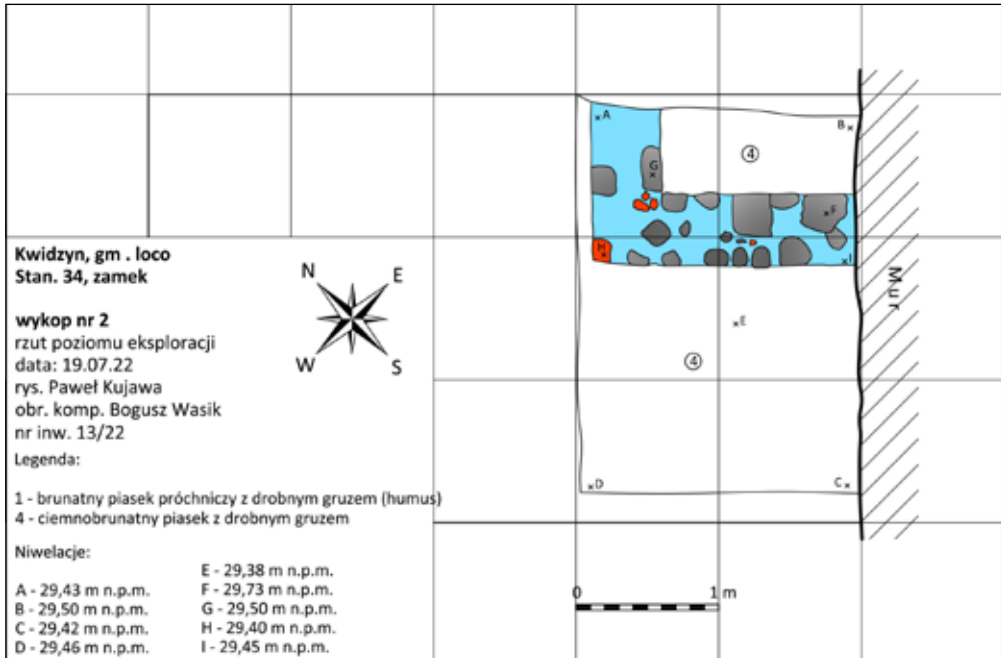
Ok. 33,15–33,25 m n.p.m. osiągnięto strop średniowiecznych nawarstwień nasypowych, wskazujący na pierwotny poziom dziedzińca, niższy ok. 0,7–0,8 m od obecnego (biorąc pod uwagę obecność niezachowanego bruku). Spąg nasypu uchwycono wykonując odwierty i na tej podstawie stwierdzić można, że jego miąższość zwiększała się w kierunku zachodnim (zgodnie z układem pierwotnego stoku) od ok. 1,4 do ok. 3 m (ryc. 4). W nawarstwieniach nasypowych zalegały jedynie znikome ilości fragmentów ceramiki naczyniowej. Główną masę nasypu budowlanego tworzyła warstwa brązowożółtej spiaszczonej gliny (głębiej bardziej gliniasta) z wtrętami zielonej (warstwa nr 18; miąższość do ok. 2,6 m). Warstwa ta miała duże przewarstwienie – soczewką szarobrązowego piasku gruboziarnistego (warstwa nr 21). Warstwa nr 18 spoczywała na nasypowej warstwie żółtego

piasku z szarymi wtrętami (warstwa nr 19), zarejestrowanej we wschodniej połowie wykopu i opadającej stromym stokiem w kierunku zachodnim (od 33,1 do 30,85 m n.p.m. w trzecim od wschodu odwiercie; miąższość ok. 0,3–1,0 m). Pod nią zarejestrowano natomiast ostatni poziom nasypu budowlanego – jasnożółty piasek gruboziarnisty (warstwa nr 23; strop 31,20–31,83 m n.p.m.; miąższość 0,45–0,70 m). Układ dwóch ostatnich warstw wskazuje, że naniesiono je w pierwszym etapie wykonywania nasypu, a gliniastą warstwę nr 18 w kolejnym. Na etapowość prac wskazuje nadto, że w około połowie głębokości nasypu budowlanego zalegało drewniane koryto (?) (**ryc. 7A**). Ukierunkowane prostopadle do skrzydła zachodniego, miało szerokość ok. 24 cm i zarejestrowaną długość ok. 3,5 m. Opadało w kierunku zachodnim (na odcinku 2,5 m od 32,04 do 51,52 m n.p.m.) i było tam prosto zamknięte. W znacznie lepszym stanie zachowało się w warstwie spiazszonej gliny (nr 18), a kraniec wschodni, zalegający w piasku (nr 19), zarysował się jako negatyw. W kontekście koryta (?) zalegały nadto żelazne ogniwa (**ryc. 7B**), wykorzystywane podczas budowy – prawdopodobnie pochodzące z jakiegoś sprzętu. Funkcja „koryta” nie jest jednak jasna – mogło być przykładowo wykorzystywane podczas budowy od odprowadzania wody na stoku nasypu, ale jego lokalizacja w tym miejscu może być też przypadkowa.

Pod opisaną sekwencją nawarstwień nasypu budowlanego uchwycono warstwę, stanowiącą poziom humusu z momentu rozpoczęcia budowy (**ryc. 4**). Był to brązowoszary, lekko gliniasty piasek z drobinami cegieł (warstwa nr 24). Opadał nierównomiernie w kierunku zachodnim (od 31,40 do 30,05 m n.p.m.), a jego miąższość zwiększała się w tę stronę od ok. 0,2 do 0,6 m. W stropie zalegał gruz ceglany, który interpretować można jako warstwę budowlaną zamku. Poniżej, na całej długości wykopu, uchwycono poziom calca, który stanowiła tłusta brązowo-żółta glina (warstwa nr 25), opadająca stokiem od 31,20 do 29,08 m n.p.m.

Wykop nr 2 (3×5 m) wytyczono na zewnątrz elewacji zachodniej zamku wysokiego i prostopadle do niej. Celem odkrywki było wyjaśnienie chronologii i charakteru nasypu po zachodniej stronie zamku wysokiego; w miarę możliwości też uchwycenie starszych poziomów. Kiedy ustalono, że skarpa stanowi znacznej miąższości nasyp z XIX w., wykop zawężono. Eksplorowano go przy murze do głębokości 2 m (28,35 m n.p.m.), po czym głębszą stratygrafię rozpoznano odwiertem.

Pod humusem odsłonięto pas bruku sprzed II wojny światowej (ok. 30,2 m n.p.m.), ciągnącego się wzdłuż ściany. Na tym samym poziomie, w północnym skraju, uchwycono też krawędź brukowanego chodnika wiodącego do schodów, znajdujących się po północno-zachodniej stronie wykopu. Poniżej zalegał nasyp z XIX w. Tworzyła go od góry przede wszystkim warstwa ciemnobrunatnego piasku z drobnym gruzem (warstwa nr 4). Miała ona ok. 2 m miąższości i zawierała duże ilości materiału archeologicznego – głównie fragmentów nowożytniej ceramiki naczyniowej i kafli, a także monety.



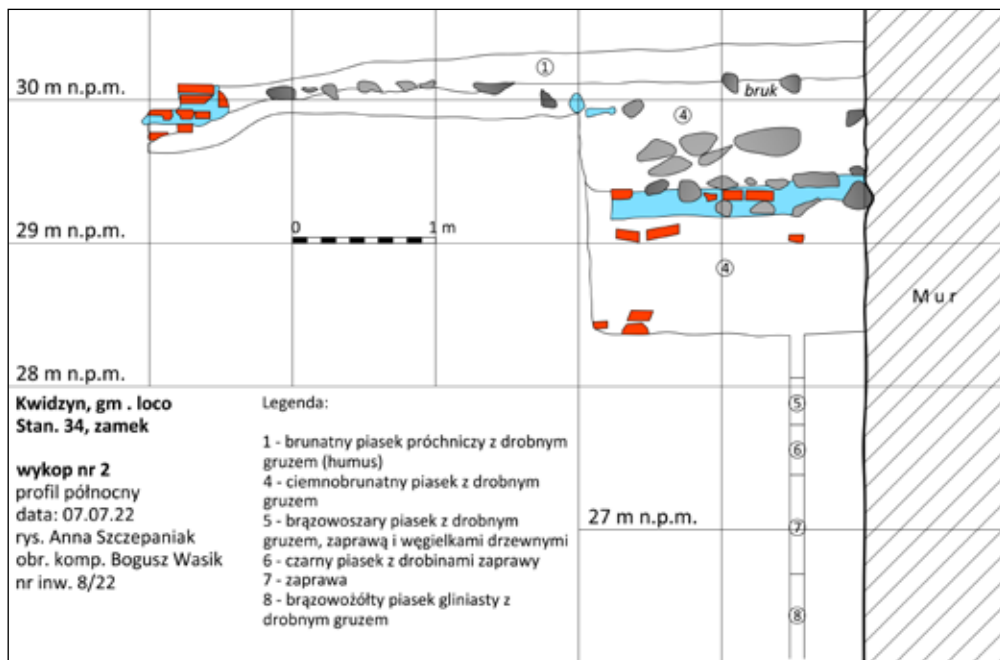
Ryc. 8. Wykop nr 2 – rzut poziomy z fundamentem przybudówki. Rys. P. Kujawa, obr. komp. B. Wasik

Fig. 8. Trench No. 2 – plan with the foundation of an annex. Drawing by P. Kujawa, edited by B. Wasik

W górnym poziomie nasypu odsłonięto nadto fundament przybudówki, dostawionej do elewacji zamku (ryc. 8–9). Wykonano go z kamieni i cegieł oblaných zaprawą (korona ok. 29,4–29,5 m n.p.m.; stopa ok. 29,18 m n.p.m.). Górny poziom fundamentu został zniszczony i w warstwie zalegały luźne eratyki po nim. Uchwyciono narożnik przybudówki (1,9 m od kurtyny zamku), która od północy wykraczała poza obręb wykopu. Na podstawie rysunku inwentaryzacyjnego elewacji zamku z około 1836 r.³ wskazać można, że był to fundament drewnianego ganka. Służył on najpewniej strażnikom dozoru spacerniak więźniów, znajdujący się wówczas na skarpie.

Dalsze nawarstwienia dziewiętnastowiecznego nasypu uchwycone w odwiercie: brązowoszary piasek z drobnym gruzem, zaprawą i węgielkami drzewnymi (warstwa nr 5), następnie czarny piasek z drobinami zaprawy (warstwa nr 6) i poziom zaprawy (warstwa nr 7 – być może budowlana z czasu przebudowy). Cała sekwencja nawarstwień nasypu z 1. tercji XIX w. miała ok. 3,45 m miąższości.

³ Rysunek inwentaryzacyjny fasady skrzydła zachodniego zamku w Kwidzynie wraz z przekrojem poprzecznym ganka gdańska, I poł. XIX w. (ok. 1836 r.), autor nieznan (Koch?). W zbiorach Instytutu Sztuki PAN w Warszawie, sygn. 4765.



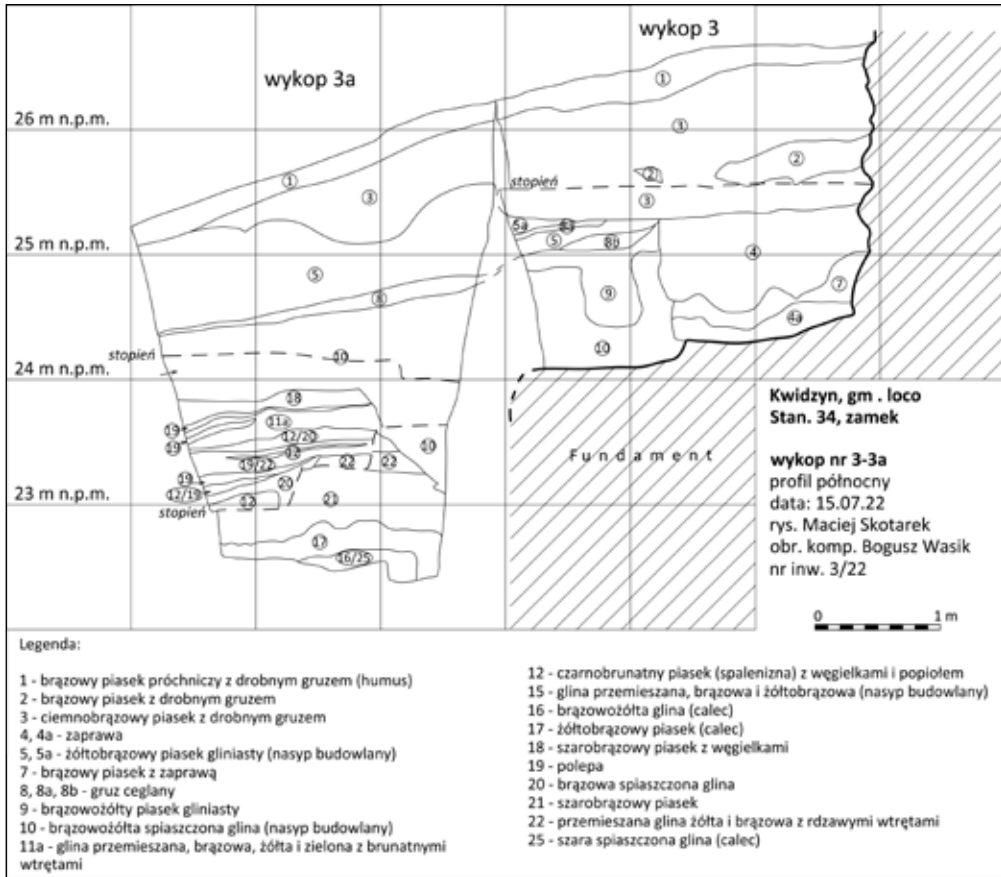
Ryc. 9. Wykop nr 2 – profil północny z fundamentem przybudówki. Rys. A. Szczepaniak, obr. komp. B. Wasik

Fig. 9. Trench No. 2 - northern section with the foundation of an annex. Drawing by A. Szczepaniak, edited by B. Wasik

Poniżej opisanej sekwencji w odwiercie osiągnięto 26,7 m n.p.m. warstwę brązowożółtego piasku gliniastego z drobnym gruzem (warstwa nr 8)⁴. Charakter warstwy (treść geologiczna, barwa), podobny do odsłoniętej w wykopie nr 3 (warstwa nr 5), pozwala wnioskować, że był to najpewniej strop nasypu średniowiecznego, a wskazany gruz to prawdopodobnie warstwa budowlana (analogicznie do warstwy nr 8 z wykopu nr 3).

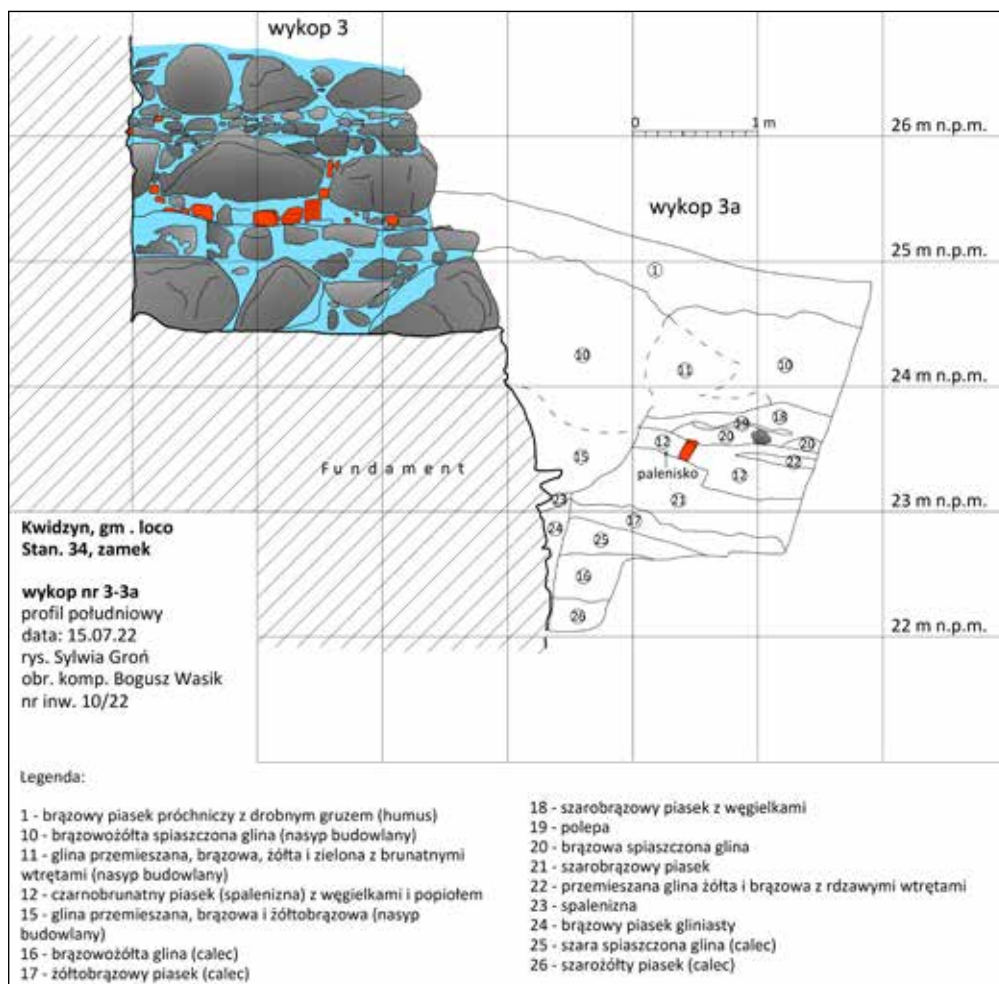
Wykop nr 3 wytyczono od zachodu, w narożniku między wieżą południowo-zachodnią a elewacją zamku wysokiego (prostopadle do niej). Początkowo miał wymiar 2,5×3 m, jednak ponieważ na całym dnie odsłonięto szeroką ławę fundamentową, uniemożliwiającą dalszą eksplorację, poszerzono go (po zasypaniu pierwotnej odkrywki) w kierunku zachodnim o 3×3 m. Eksplorację prowadzono do głębokości ok. 22 m n.p.m., gdzie wybiła woda. Celem wykopu było uchwycenie średniowiecznego poziomu terenu, weryfikacja obecności ewentualnych nasypów budowlanych. Ponadto rozpoznanie układu terenu sprzed budowy zamku, a także zbadanie fundamentu.

⁴ Gruz zablokował możliwość dalszego rozpoznania wiertłem (26,1 m n.p.m.) i poznania miąższości warstwy.



Ryc. 10. Wykop nr 3 z poszerzeniem nr 3a – profil północny. Rys. M. Skotarek, obr. komp. B. Wasik
Fig. 10. Trench No. 3 with extension No. 3a - northern section. Drawing by M. Skotarek, edited by B. Wasik

Górny poziom, zwłaszcza w części wschodniej (pierwotnej) wykopu, stanowiła sekwencja współczesnych nawarstwień nasypowo-akumulacyjnych. Tworzyły one stok opadający w kierunku południowym i zachodnim, wyznaczając skraj nasypu z XIX w. Była to przede wszystkim warstwa ciemnobrązowego piasku z drobnym gruzem (warstwa nr 3), osiągająca największą miąższość (ok. 1,15 m) w północno-wschodniej części wykopu – opadająca i zanikająca w kierunku południowo-zachodnim. Przewarstwiona była poziomem brązowego piasku z drobnym gruzem (warstwa nr 2), pod którą opisana sekwencja nawarstwień przechodziła w wypełnisko wkopu z zaprawą (ryc. 10). Dół ten wykopano w narożniku między wieżą a elewacją zamku. Miał on ok. 1,6 m szerokości i wypełniała go warstwa zaprawy (warstwa nr 4), szarobrązowy piasek z drobinami zaprawy (warstwa nr 6), brązowy piasek z zaprawą (warstwa nr 7) oraz kolejny poziom zaprawy (warstwa nr 4a). Zalegający w wypełnisku wkopu współczesny materiał wskazuje na dwudziesto-



Ryc. 11. Wykop nr 3 z poszerzeniem nr 3a – profil południowy z fundamentem wieży południowo-zachodniej. Rys. S. Groń, obr. komp. B. Wasik

Fig. 11. Trench No. 3 with extension No. 3a - southern section with the foundation of a south-western tower. Drawing by S. Groń, edited by B. Wasik

wieczną jego chronologię. Dół ów wykopano do poziomu korony odsadzki fundamentu (ok. 24,3–24,4 m n.p.m.), przecinając nasyp średniowieczny.

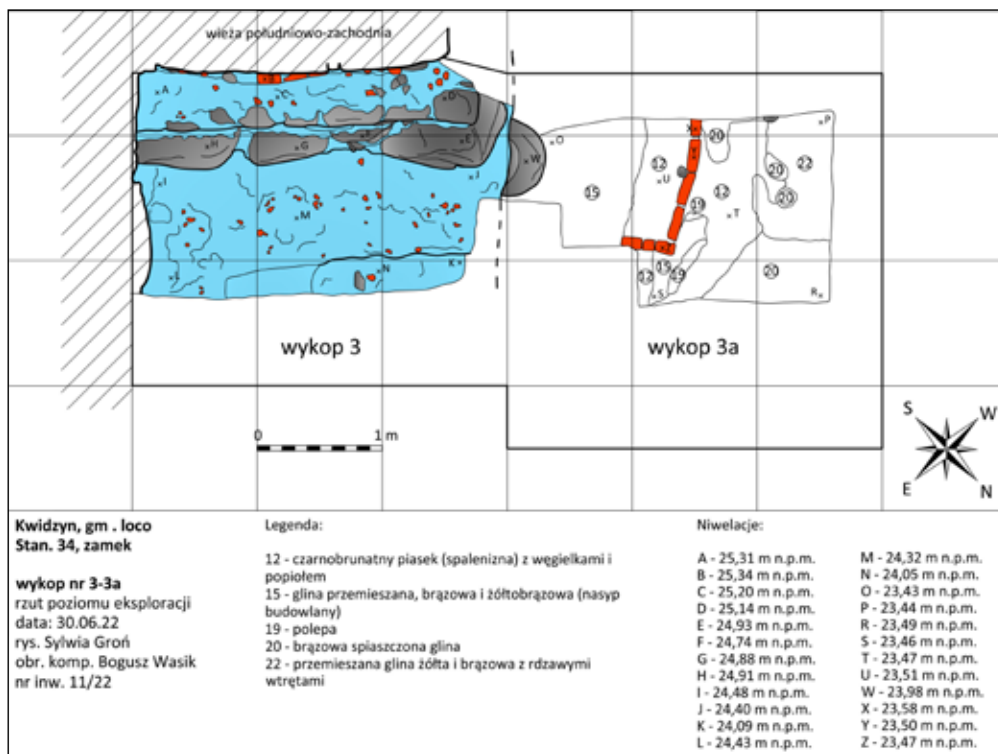
Poniżej sekwencji warstw współczesnych, na poziomie 25,5–25,07 od północy i 25,1–24,5 m n.p.m. od południa, osiągnięto strop sekwencji średniowiecznych nawarstwień nasypu budowlanego zamku (ryc. 10–11). Górny jego poziom, usypany w II etapie, stanowiła warstwa żółtobrzązowego piasku gliniastego (warstwa nr 5–5a; miąższość do ok. 0,75 m). Opadała ona łagodnie w kierunku południowym i zachodnim, zanikając całkowicie przy wieży. Warstwa ta została w znacznym stopniu zakłócona przez korzenie i nory zwierząt. Nasyp delikatnie przykrywał wszystkie



Ryc. 12. Wykop nr 3: A – widok od północy na fundament wieży południowo-zachodniej (u dołu szeroka ława fundamentowa zajmująca całe dno wykopu), B – widok od zachodu: fragment lica ławy fundamentu, odsłonięty w świadku między częścią nr 3 a 3a wykopu. Fot. B. Wasik

Fig. 12. Trench No. 3: A - view from the north of the foundation of the south-western tower (below a wide continuous footing covering the entire bottom of the trench), B - view from the west: a fragment of the face of the continuous footing, unearthened in the baulk between parts Nos. 3 and 3a of the trench. Photo by B. Wasik

poziomy odsadzek po północnej stronie wieży. Opisana warstwa była częściowo przewarstwiona cienkim poziomem gruzu ceglanego (warstwa nr 8b; ok. 25,25 m n.p.m.), który wyznaczał też jej spąg (warstwa nr 8–8a; opadająca na zachód od ok. 25,16 do 24,37 m n.p.m.). Owe poziomy gruzu interpretować można jako warstwy budowlane. Pod opisanymi nawarstwieniami zalegał kolejny poziom nasypu budowlanego, naniesionego w I etapie. Tworzyła go przede wszystkim warstwa brązowożółtej spiaszczonej gliny (warstwa nr 10). Opadała ona łagodnie w kierunku zachodnim (od 25,10 do 24,35 m n.p.m.; miąższość od ok. 0,6 do 1,3 m). Wydzielała się w jej obrębie też warstwa nasypowa o nieco odmiennym charakterze – glina przemieszana, brązowa, żółta i zielona z brunatnymi wtrętami (warstwa nr 11). Od północy natomiast, w warstwie nr 10 zarysował się nadto wkop głębokości ok. 0,6 m, wypełniony brązowożółtym piaskiem gliniastym (warstwa nr 9).



Ryc. 13. Wykop nr 3 z poszerzeniem nr 3a – rzut poziomy z fundamentem wieży południowo-zachodniej oraz nawarstwieniami i paleniskiem poprzedzającymi budowę zamku – przeciętymi przez wykop fundamentowy. Rys. S. Groń, obr. komp. B. Wasik

Fig. 13. Trench No. 3 with extension No. 3a - plan with the foundation of the south-western tower and the layers and hearth preceding the construction of the castle - truncated by the foundation trench. Drawing by S. Groń, edited by B. Wasik

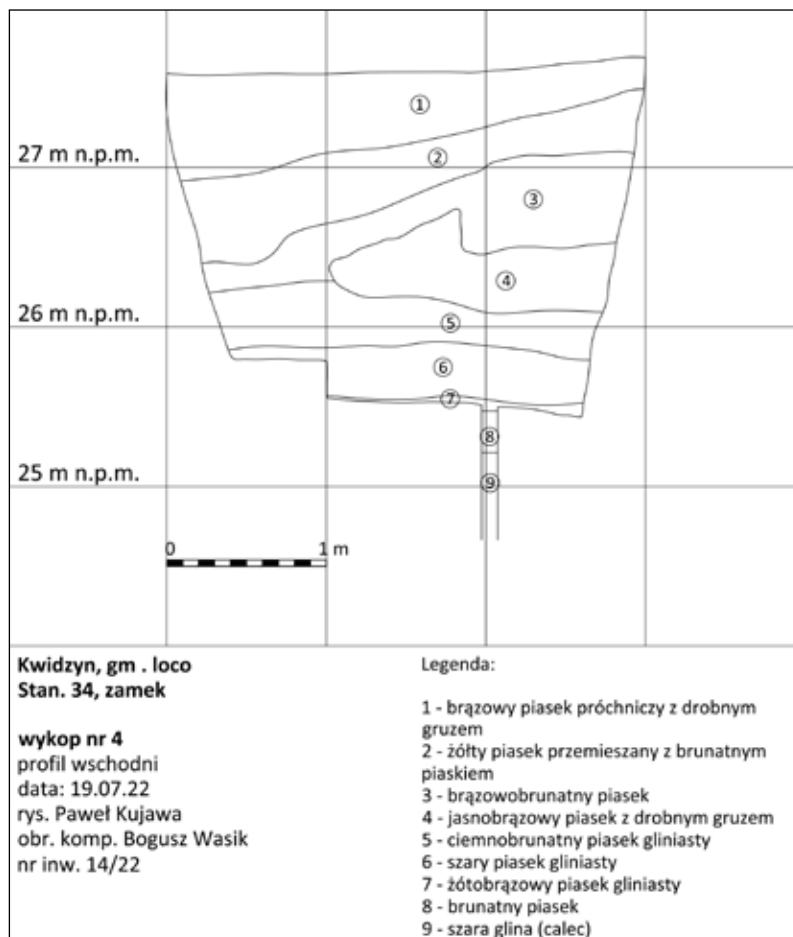
Mięszkość całej opisanej sekwencji nawarstwień nasypu budowlanego wynosiła od ok. 0,7 do 1,4 m. Przechodził on w wypełnisko wykopu fundamentowego wieży (ryc. 11). Rów ten od góry był szerszy (do ok. 0,9 m) i zwężał się łagodnie do dołu, przechodząc w ściśle dopasowany do muru wykop fundamentowy. Jego wypełnisko stanowiła przemieszana glina żółta i żółtobrązowa (warstwa nr 15), poziom spalenizny (warstwa nr 23), a głębiej brązowy piasek gliniasty (warstwa nr 24). Tak więc wykop fundamentowy, którym przecięto sekwencję starszych nawarstwień i wkopano się w calec, miał głębokość przekraczającą 1,9 m – tyle bowiem udało się odsłonić. Na tej głębokości wybiła woda, uniemożliwiając rozpoznanie poziomu stopy fundamentu.

Odsłonięty w wykopie nr 3 fundament wieży południowo-zachodniej miał rozbudowany układ odsadzek (ryc. 11–13). Pierwsza od góry, starannie wyrównana, miała koronę szerokości ok. 42–48 cm (ok. 25,14–25,30 m n.p.m.). Poniżej

ułożona była warstwa dużych kamieni wysuniętych na dalsze ok. 30 cm, tworząc nieregularną podstawę odsadzki. Całość miała ok. 0,85 m wysokości. Poniżej (ok. 24,3–24,4 m n.p.m.) osiągnięto koronę dużej ławy fundamentowej. Ze względu na wielki rozmiar nie była to zwykła odsadzka fundamentowa. Badania innych zamków z terenu Prus wskazują zresztą, że zazwyczaj fundamenty nie miały odsadzek lub posiadały jedynie nieznaczne (B. Wasik 2016, s. 188). Najprawdopodobniej więc początkowo przewidywano większy rozmiar wieży i dokonano korekt podczas budowy. Powierzchnia pierwotnego, szerszego fundamentu wieży południowo-zachodniej znajdowała się mniej więcej na poziomie terenu z okresu rozpoczęcia budowy zamku. Na zachód nie wykraczał on zasadniczo poza obrys innych odsadzek fundamentu. Nie udało się niestety jednoznacznie ustalić zasięgu ławy w kierunku północnym. Na styku z profilem wykopu była tam mniejsza odsadzka, co może skazywać, że kończył się w pobliżu. Fundament ten wymurowano w układzie warstwowym z wyrównaniami co ok. 1 m. Każdy zadokumentowany poziom składał się z pojedynczej warstwy dużych nieobrobionych kamieni. Przerwy między nimi uzupełniono mniejszymi. Całość przykryto warstwą wyrównawczą z łamanych kamieni, uzupełnianych ceglami.

Poniżej omówionego nasypu budowlanego osiągnięto sekwencję nawarstwień sprzed wybudowania zamku (**ryc. 10–11, 13**). Wszystkie zostały przecięte opisanym wykopem fundamentowym wieży. Poziom terenu z momentu rozpoczęcia budowy wyznaczała warstwa szarobrazowego piasku z węgielkami (warstwa nr 18; strop ok. 23,75–23,9 m n.p.m.; miąższość ok. 0,07–0,35 m). Poniżej zalegały cieńsze poziomy i soczewki przepalanej polepy (warstwa nr 19), przemieszanej gliny brązowej, żółtej i zielonej (warstwa nr 11a), brązowej spiaszczonej gliny (warstwa nr 20), przemieszanej gliny żółtej i brązowej z rdzawymi wtrętami (warstwa nr 22) oraz czarnobrunatnego piasku (spalenizny) z węgielkami i popiołem (warstwa nr 12). Wymienione warstwy związane były z paleniskiem obstawionym ceglami (wypełnisko stanowiła warstwa nr 12). Zachował się częściowo bok północny oraz zachodni, wchodzący w profil południowy (korona 23,5–23,57 m n.p.m.). Palenisko posadowione było na warstwie szarobrazowego piasku (warstwa nr 21), stanowiącej spąg sekwencji nawarstwień starszych od zamku (strop 22,95–23,5 m n.p.m.; miąższość ok. 0,3–0,5 m).

Łączna miąższość wskazanych sekwencji nawarstwień sprzed budowy zamku wynosiła ok. 0,7–1 m. W warstwach tych zalegał spójny zespół ceramiki naczyniowej, którą datować można najwcześniej na 1. połowę XIV w., ale generalnie bliżej połowy stulecia. Stanowi to ważny przyczynek do datacji rozpoczęcia budowy zamku. Jak wskazano na wstępie, grunt pod zamek zakupiono między 1309 a 1321 r. Wskazuje to, że palenisko musiało być użytkowane bezpośrednio przed rozpoczęciem budowy. Ponadto cechy odkrytej ceramiki dowodzą, że do rozpoczęcia budowy musiało dojść w nieco późniejszym okresie – raczej nie wcześniej niż w latach 20. XIV w. W każdym razie, jak wynika z przekazów z połowy lat 30. tego stule-



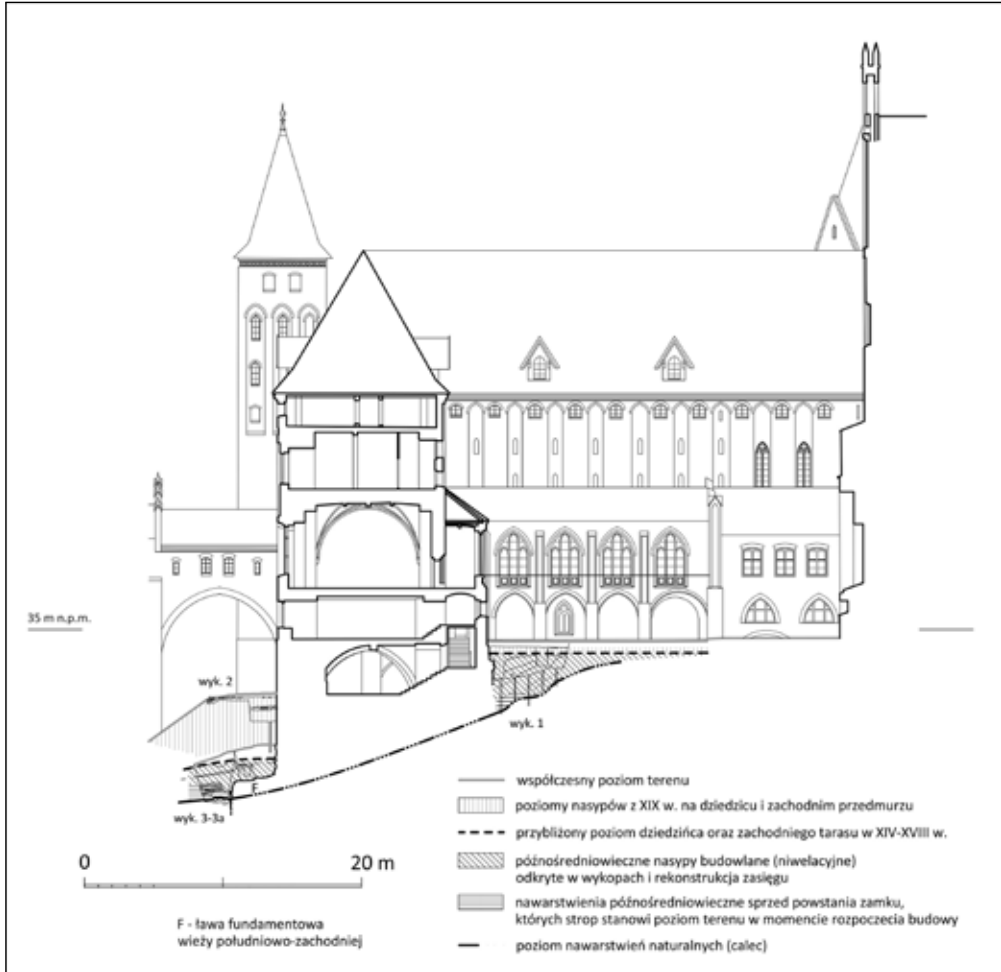
Ryc. 14. Wykop nr 4 – profil wschodni. Rys. P. Kujawa, obr. komp. B. Wasik

Fig. 14. Trench No. 4 – eastern section. Drawing by P. Kujawa, edited by B. Wasik

cia, zamek wysoki i przedzamcze musiały już wówczas w jakiejś niepełnej formie stać (J. Trupinda 2020, s. 25). Pozwala to więc wyznaczyć czas budowy zamku na 2. ćwierć XIV w. (biorąc pod uwagę jeszcze ewentualne prace wykończeniowe).

Głębiej zalegały nawarstwienia naturalnej gliny i piasku (calec), w których posadowiono fundamenty zamku. Ich strop znajdował się ok. 22,7–23,1 m n.p.m. i opadał łagodnie na zachód i północ.

Wykop nr 4 (2×3 m) wytyczono w fosie, 4 m na północ od wieży północno-zachodniej. Celem wykopu było rozpoznanie pierwotnego poziomu fosy, która oddzielała zamek wysoki od przedzamcza. Pod humusem zalegała sekwencja nawarstwień zasypiska fosy z XIX w. (ryc. 14). W pierwszej kolejności był to żółty piasek przemieszany z brunatnym (warstwa nr 2), niżej piasek brązowobru-



Ryc. 15. Przekrój zachód-wschód (widok na północ) przez zamek wysoki z zaznaczeniem pierwotnego układu stoku, średniowiecznych nasypów budowlanych oraz nasypów z XIX w. Rys. B. Wasik

Fig. 15. West-eastern cross section (view to the north) through the high castle with the original layout of the slope, medieval building embankments and embankments from the 19th century marked. Drawing by B. Wasik

natny (warstwa nr 3), jasnobrązowy z drobnym gruzem (warstwa nr 4), ciemnobrunatny gliniasty (warstwa nr 5), a spąg tej sekwencji wyznaczała warstwa szarego piasku gliniastego (warstwa nr 6). W wymienionych warstwach zalegały mniejsze lub większe ilości gruzu ceglanego, fragmenty ceramiki naczyniowej, kafli i szkła nowożytnego z XIX w. Wskazane zasypisko fosy miało 1,3–2,0 m miąższości (stok zasypiska fosy podnosi się w kierunku wschodnim). Dopiero głębiej zarejestrowano starsze, nieznaczące warstwy akumulacyjne fosy. W pierwszej kolejności był to cienki poziom żółtobrązowego piasku gliniastego (warstwa nr 7;

strop ok. 25,55 m n.p.m.)⁵, pod którym zalegała warstwa brunatnego piasku (warstwa nr 8; miąższość 26 cm). Pod nią (25,21 m n.p.m.) zarejestrowano poziom naturalny pierwotnego dna fosy (calec). Stanowiła je szara glina (warstwa nr 9).

Obserwacje z opisanych wykopów pozwoliły znacznie rozszerzyć wiedzę odnośnie posadowienia i techniki budowy zamku wysokiego. Wzniesiono go poza obszarem starszej zabudowy, ale w rejonie działalności mieszkańców, związanych z okolicznym osadnictwem. Nie postawiono go na skarpie, ale wysunięto w kierunku zachodnim (ryc. 15). Było to związane z ograniczeniem przestrzeni pod budowę od wschodu przez katedrę (kościół poprzedzający obecny, którego forma nie jest znana), od północy przez parów (fosę), a od południa przez miasto. W efekcie skrzydło wschodnie posadowiono na skarpie, której krawędź była mniej więcej w połowie dziedzińca, a skrzydło zachodnie w stoku. Różnicę poziomu naturalnego między centralnym rejonem dziedzińca a zachodnim przedmurzem można rekonstruować na ok. 9,5 m. Nie był to jednak poziom, od którego przystąpiono do budowy. Na skarpie akumulowała się bowiem warstwa humusowa (wykop nr 1: warstwa nr 24), prawdopodobnie tożsama z poziomem zaobserwowanym przez Antoniego Pawłowskiego pod piwnicą skrzydła południowego, w którym odnotował on pojedyncze fragmenty ceramiki z 2. połowy XIII w. (A. Pawłowski 1979, s. 2–3). Obecnie na większe nawarstwienia i relikty związane z działalnością człowieka poprzedzającą bezpośrednio budowę natrafiono u podnóża skarpy. W ich wyniku poziom terenu podniósł się tam o 0,7–1,0 m. Tak więc różnica między szczytem (szacunkowo ok. 32–33 m n.p.m. w centralnej części dziedzińca) a podnóżem stoku (ok. 23,75–23,9 m n.p.m.) wynosiła wówczas ok. 8,8 m. Od tego poziomu zaczęto wznosić zamek, kopiąc wąskoprzestrzenne rowy pod fundamenty. Inwestycję realizowano oczywiście etapami, w pierwszej kolejności, tak jak w zamkach krzyżackich tego typu, murując kurtynę obwodową (B. Wasik 2020, s. 544–545). Z powodu nietypowego posadowienia zamku na stoku skarpy powstały znaczne różnice w poziomie posadowienia fundamentów. Określić więc można, że kurtyna zachodnia fundamentowana została ponad 8 m niżej niż wschodnia⁶. Ponadto, jak wykazały obserwacje z wykopu nr 3, już na etapie kładzenia fundamentów dokonywano korekt planu.

Po wzniesieniu murów do pewnej wysokości, przystąpiono do wykonywania nasypów budowlanych (ryc. 15). Ponieważ na dziedzińcu był znaczny stok skarpy, należało wyrównać jego poziom nasypem, którego grubość była zróżnicowana. Od wschodu poziom dziedzińca był bowiem zbliżony do pierwotnego terenu,

⁵ Pod warstwą nr 7 wybiły wody gruntowe, w związku z czym głębsze poziomy rozpoznano odwiertem.

⁶ Podczas badań przeprowadzonych w 1967 r. we wnętrzu piwnicy północno-wschodniej stwierdzono, że stopa fundamentu kurtyny wschodniej znajduje się ok. 40 cm poniżej poziomu piwnicy (A. Szmyt 1967, s. 7).

w związku z czym nasyp był tu minimalny, a przy skrzydle wschodnim prawdopodobnie w ogóle nie był konieczny. Spadek terenu spowodował jednak, że nasyp zwiększał znacznie swoją objętość w kierunku zachodnim i przy skrzydle z tej strony miał ok. 3,5 m grubości. Nie usypano go od razu, ale sukcesywnie, na co wskazuje układ nawarstwień zaobserwowanych w wykopie nr 1. Poziom dziedzińca przed rozbiórką dwóch skrzydeł kasztelu znajdował się ok. 0,7–0,8 m poniżej obecnego. Nadmienić tu należy, że biorąc pod uwagę rozpoznany układ skarpy z momentu rozpoczęcia budowy, nasyp musiano wykonać też we wnętrzu skrzydła zachodniego, gdyż piwnice posadowione są powyżej niego.

Od zachodu przed elewacją usypano natomiast taras (ryc. 15). Wykonano go w dwóch etapach, rozdzielonych warstewką budowlaną, której charakter wskazuje, że górny poziom naniesiono po tym, jak realizowano ceglane partie ścian zamku. Poziom tarasu znajdował się ok. 24,5–26,7 m n.p.m. Jak się okazało, elewacja zachodnia kasztelu była więc ok. 3,5 m wyższa niż obecnie, a obecną przy niej skarpe usypano dopiero w 1. tercji XIX w. W wyniku przebudowy z XIX w. zasypano też fosę oraz podniesiono poziom dziedzińca. Temu ostatniemu nadano ostateczny, obecny poziom dopiero po II wojnie światowej, kiedy wybrukowano go kamieniami płytami.

BIBLIOGRAFIA:

- Bing Werke
1930 *Bing Werke (vorm. Gebr üder Bing AG), Nürnberg. Emaill-Geschirre-Dekor-Album*, Nürnberg.
- Clasen K.H.
1927 *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*, Bd. 1: *Die Burgbauten*, Königsberg.
- Chrzanowicz A.
1977–1982 *Badania architektoniczne*, t. 1, Gdańsk, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.
- Dobry A.
1994 *Dziewiętnastowieczne prace restauratorskie w zespole zamkowo-katedralnym w Kwidzynie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 1, s. 35–42.
- Domańska H.
1968–1969 *Zamek kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie. Dokumentacja naukowo-historyczna wykonana na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku*, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.
- Glauert M.
2003 *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Prussia Sacra 1, Toruń.

Hacker H.

1881 *Bericht über Auffindung alter Brückenpfeiler des (ehemaligen) Domschloss zu Marienwerder*, "Zeitschrift des Historischen Vereins für den Regierungs-Bezirk Marienwerder", H. 4, s. 117–119.

Heise J.

1898 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. XI: *Der Kreis Marienwerder östlich der Weichsel*, Danzig.

Herrmann Ch.

2003 *Mittelalterliche Bischofs- und Kapitelsburgen im Preußenland*, Burgenforschung aus Sachsen, Bd. 15/16, s. 153–177.

2007 *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und -geographie*, Petersberg–Olsztyn 2007.

2013 *Die pomesanische Kapitelsburg und der Dom in Marienwerder*, [w:] J. Zeune, H. Hofrichter (wyd.), *Burg und Kirche. Herrschaftsbau im Spannungsfeld zwischen Politik und Religion*, Würzburg, s. 231–242.

Heym W.

1933 *Das „Altschlößchen“ in Marienwerder*, "Zeitschrift des historischen Vereins für Regierungsbezirk Marienwerder", Bd. 69, s. 3–28.

Jeziarska J.

2014 *Nieznane relikty architektury na przedzamczu w Kwidzynie*, [w:] E. Trawicka (red.), *XX Sesja Pomorzoznawcza*, Gdańsk, s. 347–354.

2018 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na terenie zamku kapituły pomezkańskiej*, Kwidzyn, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

Krantz L., Domasłowski J.

1982 *Katedra i zamek w Kwidzynie*, Warszawa–Poznań–Toruń.

Krantz-Domasłowska L.

1992 *Katedra i zamek w Kwidzynie jako założenie obronne*, *Folia Fromborensia*, nr 1, 1992, s. 24–28.

2001 *Der Dom und die Burg in Marienwerder (Kwidzyn)*, [w:] T. Biller (red.), *Burgen kirchlicher Bauherren*, *Forschungen zu Burgen und Schlössern* 6, s. 215–222.

Pawłowski A.

1979 *Wstępne wyniki badań archeologiczno-architektonicznych na zamku w Kwidzynie w latach 1977–1979* (załącznik do: Chrzanowicz A., 1977–1982), mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

2001 *Stare Miasto w Kwidzynie w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] M. Mierzwiński (red.), *Praeterita Posteritati. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane Maciejowi Kilarskiemu*, Malbork, s. 337–348.

Piwek A.

2017 *Kwidzyn – zamek kapituły (obecnie muzeum). Piętro – pomieszczenie nad przejazdem*, Gdańsk 2017, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

Raczkowski J.

2017 *Medieval murals recently uncovered in the chamber above the gate of the castle of the chapter of the diocese of Pomesania in Kwidzyn. Preliminary analysis: iconographu, style, dating and functional role of the chamber*, Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica, t. 22, s. 287–304.

Rudy M.

2012 *Ekspertyza konserwatorska dla ceglano-kamiennych murów Zamku krzyżackiego w Kwidzynie*, Toruń, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

Schmid B.

1938 *Die Domburg Marienwerder, Elbing*.

Szmyt A.

1967 *Badania architektoniczno-archeologiczne w północno-wschodniej partii Zamku w Kwidzynie*, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

Töppen M.

1875 *Geschichte der Stadt Marienwerder und ihrer Kunstbauten*, Marienwerder.

Trupinda J.

2020 *Zamek w Kwidzynie w czasach bł. Doroty z Mątówów na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych*, [w:] J. Liguz (red.), *Studia z dziejów diecezji pomezkańskiej w 775. rocznicę jej utworzenia*, Pelplin, s. 25–38.

Wasik B.

2016 *Budownictwo zamkowe na ziemi chełmińskiej (od XIV do XV wieku)*, Toruń.

2020 *Zamki w typie kasztelu jako siedziby dostojników kościelnych w Prusach*, „Biuletyn Historii Sztuki” LXXXII, nr 4, s. 527–558.

Wasik B. (red.)

2022 *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie przeprowadzonych w 2022 r. (stan. 34; AZP 25-46/42)*, Malbork, mpis w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Gdańsku i archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

Wolanin-Szułdrzyńska I.

1977 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na zamku w Kwidzynie za rok 1977*, Gdańsk (załącznik do: Chrzanowicz A., 1977–1982), mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku.

Wroniecki P.

2020 *Raport. Nieinwazyjne badania archeologiczne metodą georadarową. Zamek Kwidzyn, pow. kwidzyński*, mpis w archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku i Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku.

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN 2022 ON
THE POMESANIAN CHAPTER CASTLE IN KWIDZYN

SUMMARY

There were two castles in Kwidzyn: the bishop's one and the Pomesan chapter's one. The article is about the latter. The castle and cathedral complex consisted of three elements - a high castle in the type of a four-wing fort, a cathedral and an outer ward. The beginnings of scientific interest in the castle date back to the 19th century, but to date archaeology has had limited contribution to its recognition. First, in 2020 GPR research was carried out. It covered the courtyard, where anomalies corresponding to the location of the well, marked on the plan from 1788 were recorded. Three lines of prospection were intended to verify the presence of moats. To the northern of the high castle and the cathedral, a clear trace of a moat, approximately 50 m wide, was detected. In the south, it was limited by a linear anomaly reaching the entire depth of the measurement, which can be interpreted as an outer bailey wall. The inspection on the southern side of the high castle and on the eastern side of the outer ward did not verify the issue of the moat. In the second stage, four research trenches were established near the high castle. In trench No. 1 (western part of the courtyard), under a sequence of layers from the 19th–20th century, the presence of medieval embankment deposits (clay and sand), up to approx. 3 m thick (in the west), was found. The level of the courtyard was originally approximately 0.7–0.8 m lower than today. Under the embankment, the original topsoil covering the natural, sloping towards the west, was recorded. In trench No. 2 marked out in front of the western facade, it was found that the slope there (approx. 3.5 m) was formed in the first terce of the 19th century. The foundation of an annex from that time was also found. In trench No. 3, under layers from the 19th and 20th centuries, the layout of a terrace built during the construction of the castle was identified. The foundation offsets of the south-western tower were also uncovered and it was found that the continuous footing was much wider (there was a change in the concept during construction). Underneath the layers from the time of construction there was a sequence of older layers related to the hearth. Based on the pottery, it can be concluded that it was used just before the construction of the castle (probably in the 1320s). Meanwhile, in trench No. 4, approximately 1.3–2 m below the current level, the original bottom of the moat was reached. The research carried out made it possible to expand knowledge about the technique of building the high castle and allowed us to determine that it was built not on the top, but on the slope of the cliff.

Bogusz Wasik
Muzeum Zamkowe w Malborku
ORCID 0000-0002-2698-3015

MAGDALENA ŻUREK

ZAMEK POKRZYŻACKI W PRZEZMARKU
(GM. STARY DZIERZGOŃ) –
BADANIA ARCHEOLOGICZNE W 2022 ROKU

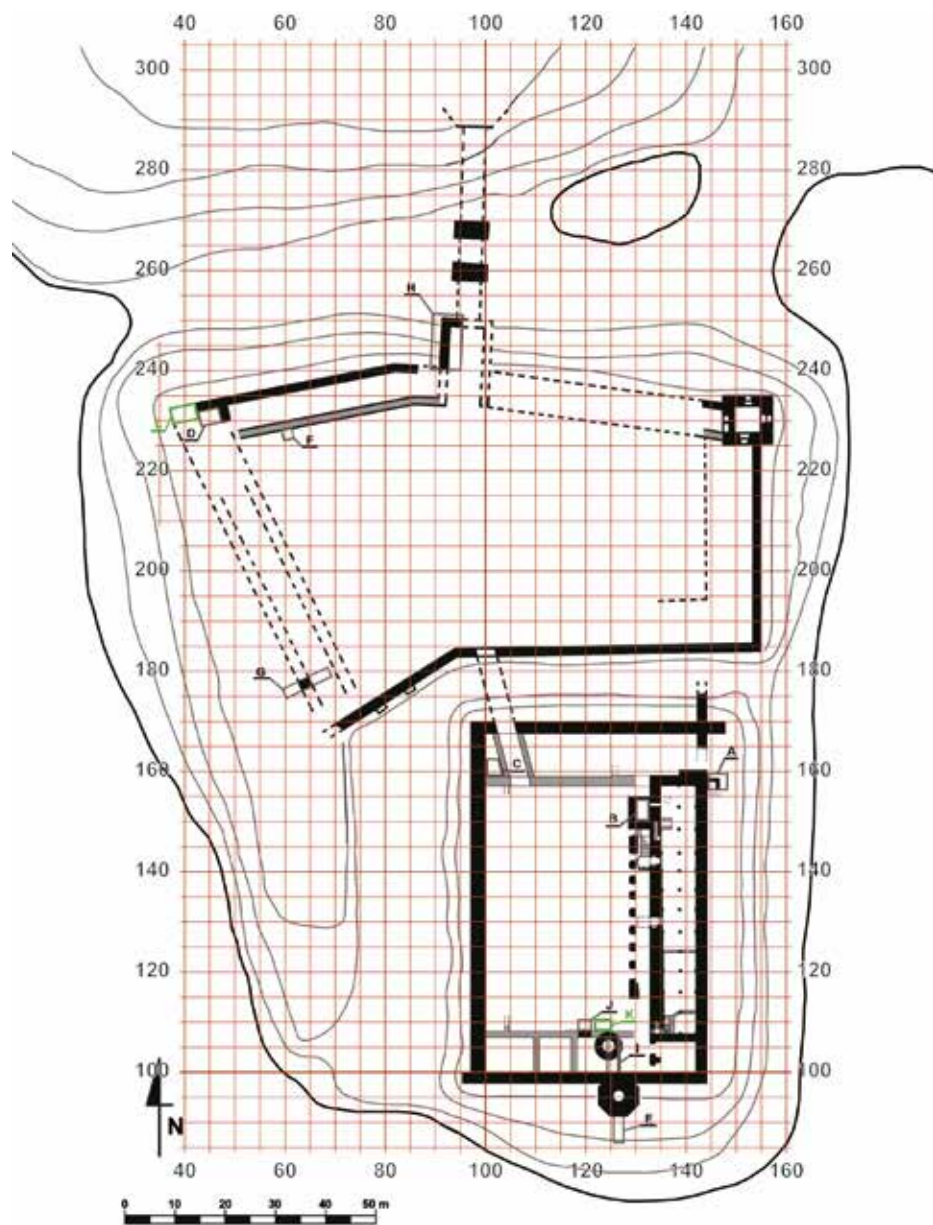
Zamek pokrzyżacki w Przezmarku (gm. Stary Dzierzgoń, pow. sztumski, woj. pomorskie) już od kilku lat jest miejscem badań archeologicznych, które systematycznie pogłębiają naszą wiedzę o tym obiekcie.

ZARYS HISTORII ZAMKU

Zamek wzniesiono w latach 1316–1331 na polecenie komtura dzierzgońskiego Lutera z Brunszwiku, na cyplu wcinającym się w Jezioro Mołtawa Wielka, przy pruskiej osadzie targowej (Pruthenicaie forum, Preussisch Mark), na szlaku między Dzierzgoniem (Christburg) i Zalewem (Saalfeld) (M. Haftka 1999, s. 248). Początkowo był siedzibą niższych urzędników Zakonu – rezydował tu szafarz, od 1320 r. prokurator, potem wójt (od 1359 r.), a dopiero w 1437 r. przeniesiono tu konwent z Dzierzgonia, zniszczonego podczas wojen z Polską w 1414 r. (C. Wünsch 1935, s. 44; G. Dehio, E. Gall 1952, s. 135–137; też M. Haftka 2010, s. 106). Przenosiny poprzedziła przebudowa zamku na potrzeby konwentu, ograniczająca się prawdopodobnie do wschodniego skrzydła zamku wysokiego (M. Töppen 1881, s. 113; C. Wünsch 1935, s. 44).

Rozległe założenie odcięte było od wsi fosą i składało się z dwóch członów rozdzielonych szerokim i głębokim rowem (**ryc. 1**). Prowadził doń most zwodzony, wsparty na dwóch masywnych, ceglanych filarach. Zamek średni, nieregularny, o wymiarach ok. 120,00×60,00 m, otoczono murem z wieżą bramną i dwoma czworobocznymi wieżami na krańcach północnych kurtyń. Do kurtyny zachodniej dobudowano murowany dom zamkowy. Wydaje się, że początkowo pozostałe kurtyny pozostały wolne od zabudowy¹, być może ze względu na problemy

¹ Sytuacja wzdłuż kurtyń: południowej, wschodniej i wschodniego odcinka kurtyny północnej (obecność domków letniskowych dawnego ośrodka wypoczynkowego, węzła sanitarnego i pawilonu gastronomicznego) sprawia, że badania wykopaliskowe mogą nie przynieść rezultatów. Sondaż założony w 2018 r. na dziedzińcu przy murze nowożytnego budynku dobudowanego do zachodniego odcinka północnej kurtyny nie doprowadził do stwierdzenia obecności architektury średniowiecznej.



Ryc. 1. Przezmark, zamek, plan stanowiska. Rys. M. Żurek i R. Rybarczyk

Fig. 1. Przezmark, castle, site plan. Drawing by M. Żurek and R. Rybarczyk

finansowe spowodowane licznymi wojnami toczonymi przez Zakon w XV w. Ślady przerwanej inwestycji budowlanej stwierdzono również w południowo-zachodnim narożniku dziedzińca zamku średniego (M. Żurek 2021, s. 366–369). Zamek wysoki oddzielony jest od średniego głęboką i szeroką, L-kształtną suchą fosą, któ-

rej odcinek północny jest licowany dzięki schodzącym pionowo murom obwodowym obu części założenia. Odcinek zachodni fosy obejmował wał ziemny. Zamek wysoki otoczony jest murem obwodowym na kamiennym fundamencie, o wymiarach 75,00 m NS×50,00 m WE, o nieznaney wysokości. Do południowej kurtyny przylega od zewnątrz ceglana wieża ośmioboczna o średnicy 8,00 m. Najprawdopodobniej wewnątrz murów w średniowieczu zrealizowano jedynie skrzydło wschodnie, o wymiarach 65,00×11,50 m, podpiwniczone i przynajmniej dwukondygnacyjne, opięte krążankiem, z dobudowanym po zewnętrznej stronie muru wschodniego szachulcowym wykuszem ustępowym.

Po sekularyzacji Zakonu, w 1534 r. zamek został sprzedany dwóm mieszczanom gdańskim (C. Wunsch 1935, s. 32), wkrótce jednak przeszedł w ręce państwa i stał się siedzibą starostwa górnopruskiego oraz mieszkaniem dla urzędników. Został wówczas wyremontowany i rozbudowany. Na zamku średnim wzniesiono budynki wzdłuż północnej i wschodniej kurtyny. Na zamku wysokim wyremontowano istniejące skrzydło wschodnie (C. Wunsch 1935, s. 33–35) i dobudowano pozostałe, zamykając dziedziniec wewnętrzny.

Zamek ulegał degradacji w ciągu XVIII w. W 1738 r., wobec uszkodzeń budynków mieszkalnych zamku średniego, zdecydowano o przeniesieniu mieszkań urzędników starostwa do skrzydeł północnego i wschodniego zamku wysokiego, ale w 1776 r. skrzydło północne było już zrujnowane i urzędnicy ostatecznie zostali przeniesieni do skrzydła południowego. W 1793 roku rozpoczęto rozbiórkę grożących zawaleniem budynków (C. Wunsch 1935, s. 36; G. Dehio, E. Gall 1952, s. 136). Tempo i zakres prac rozbiórkowych w XIX w. można ocenić analizując publikowane wówczas plany założenia.

STAN BADAŃ

Historycy niemieccy zwrócili uwagę na pozostałości zamku jeszcze w XIX w. Już w 1. ćwierci tego stulecia wspominał o nim Ernst F. Wrede (1819, s. 406–434), ale obiektem zainteresowania badaczy stał się dopiero w jego drugiej połowie. Więcej uwagi poświęcił mu Max Töppen (1881, s. 112–127), a przede wszystkim historyk sztuki i konserwator Adolf Bötticher (1898, s. 62–69, il. 50), wzmiankował o nim też konserwator Conrad Steinbrecht (1920, s. 52) – autor rysunków dokumentacyjnych wieży zamku średniego i północno-wschodniego narożnika zamku wysokiego, oraz historyk sztuki Karl-Heinz Clasen (1927, s. 142) i konserwator Bernhard Schmid (1925). Położenie zamku opisał Hugo Bonk (1895, s. 98), a obecność ruiny czterodomowego założenia stwierdził Georg Dehio w swym monumentalnym, wielotomowym katalogu (G. Dehio 1906, s. 354). Historię zamku zebrał Carl Wunsch (1935, s. 30–44), krótka informacja o dziejach i zachowanych

elementach zamku pojawiła się też w pracy Georga Dehio i Ernsta Galla (1952, s. 135–137) oraz niedawno wydanym katalogu budowli gotyckich w Prusach Christofera Hermanna (2007, s. 661–662).

Równie pobieżnie zajmowali się też zamkiem w Przemarku badacze polscy. Najobszerniejsza dotąd praca poświęcona Przemarkowi to rozdziały w książkach Mieczysława Haftki, niestety z niekompletnym aparatem naukowym (M. Haftka 1999, s. 248–253; 2010, s. 106–143). Założenie uwzględnione zostało również w katalogach zamków polskich (B. Guerquin 1974, s. 244–245; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2003, s. 405–407) oraz w przewodniku Andrzeja Rzempołucha (1992, s. 88–90). Krótkie notatki o zamku zawiera również katalog opracowany przez Christophera Hermanna (2015, s. 126–129), a także albumowe raczej publikacje Tomasza Torbusa (2010, s. 191–196) oraz Małgorzaty Jackiewicz-Garniec i Mirosława Garnca (2009, s. 362–371). Brak jednak w nich obszerniejszych informacji o architekturze – w swoim opracowaniu krzyżackich zamków konwentualnych T. Torbus często się odnosi do budowli w Przemarku, lecz jej nie opisuje (2014, s. 152, 154, 255, 353, 369 i 385). W ciągu ostatnich pięciu lat bibliografia zamku poszerzyła się o sprawozdania z badań autorki (M. Żurek 2018, s. 283–299; 2020, s. 223–242; K. Zdeb, M. Żurek, J. Adamiec 2020, s. 273–286; M. Żurek 2021, s. 362–376, również M. Żurek 2024, s. 418–407 oraz o artykuły problemowe dotyczące zamku w Przemarku (J. Wysocki, M. Żurek 2021, s. 35–68).

DOTYCHCZASOWE PRACE PROWADZONE NA ZAMKU

Choć ruiny zamku były dobrze znane, nie przyciągnęły uwagi archeologów. Wprawdzie o wykopaliskach w 1937 r. wspominali Georg Dehio i Ernst Gall (1952, s. 136), jednak brak informacji o ich miejscu i efektach, a działający w okolicy w tym czasie zespół archeologów *SS-Ahnenerbe* pracował w Starym Dzierzgoniu i Starym Mieście, natomiast brak śladów ich zainteresowania Przemarkiem². Niewykluczone, że chodziło tu o odgruzowanie piwnic widocznego na powierzchni wschodniego skrzydła zamku wysokiego. Niestety, nie wiadomo nic o pozyskanych podczas prac zabytkach, ani o dokumentacji.

² O badaniach dr. Hansa Schleifa (Wydział Wykopalisk *SS-Ahnenerbe*) w okolicy Przemarka pisał kilkakrotnie Seweryn Szczepański (zob. np. 2009, s. 51–62). Informacji o wykopaliskach nie ma również w zachowanej częściowo przedwojennej dokumentacji Prowincjonalnego Konserwatora Zabytków Prus Wschodnich. Pozostały jedynie nieliczne zdjęcia, z których można wywnioskować, że przed podjęciem prac konserwatorskich oczyszczono prawdopodobnie całkowicie piwnice wschodniego skrzydła zamku wysokiego. Zaginęła jednak dokumentacja tych prac, brak też informacji o znaleziskach z tego okresu. Niewykluczone, że to właśnie były owe wykopaliska, wzmiankowane przez G. Dehio i E. Galla.

W początku lat 30. XX w. zostały przeprowadzone na zamku prace konserwatorskie. Dobrze zachowaną wieżę zamku średniego spięto śrubą rzymską, dokonano również podmurówek konserwatorskich na zamku wysokim. Dalsze zabezpieczanie stanowiska związane było z ulokowaniem po wojnie w ruinach ośrodka wypoczynkowego³. Wówczas zachowane korony murów zamku wysokiego zabezpieczono papą i zalano czapami betonowymi.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE W 2022 ROKU

Zamek w Przezmarku jest przedmiotem zainteresowania archeologów od 2017 r.⁴ Dotąd badaniami objęto zachodnią część zamku średniego, weryfikując zasięg skrzydła zachodniego, oraz północno-zachodni i północno-wschodni narożnik zamku wysokiego. W 2021 r. rozpoczęto prace w południowo-wschodniej części zamku wysokiego, w celu rozpoznania faz budowy⁵. Prace te kontynuowano w 2022 r.

W 2022 r. skupiono się na rozwiązaniu dwóch problemów badawczych – relacji średniowiecznego fundamentu (W.252) o przebiegu W-E i studni, odsłoniętych w południowo-wschodniej części zamku wysokiego oraz dyspozycji północno-zachodniego narożnika zamku średniego. W tym celu założono dwa wykopy – K na zamku wysokim i L na zamku średnim. Poszerzono również wykop D, eksplorowany w latach 2017 i 2018 (M. Żurek 2018, s. 283–299; 2020, s. 223–238).

WYKOP K

W 2021 r. przeprowadzono badania w południowej części dziedzińca zamku wysokiego, mające na celu ustalić jego średniowieczną zabudowę. Widoczny w tej części zamku mur W.072 stanowi północną ścianę zewnętrzną południowego domu zamkowego. Widoczny dobrze w zachodniej części, we wschodniej zachowany do wysokości około 0,9 m, podczas powojennej konserwacji zabezpieczony

³ Wówczas na terenie zamku średniego wybudowano kilkadziesiąt drewnianych domków wczasowych, posadowionych na betonowych płytach. Wzniesiono tam również pawilon gastronomiczny, kuchnię i węzeł sanitarny, a w zachowanej wieży urządzono pokoje gościnne, układając instalację elektryczną i wodno-kanalizacyjną. Na zamku wysokim urządzono pole namiotowe, łącząc je ze średnim mostem wiszącym, zakotwionym w murach obwodowych.

⁴ Stan wiedzy o zamku przed rozpoczęciem badań archeologicznych w: M. Żurek 2018, s. 284. Od 2017 r. na zamku pracują archeolodzy i studenci z Instytutu Archeologii UKSW pod kierunkiem dr Magdaleny Żurek. O dotychczasowych badaniach archeologicznych w: M. Żurek 2018; 2020; K. Zdeb, M. Żurek, J. Adamiec 2020; M. Żurek 2021; M. Żurek 2024.

⁵ Wyniki badań z 2021 r. prezentowane były podczas XXIII Sesji Pomorzoznawczej, patrz: M. Żurek 2024.

został czapą betonową. Miał przynajmniej 30,0 m długości i 1,13 m szerokości i wzniesiony został w wątku niepewnym, z cegły o wymiarach 29,0–29,50×13,0–14,0×9,0–9,5 cm. Jego związek z klatką schodową pozostaje nieznanym – nie mógł do niej dolegać, bo blokowałby przejście. Prawdopodobnie musiał kończyć się przynajmniej 2 m przed klatką schodową (W.064). Założony po jego północnej stronie sondaż pokazał, że posadowiony został na wcześniejszym ceglany fundament.

Fundament ceglany W.252, o przebiegu W-E, wzniesiono w technice przypominającej fundament bramy zamku średniego, co pozwala przypuszczać, że oba pochodzą z tego samego okresu. Odslonięty fragment znajduje się na linii północnego łuku cembrowiny studni, około 3,00 m od jej odsłoniętej części. Jego lico południowe nie zostało odsłonięte. Stan zachowania korony pozwala stwierdzić, że budowa została przerwana. W sondażu uwidocznił fragment wzniesiony tak, by każda górna warstwa cegieł była o kilka centymetrów węższa od niżej położonej. Należy przypuszczać, że fundament miał dźwigać mur obwodowy południowego domu zamkowego, który nie został zrealizowany.

Również w 2021 r. po południowej stronie muru W.072 odsłonięta została studnia (M. Żurek 2024). Zewnętrzny płaszcz cembrowiny, uchwycony w południowej części, ułożono z dużych, nieobrobionych, raczej płaskich kamieni granitowych, wewnętrzną z cegieł o wymiarach 30,00–30,50×14,00–14,50×9,00–9,50 cm. Średnica szybu wynosi 2,5 m, średnica zewnętrzna – około 5,5 m. Na północnej części cembrowiny zalega widoczny na powierzchni wczesnonowżytny mur W.072.

Sondaż K, o wymiarach 2,00×3,00 m W-E, założono po północnej stronie muru W.072, o 1 m na wschód od krawędzi sondażu J eksplorowanego w 2021 r. (M. Żurek 2024), na wysokości studni. Układ warstw odpowiada stratygrafii w wykopie J. Odslonięto w nim dwie warstwy bruku ułożonego ze średniej wielkości kamieni polnych – wczesnonowżytny (W.257), związany z rozbudową zamku na przełomie XVI/XVII w. i wcześniejszy, średniowieczny (W.267), na podsypce z pokruszonej cegły. Niższa warstwa bruku (W.267) jest odsunięta od wczesnonowżytnego muru W.072, zalegającego na wcześniejszym fundamencie, o ok. 100 cm – prawdopodobnie w okresie późnego średniowiecza bruk pokrywał całą południową część zamku⁶. Bruk nad fundamentem W.252 został rozebrany, gdy wznoszono na nim wczesnonowżytny mur W.072.

Studnię zbudowano równocześnie z murami obwodowymi zamku wysokiego, w południowo-wschodniej części dziedzińca, wbudowując północną część cembrowiny w fundament. Teren wokół studni wybrukowano (W.245 i W.267). Nie znaleziono śladów po osadzeniu mechanizmu umożliwiającego wyciąganie wody. Wydaje się, że cembrowina nie była wyniesiona nad poziom otaczającego studnię

⁶ W 2021 r. odsłonięto bruk (W.245) po południowej stronie muru W.072, wokół studni, zalegający na poziomie odpowiadającym brukowi W.267 (M. Żurek 2024).

bruku – zalegają na niej dwa wczesnonowożytny mury, funkcjonujące niewątpliwie równocześnie ze studnią (W.072 W.237).

Problem studni na zamku w Przezmarku nie był dotąd podejmowany, choć oczywistym było, że ujęcie wody istnieć tam musiało. Najstarszy znany plan zamku w Przezmarku z około 1750 r. i kolejne, powstające w większości na jego podstawie (przynajmniej jeżeli chodzi o ogólną dyspozycję i identyfikację pomieszczeń) aż do przełomu XIX/XX w.⁷, uwzględniają obecność jednej studni w założeniu zamkowym, usytuowanej w przyziemiu południowego skrzydła zamku wysokiego. Zgodnie z legendą do mapy J.H. Dewitza, powtarzaną przez późniejszych autorów, w południowym skrzydle mieściły się mieszkania urzędników.

Plan zamku został narysowany około 1750 r., jeszcze w czasach funkcjonowania założenia i opublikowany w dziele J.H. Dewitza *Grundrisse und Ansichten von Preussen*, wydanym w Elblągu. Studnię zaznaczono mniej więcej pośrodku skrzydła południowego, na osi wschodniego muru południowej wieży, na wschód od nieistniejącego już muru dzielącego skrzydło. Informację o tej lokalizacji powtarzają O.W.L. Richter i A. Bötticher (A. Bötticher 1898), pomija ją Max von Töppen, choć zestawia na jednej karcie plany Dewitza i swój (M. Töppen 1881, s. 120/121). Niewykluczone, że po prostu zaznaczał tylko istniejące mury budowli.

Studnię wykopano na dziedzińcu, w odległości 6,20 m od wejścia do pomieszczenia znajdującego się w południowej części wschodniego skrzydła zamkowego i 3,00 m od południowego muru obwodowego założenia. Jej otoczenie wybrukowano. Nieznana jest wysokość cembrowiny. Zachowana częściowo warstwa kamieni, bez śladów zaprawy, zalega jedynie o 10–15 cm wyżej niż poziom zachowanego bruku. Wobec przekształceń otoczenia studni i odsłonięcia jedynie połowy obiektu, nie dziwi brak śladów mechanizmu służącego do wyciągania wody. Zważywszy, że studnia musiała mieć ponad 10 m głębokości, jedyną możliwością było zastosowanie kołowrotu⁸.

Nie wiadomo, jak w XIV w. planowano rozwiązać południową część zamku. Niedaleko od studni, po północnej stronie nadbudowanego na jej cembrowinie muru W.072, odsłonięto fragment ceglaneanego fundamentu W.252 należącego do I fazy budowy zamku i biegnącego w stronę cembrowiny. Ich relacja pozostaje nie-

⁷ O planach zamku w Przezmarku i ich zależność od siebie autorka pisała w: J. Wysocki, M. Żurek 2021, s. 39–45. Tam też omówione zostały dzieje niżej omawianych rycin z XVII–XIX w. przedstawiających widoki zamku.

⁸ Różnica między szczytem cypla, na którym wzniesiono zamek, a współczesnym poziomem lustra jeziora wynosi 8,5 m. Na Pojezierzu Iławskim występują dwa czwartorzędowe poziomy wodonośne: położony wysoko poziom wyższy, zasilany przez wody opadowe, i dolny, zalegający na głębokości 15–45 m (B. Ptak i in. 2009, s. 24). Głębokość studni prawdopodobnie nie przekraczała więc kilkunastu metrów. Żurawie, niepraktyczne w ograniczonej przestrzeni, można było stosować przy studniach, których całkowita głębokość nie przekraczała 6 m (U. Sowina 2009, s. 194–195).



Ryc. 2. Przezmark, zamek wysoki, wykop K, widok średniowiecznego fundamentu W.252.
Fot. M. Żurek

Fig. 2. Przezmark, high castle, trench K, view of the medieval foundation W.252.
Photo by M. Żurek

znana, ale północny łuk cembrowiny wydaje się być na osi muru. Niewątpliwie planowano w południowej części założenia wznieść dom zamkowy, ale jego długość nie jest znana. Niewykluczone, że studnia miała znaleźć się wewnątrz południowego skrzydła, a jej cembrowina została wpuszczona w jego fundament (ryc. 2) – podobna sytuacja zaistniała w nieco później wzniesionym zamku w Ostródzie – tam cembrowina studni była wpuszczona w lico fundamentu skrzydła północnego (J. Gula 1975, s. 378; też W. Kulczykowski 2013, s. 13).

W okresie wczesnonowożytnym, w 2. połowie XVI w., otoczenie studni uległo znacznym przekształceniom. Na wzmiankowanym wyżej średniowiecznym fundamencie ceglany (W.252) wzniesiono mur południowego skrzydła zamku, nadbudowując go częściowo na cembrowinie studni. Prostopadle doń zbudowano drugi mur (W.237), płytko posadowiony (w tym celu rozebrano pas bruku i później uzupełniono go warstwą ubitej gliny), również częściowo nadbudowany na cembrowinie. Kolejny mur, niewidoczny obecnie, ale znany z planu Dewitza, wzniesiono na zachód od studni. Jego położenie nie zostało archeologicznie potwierdzone⁹. Utworzono w ten sposób pomieszczenie o wymiarach około 5,00×7,00 m,

⁹ Mur ten, jako jedyny dzielący skrzydło południowe, pojawił się na planie J.H. Dewitza. Nie uwzględnili go jednak O.W.L. Richter (1837 r.), ani M. Töppen (1881, s. 120/121), A. Bötticher (1898, il. 50) czy C. Steinbrecht (1920). Pojawia się dopiero na planie T. Torbusa publikowanym przez M. Haftkę (wraz z innym, położonym na zachód od niego, za: M. Haftka 1999). Żaden z wyżej wymienionych badaczy nie zauważył poświadczonego archeologicznie muru biegnącego na wschód od studni.

w którego północno-wschodnim narożniku znalazła się studnia. Po zachodniej stronie studni wkopano piwnicę o nieznanym rozmiarach. Lokalizacja jej zachodniej ściany jest nieznana, wschodni zasięg stanowi wspomniany wyżej mur zaznaczony na planie Dewitza na wysokości zachodniej ściany ośmiobocznej wieży. Wprawdzie ów mur odnosi się do kondygnacji parterowej, ale mur zamykający piwnicę powinien znajdować się w tym miejscu. Lokalizacja ta jest pewna, bo w zewnętrznej elewacji muru obwodowego widoczny jest fragment nowożytnej oprawy otworu okiennego lub drzwiowego, wykutego w murze gotyckim, prowadzącego do piwnicy. Bruk otaczający studnię świadczy, że piwnica nie sięgała tak daleko.

Nowa aranżacja przestrzeni wymusiła prawdopodobnie rozebranie cembrowiny ponad posadzką i zabezpieczenie studni za pomocą przykrywy. O istnieniu takiej pokrywy dla studni w infirmerii w Malborku mówią źródła historyczne (W. Kulczykowski 2013, s. 8). Należałoby się również zastanowić nad sposobem czerpania wody. Lokalizacja studni – w wąskim pomieszczeniu, wciśnięta w jego narożnik – uniemożliwia zastosowanie kołowrotu osadzonego w podłożu. Niewykluczone, że korzystano z bloku z krążkiem, podwieszono pod sklepieniem lub belką zakotwiczoną w ścianach¹⁰.

Wymiary studni w Przezmarku – średnica szybu 2,50 m – należą do typowych, większość studni krzyżackich miała szyby o średnicy 2,00–2,50 m (W. Kulczykowski 2013, s. 12). Jej lokalizacja – w południowej części dziedzińca, poza budynkiem bądź w jego wnętrzu – również. Drewniana studnia, zlokalizowana w niezabudowanej, środkowej części skrzydła północnego, istniała na zamku w Nieszawce, a studnie przy budynkach gospodarczych – też na zamkach w Malborku, Sztumie i Bytowie (tamże, s. 13–14). Studnie w pomieszczeniach zamkowych znajdowały się m.in. na zamkach w Malborku i prawdopodobnie Gdańsku (tamże, s. 13–14), a w krużgankach – w Brodnicy, Działdowie, Ostródzie (tamże, s. 5).

Wydaje się, że studnia funkcjonowała do końca użytkowania zamku wysokiego. Według przekazów, w 1805 r. została do połowy zasypana, ale w 1810 r. wciąż miała 96 stóp głębokości (około 30,13 m)¹¹. Autor tych informacji, Ernst F. Wrede (1819), nie podał źródeł, z których korzystał. Obliczył za to, że czynna studnia miała 190 do 200 stóp pruskich głębokości (59,64–62,78 m). Wydaje się to jednak mało prawdopodobne¹².

¹⁰ Rozwiązanie takie stało się popularne w okresie wczesnonowożytnym, nawet w przypadku studni znajdujących się na otwartej przestrzeni. Konstruowano wówczas nad studnią łuk, do którego podwieszano bloczek. Rozwiązanie takie ilustruje rycina w dziele Crescentyna z 1548 r. Za: U. Sowina 2009, s. 193.

¹¹ E. Wrede 1819, s. 416, za nim M. Töppen 1881, s. 120. Niestety, E.F. Wrede nie podał źródła informacji.

¹² Poziomy wodonośne w tym rejonie zalegają na głębokości kilku (górną warstwę) i 15–45 m (dolną warstwę wodonośną – B. Ptak i in. 2009, s. 24). W tej sytuacji kopanie około 60-metrowej studni wydaje się mało prawdopodobne. Wydaje się, że studnia mogła mieć w granicach 10–15 m.

Prace związane z połowicznym zasypaniem studni w Przegarku podjęto na polecenie pruskiego nadzoru budowlanego (Landbaumeister)¹³. Zamek wysoki był już wówczas opuszczony, wydaje się, że częściowo zamieszkały był jeszcze zamek średni, choć porównanie planów powstających w okresie od połowy XVIII do końca XIX w. pokazuje wyraźnie proces destrukcji zabudowy zamkowej. Ostateczna likwidacja studni miała miejsce przed 1880 r.

Studnie pokrzyżackie w XIX w. mogły być celowo zasypywane – poza Przegarkiem, zasypano też wówczas kilka studni w Malborku: przy łaźni na zamku średnim, może też inne, znane dziś tylko z tekstów, jak studnia przy gdanisku (B. Schmid 1925, s. 53; też S. Józwiak, J. Trupinda 2007, s. 323). Przerabiano je również zgodnie z ówczesnym zapotrzebowaniem – w Pasłęku zasypano studnię zamkową do głębokości 15 stóp (ok. 4,86 m) i zrobiono z niej zbiornik, wpuszczając doń rury wodociągowe (E. Wrede 1819, s. 416).

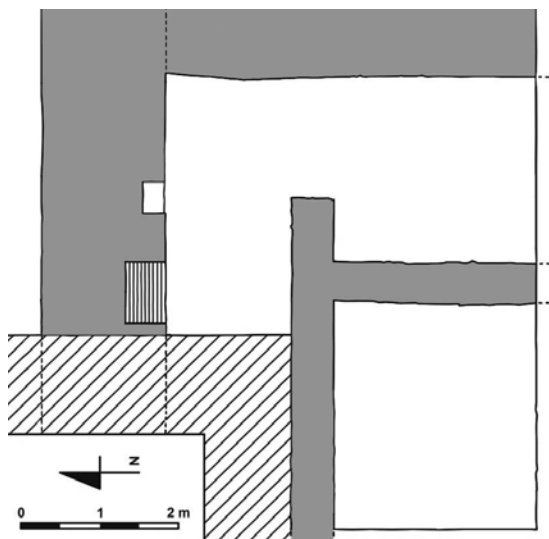
WYKOPY D I L

Wykop D, o wymiarach 8,0×6,0 m, założono w północno-zachodnim narożniku zamku wysokiego w 2017 r., w celu odnalezienia relikwów nieistniejącej dziś wieży. Rozmiar i położenie wykopu ograniczały nowożytny i współczesne konstrukcje – piwniczka i zbiornik szamba oraz stromy stok wysokiego cypla.

Jeszcze w 2017 r. uchwycono tu mur kamiennie-ceglany o przebiegu W-E, o rozpoznanej długości 4,50 m, w linii zachowanego północnego muru obwodowego zamku (W.079) i dostawiony doń od południa mur ceglany (W.055). Mur W.055, nieprzewiązany z murem W.079, wzniesiono w wątku kowadełkowym, wchodzi w południowy profil wykopu. Jego szerokość wynosić mogła ok. 2,0 m – wschodnie lico jest niedostępne, ze względu na obecność nowożytnych piwniczki sąsiadującej z murem oraz nowożytnych konstrukcji na nim nadbudowanych (mur W.050, patrz: M. Żurek 2018, s. 288; 2020, s. 225–226). Mur W.050, kamiennie-ceglany o przebiegu N-S, o rozpoznanej długości 5,80 m i szerokości przynajmniej 1,20 m, zalega na murze W.050 i warstwach lub obiektach sąsiadujących z nim od wschodu, zniszczonych podczas budowy nowożytnych piwniczki. Mur W.079 zdaje się być kontynuacją muru obwodowego zamku średniego. Niestety, jego przebieg zakłóca wkop pod nowożytną rurę wodociągową oraz rosnące na nim drzewo. W przestrzeni między murem północnym (W.079) i wschodnim (W.055) znajdują się jeszcze dwa mury, niewątpliwie dzielące ją na mniejsze pomieszczenia (M. Żurek 2020, s. 225–226).

W 2022 r. dawny wykop oczyszczono, poczynając od muru W.055 (wschodni) i poszerzono w kierunku zachodnim, docinając mocno profil (ryc. 3). Uzyskano

¹³ E. Wrede 1819, s. 416. Informacje o zasypaniu studni podaje też M. Töppen (1881, s. 120), bez podania okoliczności tego działania.



Ryc. 3. Przezmark, zamek średni, wykop D i L. Rys. M. Żurek i R. Rybarczyk

Fig. 3. Przezmark, middle castle, trenches D and L. Drawing by M. Żurek and R. Rybarczyk

dzięki temu wykop o wymiarach 5,00×4,00 m W-E, ograniczony murami W.055, W.079 i W.117. Między murami W.116 i W.117 oraz ziemnymi profilami od zachodu i południa otwarto tym samym wykop L, o wymiarach 2,90×2,60 m (W-E)¹⁴, dzięki któremu planowano osiągnąć zachodni mur obwodowy narożnika zamku. Niestety, nie udało się uchwycić jego fundamentu, co każe podejrzewać, że mógł osunąć się razem z krawędzią cypla. Dalsze rozszerzenie całego wykopu w kierunku zachodnim było niemożliwe ze względu na bliskość krańca cypla i obecność drzewa rosnącego na krawędzi skarpy, którego korzenie niewątpliwie przyczyniły się do dewastacji relikwów architektury.

Obecny stan badań nie pozwala rozstrzygnąć, jak wyglądał północno-zachodni narożnik zamku. Również stopień zachowania stanowiska nie daje na to nadziei. Wydaje się, że przyziemie północno-zachodniej wieży narożnej założone było jednak na planie kwadratu. Niewykluczone, że na wyższej kondygnacji zastosowano trompy i górne kondygnacje mogły już mieć plan koła, znany z nowożytniej ikonografii, tak jak w nieodległym Szymbarku. Wydaje się, że w kondygnacji piwnicznej tej części zamku istniały trzy pomieszczenia, których wymiarów nie jesteśmy w stanie uchwycić.

Pomieszczenie południowo-zachodnie, zawarte między murami W.116 i W.117, odpowiadające lokalizacji wykopu L, miało ponad 2,90 m WE×2,6 m NS (ryc. 3). Brak śladów otworu wejściowego. W górnej części muru W.117 zachował się częściowo rodzaj gzymsu, uzyskany dzięki dwukrotnemu wysunięciu po dwa rzędy cegieł przed południowe lico ściany (ryc. 4). Wydaje się, że mógł on być punktem wyjścia sklepienia.

¹⁴ Wymiary wykopu wymusza sytuacja w tej części stanowiska. Od zachodu ogranicza go strome zbocze cypla, od południa – zbiornik szamba.



Ryc. 4. Przejazd, zamek średni, wykop L, mur W.116 i fragment posadowienia łuku na murze W.117, widok od wschodu. Fot. M. Żurek

Fig. 4. Przejazd, middle castle, trench L, wall W.116 and fragment of the foundation of the arch on wall W.117, view from the east. Photo by M. Żurek



Ryc. 5. Przejazd, zamek średni, wykop D, zagruzowane pomieszczenie hypocaustum i łuk O.284, widok od zachodu. Fot. M. Żurek

Fig. 5. Przejazd, middle castle, trench D, rubble-filled hypocaust room and arch O.284, view from the west. Photo by M. Żurek



Ryc. 6. Przezmark, zamek średni, wykop D, fragment posadzki w pomieszczeniu przed piecem, widok od południa. Fot. M. Żurek

Fig. 6. Przezmark, middle castle, trench D, fragment of the floor in the room in front of the hypocaust, view from the south. Photo by M. Żurek

Pomieszczenie wschodnie, o szerokości 2,32 m i długości ponad 5,0 m N-S, podzielone było na dwie części, z których północna, o wymiarach 1,55×2,32 m, otwierała się półkolistym łukiem z cegły w zachodniej ścianie na pomieszczenie północno-zachodnie, o szerokości 1,55 m i nieznannej długości (ryc. 5). Do naszych czasów zachowała się stopka i trzy ceglane klince w północnej ścianie pomieszczenia (W.079), w południowej (W.117) – ukośnie ułożona cegła (O.303) – prawdopodobnie stanowiła ona stopkę łuku o szerokości 155 cm, rozpiętego między ścianami (O.284) i zachowanej wysokości 210 cm. Podobny ślad – negatyw ukośnie położonej cegły – widnieje na dostępnym fragmencie północnego lica muru W.117, również świadczy o obecności klinca wpuszczonego w ścianę (O.318). W północno-zachodniej części zachowały się ślady rozebranej ceglanej posadzki (ryc. 6)

W obrębie muru W.079, zamykającego od północy pomieszczenie wschodnie i północno-zachodnie, znajdują się również następujące konstrukcje (ryc. 7):

- obiekt O.317, którego pozostałości zauważone zostały na murze W.079 jeszcze w 2018 r. Ponad kamiennym fundamentem, w ścianie, znajduje się nisza o szerokości 34,00 cm i zachowanej wysokości 130,00 cm. W górnej części nisza kończy się ukośnym zagłębieniem w grubości muru o głębokości 14,00 cm, biegnącym ku górze;
- obiekt O.282, po lewej stronie O.317, w odległości 63 cm na zachód (ryc. 7). Nisza o zachowanej wysokości 180,00 cm, szerokości – 81,00 cm, głębokość w dolnej części – 32,00 cm. Jej „parapet” uzyskano układając schodkowo 11 rzędów cegieł (ryc. 5). Bezpośrednio po jej zachodniej stronie zadokumentowano stopkę i trzy klince łuku skonstruowanego z cegieł, których ukośne położenie uzyskano dzięki klinowatym warstwom zaprawy.



Ryc. 7. Przejmowanie, zamek średni, wykop D, mur W.079 z widocznymi przewodami wentylacyjnymi (O.282 i O.317), widok od południa. Fot. M. Żurek

Fig. 7. Przejmowanie, middle castle, trench D, wall W.079 with visible ventilation ducts (O.282 and O.317), view from the south. Photo by M. Żurek



Ryc. 8. Przejmowanie, zamek średni, wykop D, zagruzowane pomieszczenie hypocaustum z widocznym w zasypisku łukiem rozpiętym między murami W.079 (stopka między obiektami O.282 i O.317) i W.117. Fot. M. Żurek

Fig. 8. Przejmowanie, middle castle, trench D, rubble-filled hypocaust room with an arch visible in the fill between walls W.079 (foot between features O.282 and O.317) and W.117. Photo by M. Żurek

Do naszych czasów zachowała się stopka i trzy ceglane klince w północnej ścianie pomieszczenia (W.079), w południowej (W.117) – ślad po ukośnie położonej cegle, klinca wpuszczonym w ścianę. Podobny ślad widoczny jest również na murze między obiektami O.282 i O.317. Odpowiada mu opisany wyżej obiekt O.318. Wydaje się, że również w tym miejscu musiał być rozpięty łuk między murami W.079 i W.117 – jego fragmenty zostały znalezione w zasypie w 2018 r. (ryc. 8). Obserwacja ściany W.079 pozwala przypuszczać, że był on krótki, o głębokości równej jednej cegle. Kolejny łęk, O.284, był rozpięty po drugiej stronie obiektu O.282. Jego głębokość nie została uchwycona. Ślady okopceń na ceglach obu nisz, łuku i ścian, obecność kilku przepalonych otoczków o średnicy ok. 13–16 cm w pomieszczeniu oraz opisanych obiektów pozwalają sądzić, że w pomieszczeniu północno-wschodnim mogło znajdować się palenisko pieca typu *hypocaustum*, a opisane łęki byłyby ceglanym rusztem. Niestety, prace trzeba było przerwać ze względu na luźny zasyp, niemożliwy do usunięcia z powodu obecności nad nim drzewa.

Zniszczenia tej części zamku, wynikające zarówno z działań przyrody (porastające krańce i stoki cypla drzewa), ale głównie człowieka (prace budowlane podjęte w przeszłości: wkopana piwniczka, zbiornik szamba, rura doprowadzająca wodę) spowodowały, że układ warstw w wielu miejscach został zaburzony. Wydaje się, że opisane pomieszczenia dostępne były długo, wreszcie zostały opuszczone i uległy zawaleniu. Ponieważ na planie zamku rysowanym przez O.W.L. Richtera w 1837 r. (A. Bötticher 1898, s. 62, ryc. 50) zachodnie skrzydło już nie istnieje, całkowita rozbiórka północno-zachodniej części zamku średniego musiała mieć miejsce w 1. tercji XIX w.

BIBLIOGRAFIA:

- Bonk H.
1895 *Städte und Burgen in Altpreussen (Ordensgründungen) in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*, Königsberg.
- Bötticher A.
1898 *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*, t. 3, Königsberg.
- Clasen K.H.
1927 *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*, Bd. 1: *Die Burgbauten*, Königsberg.
- Dehio G.
1906 *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*, t. 2: *Nordostdeutschland*, Berlin.
- Dehio G., Gall E.,
1952 *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler: Deutschordensland Preußen*, München–Berlin.

- Guerquin B.
1974 *Zamki w Polsce*, Warszawa.
- Gula J.
1975 *Badania wykopaliskowe w latach 1968–1969 na terenie zamku w Ostródzie*, „Wiadomości Archeologiczne” 39, nr 3, s. 373–383
- Haftka M.
1999 *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock.
2010 *Zamki krzyżackie. Dzierzgoń – Przezmark – Sztum. Szkice z dziejów*, Gdańsk.
- Hermann Ch.
2007 *Mittelalterliche Architektur im Preußenland*, Petersberg.
2015 *Zamki w Państwie Krzyżackim w Prusach*, Olsztyn.
- Jackiewicz-Garniec M., Garniec M.
2009 *Zamki państwa krzyżackiego w dawnych Prusach*, wyd. 2, Olsztyn.
- Jóźwiak S., Trupinda J.
2007 *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork.
- Kajzer L., Kołodziejowski S., Salm J.
2003 *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.
- Kulczykowski W.
2013 *Studnie zamkowe na terenie Państwa Krzyżackiego w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1, s. 3–17.
- Ptak B., Bojakowska I., Kwecko P., Pasiczna A., Tomassi-Morawiec H., Wodyk K.
2009 *Objaśnienia do mapy georodowiskowej Polski 1:50 000. Arkusz Dzierzgoń (133)*, Warszawa.
- Rzempołuch A.
1992 *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn.
- Schmid B.
1925 *Führer durch das Schloß Marienburg in Preußen*, Berlin.
- Sowina U.
2009 *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa, s. 235–309.
- Steinbrecht C.
1920 *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen Bau-Aufnahmen und baugeschichtliche Würdigung der noch vorhandenen Burgen und bedeutenderen Burg-Reste des Ordens in Preussen aus der Zeit von 1310 bis zum Ende der Ordens-Herrschaft*, Berlin.
- Szczepański S.
2009 *Hans Schleif (1902–1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich*, „Szkice Humanistyczne” IX, nr 1, s. 51–62.

Torbus T.

2010 *Zamki krzyżackie. Deutschordensburgen*, Wrocław.

2014 *Zamki konwentualne państwa krzyżackiego w Prusach*, Gdańsk.

Töppen M.

1881 *Zur Baugeschichte der Ordens- und Bischofs-Schlosser in Preussen*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 4, s. 85–127.

Wrede E.F.

1819 *Ueber die Festigkeit der alten Mauerwerke in der Provinz Preußen*, „Beiträge zur Kunde Preussens” 2, s. 406–434.

Wünsch C.

1935 *Zur Baugeschichte des Schlosses Preußisch Mark vom Ausgang der Ordenszeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, „Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1934 an die Provinzialkommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmäler in der Provinz Ostpreußen” 33, s. 30–44.

Wysocki J. i M. Żurek

2021 *Gospodarka wodą na terenie Prus w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. Wstęp do problematyki*, „Pomorania Antiqua” XXX, s. 35–68.

Zdeb K., Żurek M., Adamiec J.

2020 *Wyprzedzające badania georadarowe obiektów architektonicznych na przykładzie zamku w Przezmarku (gm. Stary Dzierzgoń, pow. sztumski, woj. pomorskie)*, „Pomorania Antiqua” XXIX, s. 279–292.

Żurek M.

2018 *Zamek pokrzyżacki w Przezmarku. Wstępne wyniki badań*, „Archaeologia Historica Polona” 26, s. 283–299.

2020 *Zamek w Przezmarku, gmina Stary Dzierzgoń, po dwóch sezonach badawczych* [w:] P. Fudziński (red.), *IV i V Pomorska sesja sprawozdawcza za lata 2016 i 2018*, Gdańsk, s. 223–238.

2021 *Zamek średni w Przezmarku w świetle badań archeologicznych 2019 i 2020 r.*, [w:] J. Woźny, J. Szalkowska-Łoś, J. Łoś (red.), *XXII Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności 16.10.2020 Bydgoszcz.*, Bydgoszcz, s. 362–376.

2024 *Zamek wysoki w Przezmarku w świetle badań archeologicznych w 2021 r.*, [w:] E. Fudzińska (red.), *XXIII Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do nowożytności 24–26.11.2021 Malbork*, Malbork, s. 407–418.

TEUTONIC CASTLE IN PRZEZMARK (STARY DZIERZGOŃ COMMUNE) –
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2022

SUMMARY

The Teutonic castle in Przewmark (Stary Dzierzgoń commune, Sztum district, Pomeranian Voivodeship) has been a site of archaeological research for several years, which systematically deepens our knowledge about this structure.

The castle was built in the years 1316–1331 on the order of the Dzierzgoń commander, Luther of Brunswick, on a promontory cutting into Lake Mołtawa Wielka, next to an old Prussian market settlement (Pruthenica forum, Preussisch Mark), on the route between Dzierzgoń (Christburg) and Zalew (Saalfeld).

The castle in Przewmark has been of interest to archaeologists since 2017. To date the research has covered the western part of the middle castle, verifying the extent of the western wing, as well as the north-western and north-eastern corners of the high castle. In 2021, work began in the south-eastern part of the high castle in order to identify the construction phases. This work was continued in 2022. In that year the focus was on solving two research problems - the relationship of the medieval foundation (W.252) with the WE course and wells uncovered in the south-eastern part of the high castle as well as the disposition of the north-west corner of the middle castle.

In 2021 research was carried out in the southern part of the courtyard of the high castle, aimed at determining its medieval buildings. Wall W.072 visible in this part of the castle constitutes the northern outer wall of the southern castle house. Also in 2021, a well was uncovered on the southern side of wall W.072.

The current state of research does not allow us to determine what the north-western corner of the castle looked like. The degree of site preservation does not give any hope for this either. It seems that the ground floor of the north-western corner tower was built on a square plan. It is also possible that squinches were used on the upper storey and the top floors could have had a circular plan, known from modern iconography, as in nearby Szymbark. It seems that there were three rooms in the cellar storey of this part of the castle, the dimensions of which we are unable to determine.

dr Magdalena Żurek
Instytut Archeologii Uniwersytetu
Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

KATARZYNA ZDEB, MAGDALENA ŻUREK

ANALIZA CHEMICZNA POZOSTAŁOŚCI ORGANICZNYCH WE WCZESNONOWOŻYTNYCH SZKLIWIONYCH NACZYNIACH Z GDAŃSKA I BORECZNA

WPROWADZENIE

Analizy chemiczne, prowadzone w celu identyfikacji pozostałości organicznych pozyskiwanych z naczyń ceramicznych, obecnie stosowane są coraz częściej. W Polsce takie badania zainicjowano w 2006 roku (J. Kałużna-Czaplińska, H. Młodecka 2008) pod kierownictwem prof. dr hab. Joanny Kałużnej-Czaplińskiej z laboratorium Instytutu Chemii Ogólnej i Ekologicznej Politechniki Łódzkiej (J. Kałużna-Czaplińska i in. 2016; J. Kałużna-Czaplińska, A. Rosiak, O. Felczak 2021). Kolejnym ośrodkiem, w którym zaczęto prowadzić badania nad przetrwaniem lipidów na powierzchniach naczyń jest laboratorium Instytutu Ekologii i Bioetyki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Pierwsze analizy, bazujące na dotychczasowych doświadczeniach, rozpoczęto w 2017 roku (K. Zdeb, M. Sierakowski 2018). Jedne z pierwszych badań przeprowadzono na ceramice szkliwionej, która została odnaleziona podczas badań wykopaliskowych w latrynach (K. Zdeb, W. Orliński 2020). Następnie analizy rozszerzono o naczynia nieszkliwione, także pozyskane w trakcie eksploracji latryny (K. Zdeb, M. Żurek 2021). W obu przypadkach, tzn. podczas badań prowadzonych na naczyniach pokrytych szkliwem od wewnątrz oraz wydobywanych z „agresywnego” środowiska (wypełnisk latryn), istotne zagrożenia stanowią kwestie odtwarzania żywności w nich gotowanej. Z tego względu dalszym badaniom poddano cztery naczynia szkliwione: dwie czarki i dwie rynienki, w celu stwierdzenia, czy któreś nich było wykorzystywane w kuchni w trakcie obróbki cieplnej pożywienia. Jedynie dwa fragmenty naczyń (czarka i rynienka) nosiły ślady okopcenia na zewnętrznej stronie ścianek, co pozwoliło na postawienie pytania, czy w pozostałych naczyniach również coś gotowano. Dlatego też wszystkie poddano badaniom z zastosowaniem metody chromatografii gazowej, połączonej ze spektrometrią mas (GC-MS).

HISTORIA BADAŃ METODĄ GC-MS

Badania z zakresu chemii analitycznej na pozostałościach organicznych w naczyniach ceramicznych prowadzone są od lat 30. XX wieku, jednakże ich rozwój przypadł na lata 70. Richard P. Evershed rozpoczął próbę identyfikacji mleka ekstrahowanego z naczyń ceramicznych odnalezionych na terenie Anatolii. Również niemieccy badacze prowadzili prace nad identyfikacją żywności gotowanej w naczyniach ceramicznych, pochodzących między innymi z okresu neolitu (P.M. Rice 1996). Ze względu na fakt, że znajdowane są naczynia z widocznymi na ściankach naczyń pozostałościami przypalonej żywności, zaczęto rozpatrywać możliwości pozyskania biomarkerów (np. białek lub lipidów) w inny sposób. W tym celu rozpoczęto badania chłonności ścianek, a Jeanne Condamin wraz z zespołem prowadziła prace nad możliwością wnikania substancji organicznych w naczynia i prawdopodobne ich przetrwanie. W latach 80. XX w. ekstrahowanie biomarkerów żywności – kwasów tłuszczowych ze ścianek naczyń – stało się jedną z najpopularniejszych możliwości odtwarzania gotowanych pokarmów. Do tych badań stosowana jest metoda chromatografii gazowej, połączona ze spektrometrią mas (GC-MS), która umożliwia rozdzielenie mieszaniny na pojedyncze elementy, a następnie ich ekstrakcję i identyfikację poprzez określenie jakościowe i ilościowe zawartości poszczególnych substancji. GC-MS umożliwia wyekstrahowanie pozostałości organicznych, takich jak kwasy tłuszczowe, które stanowią podgrupę lipidów (J. Kałużna-Czaplińska i in. 2017).

Jednakże problemem okazała się sama próba określenia, jaki rodzaj żywności był przygotowywany w naczyniu, a to ze względu na fakt, iż niektóre kwasy tłuszczowe znajdują się zarówno w roślinach, jak i mięsach czy tkankach zwierzęcych (M. Pollard, C. Heron, R.D. Gillard 2008, s. 384–390). Z tego względu rozpoczęto próby identyfikacji żywności na podstawie wzorów kwasów tłuszczowych. Otrzymane ilorazy miały odpowiadać konkretnym pokarmom, np. rydom, mięsom ssaków czy warzywom (R.P. Evershed 2008, s. 895–924).

Niemniej jednak kwasy tłuszczowe są ważnym wskaźnikiem ze względu na ich znaczną odporność na zewnętrzne warunki środowiska, z którymi mają styczność. Dzieje się tak ze względu na wnikanie kwasów tłuszczowych w otwarte pory w ściankach naczyń ceramicznych. Pory naczyń wypełniane są już przy pierwszym gotowaniu potraw, lecz ich wiązania pomiędzy atomami mogą ulec rozpadowi, choć na małą skalę. Ponadto stanowią one substancje powoli rozpuszczalne w wodzie i podlegające utlenianiu, co umożliwia ich wydzielenie z naczyń z epok dawnych, np. neolitu (B.A. Knights i in. 1983, s. 145–149). Jednocześnie, wraz z odkryciem negatywnego wpływu mikroorganizmów i grzybów znajdujących się między innymi w glebie, pojawiły się wątpliwości (S. Dudd, M. Regert, R.P. Evershed 1998, s. 1345–1350). Jednakże zaobserwowano, że w glebie znajdują się jedynie śladowe ilości kwasów tłuszczowych, nie wpływających na te, które znajdują się w porach (A.M. Pollard i in. 2007, s. 152). W celu sprawdzenia czy możliwe jest uzyskanie informacji z na-

czyn zalegających w tak „agresywnym i inwazyjnym” środowisku – wypełnisk latryn i torfowiskach (B.A. Knights i in., 1983), rozpoczęto badania, które miały sprawdzić zawartość kwasów tłuszczowych w miejscu, w którym znaleziono naczynia. Takie analizy przeprowadzono na materiale ceramicznych pozyskanych z badań archeologicznych ze stanowiska Uitgeest-Groot Dorregeest (Niderlandy). Badaniom chemicznym poddano zarówno fragmenty naczyń, jak i próbki gleb (R.C.A. Rottländer, H. Schlichtherle 1978, s. 260–262). Badania chemiczne przeprowadzone na naczyniach ceramicznych znalezionych w latrynach również pozwoliły na uzyskanie pozytywnych wyników, które pozwoliły na odtworzenie żywności, która była w nich poddawana obróbce cieplnej (K. Zdeb 2021; K. Zdeb, M. Żurek 2021). Zatem są one podstawowymi biomarkerami do odtwarzania żywności, a w szerszej perspektywie umożliwiają również rozważania nad zmianami w diecie dawnych społeczności.

Wspomniane kwasy tłuszczowe, uwalniające się w procesie obróbki termicznej żywności, wnikają w otwarte pory w ściankach naczyń. To założenie stało się podstawą do rozważań nad możliwością pozyskania biomarkerów z naczyń od wewnątrz pokrytych szklivem. Sceptycyzm wynikał z założenia, że szklivo jest powierzchnią chroniącą i zabezpieczającą ścianki naczyń przed przenikaniem substancji na zewnątrz poprzez uszczelnianie ścianek. Badania chemiczne nad wnikaniem pozostałości organicznych w pory naczyń szkliwionych prowadzono, między innymi, na naczyniach nowożytnych i średniowiecznych z wykopalisk archeologicznych prowadzonych w hiszpańskiej miejscowości Pla d'Almata oraz we Florencji (Włochy). Poza zastosowaniem GC-MS naczynia, badano naczynia również pod mikroskopem optycznym i z zastosowaniem mikroskopu elektronowego w celu określenia czy szklivo miało jakieś niedoskonałości. Z miejsc, w których zaobserwowano uszczerbki szkliwionej powierzchni pobrano próbki do analiz chemicznych. Na tej podstawie uzyskano informacje o obecności kwasów tłuszczowych, które wniknęły w otwarte pory (A. Pecci i in. 2016a). Również w naczyniach kuchennych z Pafos (Cypr), z których część była pokryta szklivem od wewnątrz, wykryto biomarkery żywności pochodzenia zwierzęcego (A. Pecci i in. 2016b, s. 1–5). Kolejną grupę naczyń poddanych badaniom na obecność pozostałości organicznych w naczyniach szkliwionych stanowił materiał ceramiczny z willi Oplontis B – Villa di Lucio Crasso Tertius (Neapol, Włochy). W naczyniach zidentyfikowano pozostałości balsamów pochodzenia roślinnego oraz wosku pszczelego (E. Ribechini i in. 2007, s. 158–160).

Uzyskane wyniki badań prowadzonych na naczyniach ceramicznych pokrytych szklivem od wewnątrz, a także na naczyniach odnajdywanych w środowisku tzw. agresywnym, stały się podstawą do kontynuowania analiz chemicznych. Stały się też podstawą do wykonania badań fragmentów naczyń użytkowych pokrytych szklivem, znalezionych w trakcie prac archeologicznych przeprowadzonych w Gdańsku (woj. pomorskie) oraz Borecznie (woj. warmińsko-mazurskie). Do analiz chemicznych przekazano wybrane fragmenty dwóch czarek i dwóch rynienek.

ANALIZA CHEMICZNA CZTERECH NACZYŃ CERAMICZNYCH

Badania chemiczne z zastosowaniem chromatografii gazowej połączonej ze spektrometrią mas wykonano na czterech fragmentach szklwionych naczyń.

Pierwszym naczyniem (P1), które poddano badaniom, była rynienka znaleziona w trakcie badań archeologicznych prowadzonych w Gdańsku (AZP 12-44/168) (K. Zdeb 2021). Sektor, w obrębie którego założono wykop 3b, obejmował podwórze pomiędzy dawnymi kamienicami. W jego granicach odsłonięto między innymi pozostałości zagospodarowania podwórza, w tym studnie i latryny.

We wspomnianym wykopie nr 3b została znaleziona rynienka datowana na okres wczesnonowożytny. Zachował się jedynie fragment płytkiego naczynia z pionowymi ściankami. Na krótszym boku widoczna jest pozostałość po uchwycie. Fragment ten nie nosi śladów okopcenia na zewnętrznej powierzchni ścianek. Również wewnątrz na szklwionych ściankach nie zachowały się pozostałości przypalonej żywności (**ryc. 1a**) (K. Zdeb, W. Orliński 2020).

Pozostałe trzy naczynia zostały znalezione w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych na terenie dawnego dworu z drugiej połowy XV w., znajdującego się w miejscowości Boreczno (gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie) (M. Żurek 2013, s. 385–411). Naczynia znaleziono w strefie gospodarczej zabudowania. Do badań chemicznych przekazano fragment grubociennej rynienki (P2), której zewnętrzne ścianki nosiły ślady okopcenia. Na krótszym boku umieszczono tuleje na drewnianą rączkę. Wewnątrz naczynie zostało pokryte warstwą miodowo-brązowego szkliwa dekorowanego żółtymi, falistymi wzorami (**ryc. 1b**). Fragment rynienki datowano na okres wczesnonowożytny.

Kolejne wytypowane do badań fragmenty naczyń były elementami czarek (P3 i P4). Jedna z nich (P3), płytka, o zaokrąglonych ściankach, najprawdopodobniej była w całości pokryta szkliwem. Z zewnętrznej ścianki szkliwo odprysnęło, a miejsce po nim zostało okopcone na skutek użytkowania naczynia (**ryc. 2a**). Druga czarka (P4), również płytka, miała niemal pionowe proste ścianki i płaskie dno. Zewnętrzna powierzchnia była pokryta szkliwem prawdopodobnie jedynie częściowo (**ryc. 2b**). Naczynie to nie nosi **śladów okopcenia**.

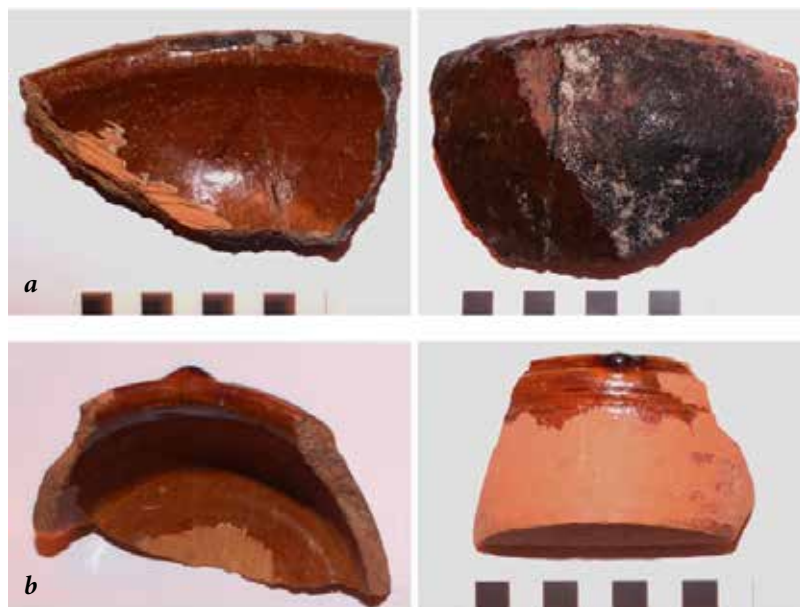
W przypadku trzech wytypowanych naczyń wykonano zdjęcia mikroskopem optycznym i cyfrowym mikroskopem ręcznym w celu wykonania dokumentacji powierzchni szklwionej. Następnie naczynia przekazano do laboratorium Instytutu Ekologii i Bioetyki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, gdzie zostały poddane analizie jakościowej i ilościowej z wykorzystaniem metody GC-MS. Z naczyń pobrano próbki z miejsc wcześniej oczyszczonych i pozbawionych szkliwa. Próbki o wadze 0,2 g zebrano z głębokości około 2 mm, co umożliwiło wykonanie powtórnego badania, aby otrzymane rezultaty były możliwie najbardziej miarodajne (**tabela 1**) (K. Zdeb, M. Sierakowski 2018)¹.

¹ Badania laboratoryjne przeprowadził mgr Maciej Sierakowski.



Ryc. 1. Szklwione rynienki: a) z Gdańska – próbka nr P1; b) z Boreczna – próbka nr P2

Fig. 1. Glazed roasting pans: a) from Gdańsk – sample No. P1; b) from Boreczno – sample No. P2



Ryc. 2. Czarki z Boreczna: A) próbka nr P3; B) próbka nr P4

Fig. 2. Cups from Boreczno: A) sample No. P3; B) sample No. P4

Tabela 1. Kwasy tłuszczowe wyekstrahowane z czterech próbek: P1–P2 rynienki, P3–P4 czarki

Table 1. Fatty acids extracted from four samples: P1–P2 troughs, P3–P4 cups

	P1	P2	P3	P4
C6:0	-	-	-	-
C8:0	-	-	-	-
C10:0	-	-	-	-
C11:0	-	-	-	-
C12:0	0,01	-	-	-
C13:0	0,08	-	-	-
C14:0	0,36	0,04	-	-
C15:0	0,3	-	-	-
C16:1, n-7	0,19	-	-	-
C16:0	2,1	0,33	0,1	-
C17:0	0,25	-	-	-
C18:2, n-6	0,2	0,12	-	-
C18:1, n-9	0,1	0,08	-	-
C18:0	0,96	0,43	0,16	-
C19:0	-	-	-	-
C20:0	0,07	-	-	-
C21:0	0,192	-	-	-
C22:0	0,167	-	-	-

WYNIKI BADAŃ CHEMICZNYCH

Do identyfikacji pożywienia gotowanego w badanych naczyniach wykorzystano cztery wzory proporcji kwasów tłuszczowych (**tabela 2**)². W celu odróżnienia zwierząt lądowych od wodnych użyto proporcji kwasów stearynowego (C18:0) i palmitynowego (C16:0) (Isaksson 2000; Olsson, Isaksson 2008, s. 773–778). Do rozróżnienia gatunków mięs przeżuwaczy od monogastrycznych zastosowano wzór: $(C15:0+C17:0)/(C12:0+C14:0+C16:0+C18:0)$, który został zaproponowany przez Mary E. Malainey (1997). Natomiast iloraz uzyskany z wzoru $(C15:0+C17:0)/C18:0$, który przedstawił Jelmer W. Eerkens, pozwolił na rozróżnienie kwasów tłuszczowych pochodzenia zwierzęcego od roślinnych (J.W. Eerkens 2005, tab. 2).

W próbce P1 wykryto najwięcej kwasów tłuszczowych, co jednocześnie umożliwiło identyfikację najbardziej zróżnicowanej zawartości spośród wszystkich ba-

² Cztery wzory proporcji kwasów tłuszczowych zostały wytypowane na podstawie badań eksperymentalnych przeprowadzonych przez Katarzynę Zdeb.

Tabela 2. Wyniki uzyskane z wzorów proporcji kwasów tłuszczowych dla czterech próbek

Table 2. Results obtained from fatty acid ratio formulas for four samples

	C16:0/C18:0	C18:0/16:0	(C15:0+C17:0)/ (C12:0+C14:0+ +C16:0+C18:0)	(C15:0+C17:0)/C18:0
P1	1,85	0,47	0,16	0,57
P2	0,78	1,28	-	-
P3	0,64	1,55	-	-
P4	-	-	-	-

danych naczyń. Otrzymane ilorazy wskazały na obecność kwasów tłuszczowych pochodzenia zwierzęcego oraz roślinnego. Dokładna analiza wskazała, że w naczyniu poddawano obróbce cieplnej ryby, prawdopodobnie słodkowodne, a także zwierzęta przeżuwacze oraz warzywa. W przypadku drugiej rynienki (P2) możliwe okazało się wskazanie jedynie obecności kwasów tłuszczowych pochodzących ze zwierząt lądowych. Także w przypadku czarki P3 wykryto kwasy tłuszczowe pochodzące z tkanek i mięs zwierząt lądowych. Natomiast w ostatniej próbce (P4) nie wykryto żadnych kwasów tłuszczowych.

Uzyskane wyniki analiz chemicznych oraz ich interpretacja umożliwiły odtworzenie zawartości w trzech naczyniach. Zestawiając naczynia w dwóch grupach można zauważyć, że w przypadku obu rynienek możliwe okazało się odtworzenie żywności, która była w nich przygotowywana. Pomimo braku okopcenia fragmentu rynienki nr P1, wykryto w niej najwięcej kwasów tłuszczowych. Jej zawartość także okazała się najbardziej zróżnicowana. W przypadku drugiej rynienki (P2), która nosi ślady okopcenia, wykryte zostały jedynie kwasy tłuszczowe z tkanek zwierząt lądowych.

W przypadku dwóch czarek uzyskane wyniki okazały się znacznie bardziej zróżnicowane, ze względu na fakt, że żywność udało się zidentyfikować jedynie w przypadku próbki nr P3. Natomiast brak jakichkolwiek kwasów tłuszczowych w próbce nr P4 można tłumaczyć na dwa sposoby. W pierwszym przypadku czarka mogła służyć jedynie do przenoszenia zimnych potraw lub napojów. Możliwe też, że naczynie mogło być wykorzystywane do obróbki cieplnej pożywienia, ale szkliwo, którym zostało pokryte jest lepszej jakości niż w pozostałych przypadkach. Powierzchnie pozostałych trzech naczyń mogły zostać pokryte szkliwem gorszej jakości, które pękło w trakcie wypału naczynia lub z chwilą, gdy było w nim gotowane pożywienie. Oględziny pod mikroskopem szkliwa znajdującego się na tych naczyniach (P1, P2, P3) pozwoliły zaobserwować liczne rysy oraz pęcherzyki powietrza, także pęknięte (ryc. 3a i 3b). Natomiast w przypadku naczynia nr P4 widoczne są jedynie delikatne zarysowania powierzchni, co wydaje się potwierdzać hipotezę, że nieuszkodzona glazura dobrej jakości uniemożliwia wnikanie kwasów tłuszczowych w powierzchnię naczynia, a tym samym – identyfikację pożywienia podgrzewanego w naczyniu.



Ryc. 3. Zdjęcie szkliwa pod mikroskopem: A) rynienka nr P2; B) czarka nr P3

Fig. 3. Photo of enamel under a microscope: A) roasting pan No. P2; B) cup No. P3

BIBLIOGRAFIA:

Dudd S., Regert M., Evershed R.P.

1998 *Assessing microbial lipid contributions during laboratory degradations of fats and oils pure triacylglycerols absorbed in ceramic potsherds*, "Organical Geochemistry" 29, s. 1345–1354.

Eerkens J.W.

2005 *GC-MS analysis and fatty acids ratios of archaeological potsherds from the Western Great Basin of North America*, "Archaeometry" 47, s. 83–102.

Evershed R.P.

2008 *Organic residue analysis in archaeology: the archaeological biomarker revolution*, "Archaeometry" 50, s. 895–924.

Isaksson S.

2000 *Food for thought On the culture of food and the interpretation of ancient subsistence data*, "Journal of Nordic Archaeological Science" 17, s. 3–10.

Kałużna-Czaplińska J., Rosiak A., Felczak O.

2021 *Analiza pozostałości organicznych zachowanych w ściankach naczyń ceramicznych z wczesnego i środkowego neolitu, pozyskanych z badań archeologicznych na Pojezierzu Starogardzkim*, [w:] O. Felczak (red.), *Wczesny i środkowy neolit na Pojezierzu Starogardzkim w świetle badań nad Dolną Wierzycą i Janką*, *Fontes Commentationesque ad res gestas gedani et Pomeraniae*, tom 8, s. 306–315.

Kałużna-Czaplińska J., Rosiak A., Grams J., Chałupka K., Makarowicz P., Maniukiewicz W., Szubiakiewicz E.

2017 *The studies of archaeological pottery with the use of selected analytical techniques*, "Analytical Chemistry" 47 (6), s. 490–498.

Kałużna-Czaplińska J., Rosiak A., Kwapińska M., Kwapiński W.

2016 *Different analytical procedures for the study of organic residues in archeological ceramic samples with the use of gas chromatography–mass spectrometry*, "Analytical Chemistry" 46 (1), s. 67–81.

- Kałużna-Czaplińska J., Młodecka H.
2008 *Badania organicznych pozostałości w ceramice archeologicznej techniką GC/MS*, [w:] W. Weker (red.), *Nauki i zabytki. Nauki ścisłe w służbie archeologii, ochronie zabytków oraz historii*, s. 105–110. Warszawa–Wrocław.
- Knights B.A., Dickson C.A., Dickson J.H., Breeze D.J.
1983 *Evidence concerning the Roman military diet at Bearsden, Scotland, in the 2nd century AD*, "Journal of Archaeological Science" 10, s. 139–152.
- Malainey M.E.
1997 *The reconstruction and testing of subsistence and settlement strategies for the Plains, Park-land, and Southern Boreal Forest*, niepublikowana rozprawa doktorska, Department of Anthropology, University of Manitoba.
- Olsson M., Isaksson S.
2008 *Molecular and isotopic traces of cooking and consumption of fish at an Early Medieval manor site in eastern middle Sweden*, "Journal of Archaeological Science" 35, s. 773–780.
- Pecci A., Degl'Innocenti E., Giorgi G., Cau Ontiveros M.A., Cantini F., Potrony E.S., Alós S., Miriello D.
2016a *Organic residue analysis of experimental, medieval, and post-medieval glazed ceramics*, "Archaeological and Anthropological Sciences" 8, s. 879–890.
- Pecci A., Gabrieli S., Cau Ontiveros M.A., Waksman W.Y.
2016b *Preliminary results of the organic residue analysis of 13th century cooking wares from a household in Frankish Paphos (Cyprus)*, "STAR: Science & Technology of Archaeological Research" 1 (2), s. 1–7.
- Pollard A.M., Batt C.M., Stern B., Young S.M.M.
2007 *Analytical chemistry in archaeology*, Wielka Brytania: Cambridge University Press.
- Pollard M., Heron C., Gillard R.D.
2008 *Archaeological Chemistry*, London.
- Ribechini E., Modugno F., Colombini M.P., Evershed R.P.
2007 *Gas chromatographic and mass spectrometric investigations of organic residues from Roman glass unguentaria*, "Journal of Chromatography" 1183 (1–2), s. 158–169.
- Rice P.M.
1996 *Recent ceramic analysis 2. Composition, production and theory*, "Journal of Archaeological Research" 4, s. 133–163.
- Rottländer R.C.A., Schlichtherle H.
1978 *Food identification of samples from archaeological sites*, "Archaeo-Physika" 10, s. 260–267.
- Zdeb K.
2021 *Analiza chemiczna nowożytnej ceramiki naczyńowej z Gdańska jako przyczynek do badań nad produktami żywnościowymi mieszczan*, [w:] B. Kościński (red.), *Archeologia Gdańska VIII*, Gdańsk, s. 93–104.
- Zdeb K., Orliński W.
2020 *Nowożytna ceramika użytkowa z Gdańska w świetle wyników badań archeometrycznych jako przyczynek do rozważań nad dietą mieszkańców*, [w:] K. Chrzan, P. Rzeż-

nik i S. Siemianowska (red.), *Ceramika i szkło w badaniach interdyscyplinarnych*, Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, s. 123–136.

Zdeb K., Sierakowski M.

2018 *Chromatografia gazowa sprzężona ze spektrometrią mas w badaniu nowożytnej ceramiki szklawionej*, „Analityka. Nauka i praktyka” 3, s. 58–62.

Zdeb K., Żurek M.

2021 *Late medieval and modern ceramics from the castle in Przemmark in the light of the results of gas chromatography coupled with mass spectrometry – an attempt at interpretation*, Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica 36, s. 327–342.

Żurek M.

2013 *Boreczno, stan.1 (AZP 24-54), gm. Zalewo, woj. Warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur – stan wiedzy i perspektywy badawcze*, Zielona Góra, s. 385–411.

CHEMICAL ANALYSIS OF ORGANIC RESIDUES IN EARLY POST-MEDIEVAL GLAZED VESSELS FROM GDAŃSK AND BORECZNO

SUMMARY

This article presents the results of chemical examination using the GC-MS method on selected pottery vessels. Glazed vessels were selected for chemical analyses: two roasting pans and two cups from archaeological excavations conducted in Gdańsk and Boreczno.

Obtaining organic residues from glazed vessels is controversial due to its use for sealing walls. Yet the article presents information about food biomarkers (fatty acids) extracted from the walls of glazed vessels. An attempt was also made to recreate food that was heat treated in the examined vessels.

dr Katarzyna Zdeb
Instytut Archeologii Uniwersytetu
Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

dr Magdalena Żurek
Instytut Archeologii Uniwersytetu
Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

MARTA WOŁYŃSKA

KULTURA MATERIALNA GDAŃSKA W XIX I POCZĄTKACH XX WIEKU NA PODSTAWIE WYBRANYCH ZABYTEKÓW Z BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH PRZY ULICY ŁĄKOWEJ 60F

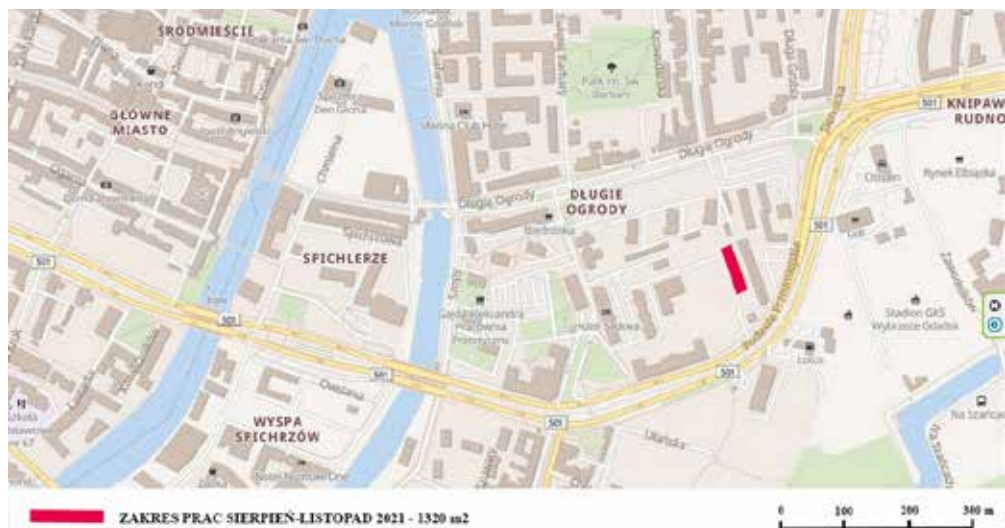
WSTĘP

Jesienią 2021 roku przeprowadzono badania wykopaliskowe na obszarze zlokalizowanym w północnej części gdańskiej dzielnicy Dolne Miasto, przy ulicy Łąkowej 60F (**ryc. 1**). Podczas prac archeologicznych¹ pozyskano zbiór 918 zachowanych fragmentarycznie oraz w całości zabytków: 770 masowych i 148 wydzielonych. Artefakty przyporządkowano do kategorii: ceramiki naczyniowej, kafli, płytek posadzkowych i fliz, fajek, szkła o różnym przeznaczeniu (np. zasobowe, apteczne, kosmetyczne) oraz wykorzystywanych w rozmaitych dziedzinach życia i aktywności zawodowej metali (np. części stroju, wyposażenie osobiste, narzędzia).

Słabo rozpoznany w literaturze przedmiotu aspektem badawczym, a jednocześnie walorem tego stanowiska są jednak zabytki ruchome o dość późnej chronologii, określonej na czas od XIX po początek XX wieku. Przedmiotem artykułu będzie 57 wybranych obiektów z tego przedziału chronologicznego: 36 o cechach wystawienniczych, tzw. wydzielonych oraz 21 przedmiotów sklasyfikowanych jako artefakty masowe. Zaprezentowane zostaną: naczynia ceramiczne oraz pojemniki zasobowe ceramiczne i szklane; pojemniki apteczne i kosmetyczne. Tekst pozwoli też przybliżyć zabytki, które stanowiły wyposażenie domu i umożliwiły jego ozdobienie, oświetlenie oraz ogrzanie. Przedstawione będą również: zabawka, wybrane narzędzia, części stroju i artefakty wchodzące w skład wyposażenia osobistego.

Zabytki o chronologii zamykającej się w tzw. „długim XIX wieku” (większość obiektów prezentowanych w tekście) dopiero wchodzą w krąg zainteresowania badaczy. Jest to przejaw szerszego zjawiska obserwowanego w naukach humanistycznych.

¹ Badania w okresie od 23 sierpnia do 27 września i 18 października do 9 listopada 2021 na stanowisku nr 86 w Gdańsku (działki o numerach ew. 157/50 i 549 obręb 100), o powierzchni 1320 m², prowadziła firma Azupiranu, pod kierownictwem mgr. Jakuba Pragera. Pozostałe 680 m² terenu objęto nadzorem archeologicznym pod tym samym kierownictwem (M. Wołyńska 2023, s. 3).



Ryc. 1. Lokalizacja miejsca badań z 2021 roku: Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, stanowisko 86 (AZP 12-44/203). Rys. M. Wołyńska

Fig. 1. Location of the 2021 research place: Gdańsk, Łąkowa 60F Street, site 86 (AZP 12-44/203). Drawing by M. Wołyńska

Dla badań nad XIX-wiecznym Gdańskiem dobrym znakiem jest publikacja, stanowiąca pokłosie konferencji zorganizowanej w 150. rocznicę odbioru zbiornika wodnego usytuowanego na jednym ze wzgórz powyżej Oruni (W. Ossowski 2022, s. 7). Tematem spotkania były liczne „aspekty funkcjonowania Gdańska oraz innych ośrodków miejskich Królestwa Pruskiego i Niemiec w XIX stuleciu”², w tym historia wodociągów i kanalizacji (W. Ossowski 2022, s. 7). Kolejną okazją na przybliżenie XIX-wiecznych realiów, widzianych tym razem z perspektywy historyków sztuki, stała się realizacja dwóch paralelnych, uzupełniających się wystaw poświęconych XIX-wiecznemu malarstwu gdańskiemu. Ekspozycjom prezentowanym w Muzeum Gdańska³ oraz Muzeum Narodowym w Gdańsku⁴ towarzyszyły liczne wydarzenia, m.in.: konferencja naukowa⁵, wykłady⁶ czy publikacja katalogów

² J. Dargacz, T. Krzemiński (red.), *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku*, Gdańsk 2022.

³ *Miasto romantyków. Idee i motywy w twórczości XIX-wiecznych artystów w Gdańsku*, Ratusz Głównego Miasta, Galeria Pałowa, ul. Długa 46/47, 07.06–29.10.2023 r.

⁴ *Marzyciele epoki industrialnej. Malarstwo w Gdańsku w XIX wieku*, Zielona Brama, ul. Długi Targ 24, 28.07–26.11.2023 r.

⁵ *Sztuki piękne w Gdańsku w „długim” XIX wieku*, 22–23 czerwca 2023 r.

⁶ *W dobrym Towarzystwie*. Cykl spotkań o kulturze XIX-wiecznego Gdańska: dr Janusz Dargacz, *Provincjonalny czy nowoczesny? Kilka uwag na temat dziejów Gdańska w XIX wieku*, MNG Oddział Sztuki Dawnej (ul. Toruńska 1), 20.09.2023 r.

(I. Jastrzebska-Olkowska, D. Powirska 2023; M. Mielnik 2023). Problematyka Gdańska z przełomu XIX i XX wieku została również wybrana jako temat wykładu dr. Jana Daniluka⁷.

Wśród zabytków archeologicznych z okresu XIX–początku XX wieku dużym zainteresowaniem cieszy się szkło (K. Szczepanowska 2015b, s. 299–324; O. Krukowska 2016, s. 209–220; A. Lipiec 2017, s. 169–214; Z. Polak, M. Starski 2022, s. 166–167, 185–189; M. Starski 2022b, s. 317–358; M. Wagner 2022, s. 359–376). Dobrym przykładem może być praca Karoliny Szczepanowskiej (2020, s. 9–24), poświęcona „naczyniu służącemu do przechowywania preparatu leczniczego do pielęgnacji włosów”. W artykule pojawia się refleksja na temat zabytków szklanych o późnej metryce i przykłady publikacji stanowiących opracowania stanowisk, uwzględniające najmłodsze materiały (K. Szczepanowska 2020, s. 11–12). Tytułowy przedmiot staje się dla czytelnika bliższy przez zastosowanie ikonografii w postaci posterów reklamowych (K. Szczepanowska 2020, s. 15, ryc. 3; s. 19, ryc. 4). Natomiast przeznaczenie naczynia na preparat leczniczy oraz wagę kontekstu jego pozyskania podkreśla fakt, że dla autorki stanowi on punkt wyjścia do szerszej analizy, również socjotopograficznej (K. Szczepanowska 2020, s. 20–22).

Pośród przedmiotów z „długiego XIX wieku” i późniejszych szerzej opracowana jest ceramika (J. Dąbał 2013, s. 319–350; 2015c, s. 221–264; 2018b, s. 301–334; Kasprzak M., 2016, s. 121–146; A. Oniszczyk 2013; 2022, s. 199–286; Z. Polak, M. Starski 2022, s. 149–153, 155–157, 177–185), kafle (M. Starski 2022a, s. 287–316; K. Szczepanowska 2015a, s. 265–280; 2021, s. 289–306) czy fajki (J. Dąbał 2015a, s. 281–298; 2015b, s. 189–204; 2018a, s. 229–238; M. Kulesz-Hodysz 2016, s. 199–208). Znacznie gorzej jest jednak w przypadku zabytków metalowych (J. Jabłońska-Dyrda 2016, s. 183–198; Kolegium redakcyjne... 2016; Kolegium redakcyjne... 2018; M. Miścicki 2022, s. 377–396; Z. Polak, M. Starski 2022, s. 171; A. Rembisz-Lubiejewska 2021, s. 321–352). Dotychczas znajdowały się one głównie w polu zainteresowania osób pasjonujących się poszukiwaniami przy użyciu detektora metali. Niedostępnym wzorem pozostają badania spod amsterdamskiego metra. W katalogu, który powstał po wykopaliskach, dostępnym w wersji online, możemy natrafić nawet na przedmioty współczesne (online 1). Jest to dobre źródło analogii dla mniej zaawansowanych na gruncie polskim badań metali z tej epoki. Na koniec należy dodać, że praca z tak późnym materiałem daje duże możliwości dla zilustrowania ich pierwotnego wyglądu oraz kontekstu ich stosowania. Rekonstrukcję umożliwiają niedocenione jeszcze w pełni źródła pisane i ikonografia w formie posterów reklamowych.

⁷ Latający Uniwersytet RadUNII Kultury. Wykład IV: dr Jan Daniluk, *Narodziny miasta. Historia Gdańska przełomu XIX i XX wieku*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, ul. Korzenna 33/35, 18.09.2023 r.

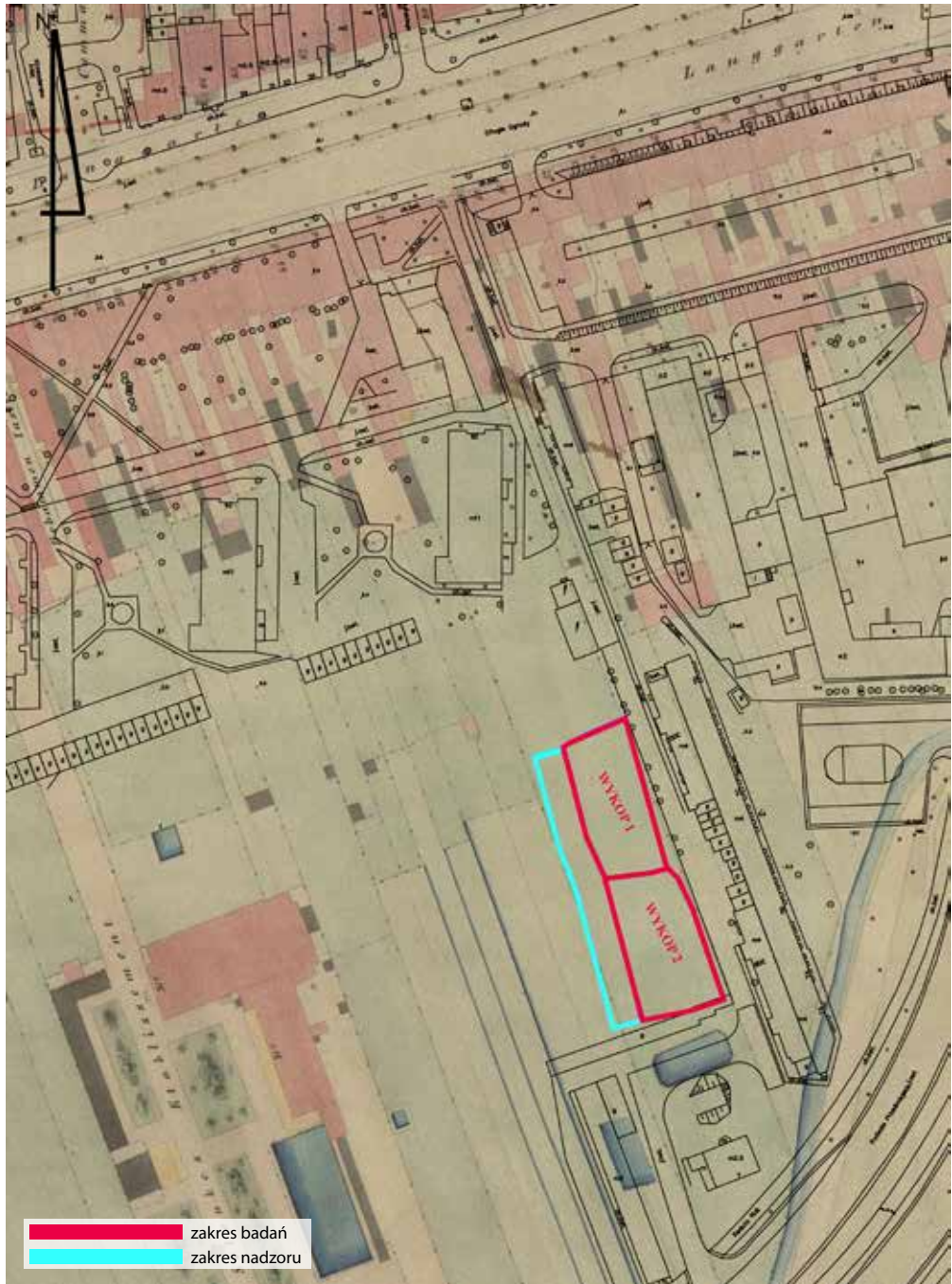
KWERENDA HISTORYCZNA

Pierwsze wzmianki o Długich Ogrodach pochodzą z 2. połowy XIV stulecia (Encyklopedia... 2012, s. 222–224). W XVI i XVII wieku przy południowej granicy przedmieścia, odpowiadającej w przybliżeniu przebiegowi dzisiejszych ulic Ułańskiej i Sadowej, osiedlali się Szkoci. Powstał rów odwadniający (istniejący przynajmniej od 1526 r. – E. Keyser 1972, s. 322) oraz grobla zabezpieczająca przed zalaniem niżej położone tereny Długich Ogrodów. Analiza dostępnych materiałów źródłowych wyraźnie wskazuje, że obszar rozciągający się między wspomnianą Szkoeką Groblą a główną osią komunikacyjną dzielnicy aż do XIX wieku zdominowany był przez ogrody, a zabudowania posesji koncentrowały się w bezpośrednim sąsiedztwie Długich Ogrodów, gdzie z racji na niewielką szerokość parcel, domy były sytuowane szczytowo do ulicy (S. Jagiełło 2023a, s. 7).

Obszar badań wykopaliskowych przy ulicy Łąkowej 60F w Gdańsku objął za płecze parceli Langgarten 47 (stary nr serwisowy: 201) (ryc. 2). Z badań przeprowadzonych przez Sławomira Jagiełłę (2023b, s. 17) wynika, że na omawianej posesji co najmniej od 2. połowy XVIII wieku znajdował się obszerny dom z ogrodem, o charakterze podmiejskiej rezydencji. Posesja obejmująca obszar od ulicy Długie Ogrody po drogę podwalną⁸ powstała w wyniku połączenia kilku działek wytyczonych w średniowieczu. Od 1781 r. posesja i pałacyk były w rękach kupca gdańskiego Adama Gottlieba Freude i Johanna Uphagena. W 1803 r. pałacyk od spadkobierców Uphagena i kupca Freudego wydzierżawił kupiec handlujący hurtowo zbożem – Cornelius von Almonde (online 2). W 1808 roku Almonde nabył całą posesję od dotychczasowych właścicieli i dysponował nią do swojej śmierci w 1844 r. Następnie posesję odziedziczyły córki jego żony Marii – Emilia i Matylda Barstow. Panny Barstow sprzedały nieruchomość w 1872 r. władzom wojskowym. Nowy właściciel przeprowadził adaptację obiektu na siedzibę dowództwa miejskiego garnizonu. W kolejnych latach, aż do 1912 r., budynek pełnił zarówno funkcję siedziby administracji (biura i intendentura stacjonującej w Gdańsku 36 Dywizji oraz biblioteka wojskowa), jak i mieszkalną (lokal dla kolejnych wojskowych komendantów miasta) (S. Jagiełło 2023b, s. 17).

Rozplanowanie zabudowań posesji z lat 60. XIX wieku (sprzed przebudowy) znane jest z planu Buhsego (ryc. 2). Na zabudowania składał się 9-osiowy, wydłużony dom frontowy, przylegający bezpośrednio do ulicy, oraz para oficyn – skrzydeł bocznych, flankujących dziedziniec znajdujący się między domem a ogrodem (S. Jagiełło 2023b, s. 17). Przebudowa z lat 70. XIX wieku objęła dom frontowy oraz zabudowania znajdujące się w głębi działki. Nastąpiła również zmiana w rozplanowaniu ogrodu, polegająca na likwidacji basenu ogrodowego i wydzieleniu

⁸ W późniejszym okresie na tym odcinku występującą pod nazwą Langgarter Hintergasse.

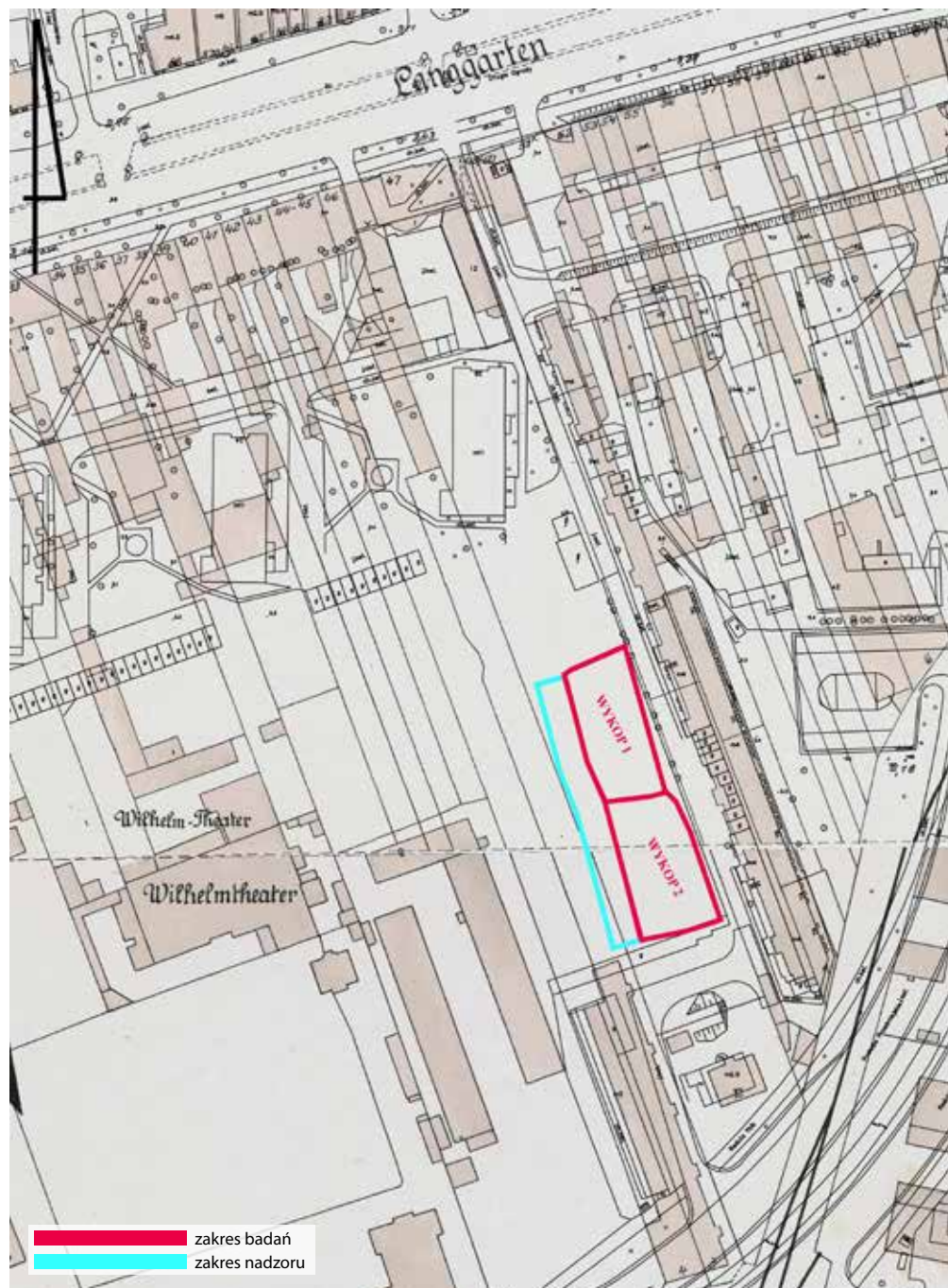


Ryc. 2. Lokalizacja obszaru badań na planie historycznym Buhsego z lat 1866–1869.

Rys. P. Muntowski

Fig. 2. Location of the research area on Buhse's historical plan from 1866–1869.

Drawing by P. Muntowski



Ryc. 3. Lokalizacja obszaru badań na planie historycznym Geländeplan der Freie Stadt Danzig z 1927 r. Rys. P. Muntowski

Fig. 3. Location of the research area on the historical plan Geländeplan der Freie Stadt Danzig from 1927. Drawing by P. Muntowski

południowej części działki. Pod nowym adresem – Langgarter Hintergasse nr 2 – wzniesiono zabudowania wykorzystywane przez pobliskie Królewskie Warsztaty Artyleryjskie. Przed 1914 r. nieruchomość przeszła na Gebrüder Berghold Bankgeschäft (Dom Bankowy Braci Berghold). W obiekcie zlokalizowano szkołę wojenną o profilu medycznym, a w czasie I wojny światowej wojskowe biuro zaopatrzeniowe. W 1920 r. posesja należała do kupca Hahna, zamieszkałego w Sopocie, a dom był wynajmowany. Jego funkcja (wynajem, m.in. biuro Urzędu Mieszkaniowego Miasta Gdańska) została utrzymana przez kolejnego właściciela (Danziger Apotheker Bank GmbH z siedzibą przy Stadtgraben 5 – od 1921 roku). W 1922 r. właścicielem nieruchomości pod wynajem został bankier Fritz Grüwe. Od 1925 r. do 1927 r. posesja należała do Kreditbank in Danzig A.-G. (**ryc. 3**), w 1928 r. przeszła w ręce Alfreda Muscate, właściciela firmy zajmującej się produkcją maszyn rolniczych, i stała się jej główną siedzibą (S. Jagiełło 2023b, s. 18). Prawdopodobnie w tym czasie nastąpiła kolejna przebudowa budynku frontowego, a na terenie dawnego ogrodu wzniesiono szereg zabudowań gospodarczych, przylegających do wschodniej i zachodniej granicy działki. Po ogrodzie pozostały już tylko pojedyncze drzewa, a posesję od nieruchomości sąsiednich odgradzono wysokim murem. Alfred Muscate pozostał właścicielem nieruchomości do lat 40. XX wieku, kiedy to większość znajdujących się tu zabudowań została zniszczona (w tym wszystkie zabudowania frontowe) (S. Jagiełło 2023b, s. 18–19).

ANALIZA MATERIAŁU

I. ZASTAWA STOŁOWA I SZTUĆCE

Pośród prezentowanych zabytków można wskazać ceramikę naczyniową. Wybrane przykłady naczyń to wyroby z fajansu (**ryc. 4**) oraz z porcelany (**ryc. 5–7**). Pierwsza grupa zabytków to z technologicznego punktu widzenia fajanse przemysłowe (**ryc. 4:201, 203**). Stanowią one najliczniejszą kategorię pośród fajansów z ulicy Łąkowej 60F (43,2% wszystkich). Naczynia odkryte na stanowisku można połączyć głównie z ośrodkami niemieckimi⁹. Wybrane wyroby to misa (**ryc. 4:201**) i filizanka (**ryc. 4:203**), datowane od końca XIX po początek XX wieku. Zapewne z uwagi na znaczny udział późniejszych obiektów, niszczących nowożytnie nawarstwienia, zabytki zostały na etapie prac polowych błędnie przypisane do XVIII-wiecznego kontekstu. Zachowana fragmentarycznie misa o kształcie kulistym jest zdobiona ornamentem geometryczno-roślinnym, wykonanym techniką nadruku

⁹ Wyłącznie niemieckie fajanse przemysłowe zostały stwierdzone w materiale ceramicznym z gdańskiej Twierdzy Wisłoujście (J. Dąbał 2015c, s. 246).



Ryc. 4. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F,
fajans przemysłowy, misa –
nr kat. 201, filiżanka – nr kat. 203.
Fot. M. Wołyńska

Fig. 4. Gdańsk, Łąkowa 60F
Street, industrial faience, bowl –
cat. No. 201, cup – cat. No. 203.
Photo. M. Wołyńska

naszklivnego (kalkomanii). Natomiast filiżanka o nr. kat. 203 ma pod wylewem pasmo ornamentacyjne złożone z trzech wąskich żłobków. Analogię dla artefaktu stanowi naczynie z Twierdzy Wisłoujście (J. Dąbał 2015c, s. 246, 249, ryc. 97:9).

Pośród wybranych zabytków porcelanę europejską reprezentują naczynia stołowe, takie jak filiżanki (nr kat. 220, 221, 282, 389, 390) spodki (278, 448) i półmisek (24). Są to przedmioty z okresu od połowy XIX po początek XX wieku. Dwa pierwsze zabytki (nr kat. 220, 221) zostały na etapie badań błędnie połączone z XVIII-wiecznym poziomem. W przypadku półmiska porcelanowego, czworolub wielobocznego, z którego pozostał narożnik z uchwytem w formie konia (brak dolnych partii nóg), element złożony naszkliwnie, chronologię określono na być może XIX wiek (ryc. 5:24). Chronologia pozostałych artefaktów jest zbieżna z datowaniem kontekstu pozyskania.

Warto bliżej przyjrzeć się kilku fragmentarycznie zachowanym filiżankom. Pierwsza z nich (ryc. 5:220) jest nadrukowana naszkliwnie pasmem zielonych listków, pod nimi widoczne są złote festony, wieńce laurowe oraz większy wieniec złożony z róż. Filiżanka jest na brzuścu opatrzona napisem wykonanym szwabachą: *Zur Silberhochzeit* (Na Srebrne Gody) – naczynie zostało przeznaczone na 25. rocznicę ślubu. Kolejna filiżanka ma na dnie drukowaną czerwono sygnaturę PRUSSIA (ryc. 6). Na spodzie dna następnego stwierdzono malowaną podszkliwnie kobaltem sygnaturę złożoną z orła oraz liter C.T. Znak wskazuje na Carla Tiel-scha, fabrykę w Starym Zdroju (Altwasser), wchodzącym dziś w obręb Wałbrzycha (ryc. 5:282) i wyrób z okresu od 1845 roku do końca XIX wieku (L. Chrościc-



Ryc. 5. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, porcelana niemiecka: nr kat. 24, 220, 278, 282, 389, 390.
Fot. M. Wołyńska

Fig. 5. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, German porcelain: cat. Nos. 24, 220, 278, 282, 389, 390.
Photo by M. Wołyńska

ki 1974, s. 70, poz. 187). Stwierdzono też filiżankę z wytwórni K. Kristera z Wałbrzycha, z sygnaturą datowaną na lata 1840–1895 (pionowa kreska, pod nią litery KPM – ryc. 5:389; online 3) (L. Danckert 2008, s. 643, druga od lewej). Obydwie wytwórnie były reprezentowane w materiale z badań na terenie Centrum Dominikańskiego i kwartału Długi Targ–Powroźnicza (A. Oniszczuk 2013, t. I, s. 30; 2013, t. II, s. 56, poz. 41, 45; s. 57, poz. 51, 52, 54–57; s. 58, poz. 63; s. 59, poz. 73) oraz w zespole ceramiki z Twierdzy Wisłoujście (J. Dąbal 2015c, s. 255). Ostatnia z filiżanek ma drukowaną sygnaturę o kolorze czerwonym (ryc. 5:390). Znak ma

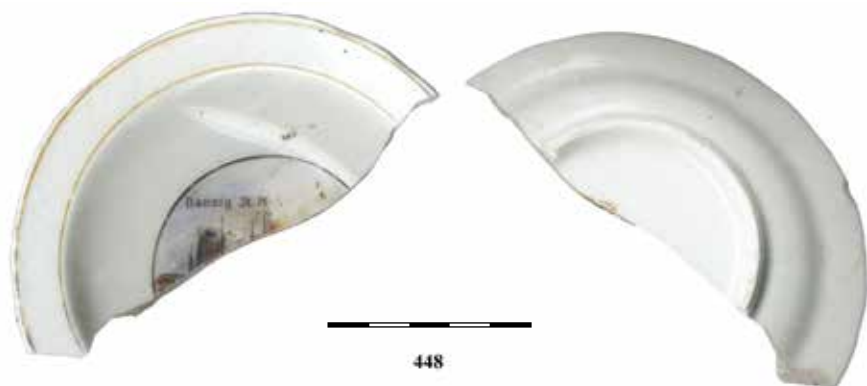


Ryc. 6. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, porcelana niemiecka: nr kat. 221. Fot. M. Wołyńska

Fig. 6. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, German porcelain: cat. No. 221. Photo by M. Wołyńska

formę tarczy herbowej zwieńczonej trzema wieżami. W polu umieszczono splecione, stylizowane litery S i C, a pod tarczą napis SCHALLER. Sygnatura wskazuje na wyrób firmy Oscar Schaller & Co. z lat 1909–1918 (online 4). Fabryka została założona w Schwarzenbach w Bawarii w 1882 roku (L. Danckert 2008, s. 562, druga od lewej).

Kolejnymi z naczyń są dwa spodki pozyskane z nawarstwień datowanych na okres od 2. połowy XIX po 1. połowę XX wieku. Pierwszy (ryc. 5:278), o średnicy dna wynoszącej 70 mm, wylewu 112 mm i wysokości 15 mm, ma na kołnierzu ornament w formie reliefu wypukłego, imitującego płatki kwiatów zwieńczone bukietami kwiatów. Lustro oraz profilowana krawędź przedmiotu jest podkre-



Ryc. 7. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, porcelana niemiecka: nr kat. 448. Fot. M. Wołyńska; Poczтівka z Bazyliką Mariacką (około 1910 r.)

Fig. 7. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, German porcelain: cat. No. 448. Photo by M. Wołyńska; Postcard with St. Mary's Basilica (circa 1910)

ślona złotą linią malowaną naszkliwnie. Na spodzie naczynia widoczna jest fragmentarycznie zachowana, drukowana zielono sygnatura w formie niezidentyfikowanej tarczy z zaszrafowanymi pasami. Artefakt wydatowano na koniec XIX wieku. Drugi spodek (ryc. 7:448) to obiekt zdobiony na lustrze techniką nadruku naszkliwnego (kalkomanii). Wyobrażenie ma formę medalionu, z widzianą od południa bazyliką Najświętszej Marii Panny w Gdańsku oraz napisem **Danzig St. M...** (kolor czarny, niebieski, brązowy, turkusowy). Takie ujęcie Bazyliki Mariackiej przedstawiono też na pocztówce z 1910 roku (ryc. 7; online 5). Spodek powstał na początku XX wieku i stanowił zapewne rodzaj souveniru. Analogiczne wyobrażenie bazyliki (w ujęciu od północy) przedstawiono na, datowanym na 2.

połowę XIX–1. połowę XX wieku, porcelanowym dzbanku odkrytym przy ulicy Powroźniczej w Gdańsku (Z. Polak, M. Starski 2022, s. 183, poz. 639). Obydwa przedmioty stanowią przejaw mody obserwowanej również w innych ośrodkach. O popularności tego typu pamiątek może świadczyć np. datowany na początek XX wieku pamiątkowy wazonik, prezentujący kąpielisko w Świnoujściu (Kolegium redakcyjne... 2018, s. 14, ryc. 9).

Dużą grupę zabytków z ulicy Łąkowej 60F stanowią sztucce. Odkryto m.in. nóż stołowy (ryc. 8:19), który składa się z fragmentarycznie zachowanej głowni oraz wykonanego ze stopu cyny z ołowiem trzonka osadzonego na żelaznym jądrze w formie trzpienia lub sztabki. Jego korozja spowodowała deformację i pęknięcie rękojeści o owalnym przekroju, rozszerzającej się ku końcowi. Powierzchnie boczne rękojeści pokrywają zbliżone do prostokątów pola o krawędziach podkreślonych plastycznym żeberkiem i żłobkiem. Analogiczny zabytek odsłonięto w trakcie wykopalisk pod amsterdamskie metro. Z niderlandzkiego noża pozostała tylko rękojeść. Artefakt został wydatowany na lata 1850–1937 (online 6). Biorąc pod uwagę ten przykład oraz kontekst pozyskania, czas powstania noża z ulicy Łąkowej można ustalić na ten sam okres.

Kolejny z zabytków zinterpretowano pierwotnie jako nóż kuchenny (ryc. 8:112). Nie można jednak wykluczyć, że mamy do czynienia z mało reprezentacyjnym nożem stołowym. Przedmiot składa się z trzpienia do osadzenia drewnianej, czworobocznej rękojeści oraz wąskiej, w przekroju poprzecznym trójkątnej, silnie skorodowanej głowni. Jest ona pozbawiona sztychu. Trudno z pewnością określić formę niezachowanego ostrza, być może było ono proste. Na lewym płazie noża wybito, obecnie częściowo zniszczony napis, który odczytano jako /RICHARD MAS/ /SOLINGEN-DANZIG/. Należy podkreślić, że sygnująca wyrób nazwa Solingen wskazuje na miasteczko w północno-zachodnich Niemczech, które już w średniowieczu słynęło z kucia mieczy, a następnie stało się znane z wyrobu noży (online 7–10). Wielowiekowe tradycje tej kolebki ostrzy są kontynuowane, a producenci noży z Solingen są obecni na rynku do dzisiaj (online 8, 10). Jako potwierdzenie kontaktów handlowych z tym ośrodkiem można przywołać nóż z ulicy Powroźniczej 5 w Gdańsku, sygnowany napisem „NICHT ROSTEND” („nierdzewny”) oraz „symbolem dwóch schematycznych postaci trzymających się za ręce, co jest znakiem towarowym firmy Zwilling J.A. Henckels, produkującej noże od 1731 r.” w Solingen. Nóż został wydatowany przez Macieja Miścickiego (2022, s. 381, 382, ryc. X.4:8) na okres XIX–XX wieku. Nie udało się natomiast odnaleźć analogii dla noża z ulicy Łąkowej 60F, stanowiącego być może towar przeznaczony typowo na rynek gdański (?). Jego chronologia została określona na początek XX wieku. W związku z powyższym należy zrewidować ustalony na etapie prac polowych kontekst pozyskania zabytku datowany na XVIII wiek.



Ryc. 8. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, noże: stołowy nr kat. 19, kuchenny nr kat. 112; łyżki nr kat. 144, 152. Fot. M. Wołyńska

Fig. 8. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, knives: table one cat. No. 19, kitchen one cat. No. 112; spoons cat. Nos. 144, 152. Photo by M. Wołyńska

W zespole z ulicy Łąkowej 60F stwierdzono również łyżeczkę (**ryc. 9:151**) oraz dwie łyżki wykonane z żelaza (**ryc. 8:144, 152**). łyżeczka (**ryc. 9:151**) ma owalny czerpak oraz płaski trzonek, u nasady rozszerzony w dwa uszaki, a na końcu przechodzący uskokowo w prostokątną płytkę o nieznacznie ściętych narożnikach. Jest to uchwyt typu „wiosło”. W tym przypadku szersza część zajmuje od 1/4 do 1/3 całkowitej długości trzonka. Prezentowany wzór stosowano w wytwórniach warszawskich platerów od 1. ćwierci XIX wieku do końca stulecia (J. Paprocka-Gajek 2015, s. 167). Taką formę mają też cztery srebrne łyżki datowane na lata 1875–1910, prezentowane na wystawie w Zamku Książąt Pomorskich w Słupsku (K. Pągowska, A. Sujecka, B. Zgodzińska 2019, s. 37, poz. kat. 23, s. 38, poz. kat. 25, s. 39, poz. kat. 28, 29). Natomiast analogiczną pod względem formy (ale wykonaną ze stopu



Ryc. 9. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, łyżka nr kat. 151. Fot. M. Wołyńska. Kartka walentynkowa z łyżką, lata 1865–1900. Museum of London

Fig. 9. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, spoon cat No. 151. Photo by M. Wołyńska. Valentine's Day card with a spoon, 1865–1900. Museum of London

miedzi i platerowaną srebrem) łyżeczkę stwierdzono podczas badań archeologicznych przy ulicy Reduta Wyskok 4–5 w Gdańsku (A. Rembisz-Lubiejewska 2021, s. 325, 326, ryc. 4:54). 14-centymetrowy zabytek o taśmowatym uchwycie odkryto w trakcie odgruzowania i na tej podstawie datowano na 2. ćwierć XX wieku. Łyżka o takim samym kształcie, ale wykonana z mosiądzu, została też odsłonięta podczas badań pod amsterdamskim metro. Jest to przedmiot o chronologii określonej na lata 1875–1925 (online 11). Natomiast z Muzeum Londynu pochodzi kartka walentynkowa z obraźliwym tekstem, któremu towarzyszy wyobrażenie zbliżonego sztucca (ryc. 9). Kartka jest datowana na lata 1865–1900 (online 12). Biorąc pod uwagę powyższe informacje, chronologię łyżeczki określono na przedział czasowy pomiędzy 1875 a 1925 r. Stawia to pod znakiem zapytania kontekst pozyskania określony w trakcie prac polowych jako XVII-wieczny. Być może błąd wynika z pewnego zniszczenia stanowiska późniejszymi obiektami, które uchwycono jeszcze na stropie calca (XIX wiek: ob. 3, 7, początek XX wieku: ob. 8–10). Z uwagi na metrykę omawianego artefaktu można przypuszczać, że przedmiot pochodzi z wypełniska jednego z nich.

Dwie ostatnie łyżki to identyczne, częściowo skorodowane egzemplarze o owalnym czerpaku (**ryc. 8:144, 152**). Ich trzonek jest łukowato wygięty u nasady oraz w zwieńczeniu. Jego górny odcinek jest w przekroju owalny, a w dalszej części rozszerzony wachlarzowato i ścieniony. Analogiczny pod względem formy, wykonany z żelaza, ale platerowany niklem zabytek odkryto w trakcie wykopalisk pod amsterdamskie metro (online 13). Należy liczyć się z możliwością, że również omawiane artefakty posiadały pierwotnie tego typu powłokę. Chronologię niderlandzkiego obiektu określono na lata 1850–1925. Biorąc pod uwagę kontekst pozyskania o metryce określonej na 2. połowę XIX (nr kat. 152) i koniec XIX–początek XX wieku (nr kat. 144), wydaje się, że z podobnymi, nieco zawężonymi, ramami czasowymi można łączyć czas powstania łyżek z ulicy Łąkowej.

II. POJEMNIKI ZASOBOWE

W tej grupie zabytków pozyskanych na stanowisku przy ulicy Łąkowej 60F znalazły się głównie wyroby szklane (prezentowane artefakty to 32% przedmiotów tej kategorii). Są to pojemniki służące do przechowywania oraz transportu płynnych produktów spożywczych, takich jak woda mineralna czy piwo (8). Drugą grupę stanowią kałamarze (2).

Prawie wszystkie zabytki stwierdzono w obrębie obiektu, którego moment powstania określono na 2. połowę XIX wieku (jednak jego zasypanie mogło trwać jeszcze na początku XX). Tylko jeden z kałamarzy (nr kat. 548) na etapie prac polowych połączono z warstwą o metryce XVIII-wiecznej, co należy zweryfikować z uwagi na późniejsze datowanie tego zabytku.

W omawianym zespole późnych wyrobów szklanych funkcję opakowań napojów pełniły butelki o korpusie cylindrycznym. W przypadku dwóch XIX-wiecznych butelek można stwierdzić, że zostały wykonane ręcznie przez dmuchanie (**ryc. 10:519, 525**). Wskazują na to gładkie korpusy, mocno wysklepione do wnętrza naczynia dna czy drobne pęcherzyki powietrza o kształcie okrągłym lub owalnym. Są to dwie zachowane w całości smukłe butelki z wylewem z kołnierzem oraz z dnem lekko (nr kat. 525) lub mocno (nr kat. 519) wysklepionym do wewnątrz. Mniejszy z egzemplarzy mierzy 170 mm, przy średnicy wylewu 23 mm i dna 48 mm. Większy ma wysokość 240 mm, średnicę wylewu 25 mm, a dna 64 mm. Analogiczne artefakty odkryto w Twierdzy Wisłoujście (K. Szczepanowska 2015b, s. 308, ryc. 108:14, 18, s. 309) oraz w trakcie badań pod amsterdamskie metro (online 14, 15).

Kolejnych sześć butelek zostało wyprodukowanych maszynowo, na co wskazują widoczne na pojemnikach boczne szwy powstałe podczas użycia dwudzielnej formy (**ryc. 11**). Są to zabytki datowane od końca XIX po początek XX wieku. Wśród nich można wskazać smukłe butelki ze szkła bezbarwnego, o lekko nie-



*Ryc. 10. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F,
szkło zasobowe dmuchane,
butelki nr kat. 519, 525.*

Fot. M. Wołyńska

*Fig. 10. Gdańsk, Łąkowa 60F Street,
blown storage glass,
bottles cat. Nos. 519, 525.*

Photo by M. Wołyńska

bieskawym zabarwieniu¹⁰. Są to opakowania po wodzie mineralnej, z wypukłym napisem Unverkäufliches Eigenthum, Otto Götz, DANZIG (**ryc. 11:518**), lub Unverkäufliches Eigenthum, der Seltersfabrik/Otto Goetz/Nachf./DANZIG, który informuje, że butelka nie jest do sprzedaży, gdyż jest własnością firmy Otto Götz/Goetz w Gdańsku. Ich zachowana wysokość wynosi 163–165 mm, a średnica dna 62–72 mm. Odkryto również ciemnozieloną butelkę prawdopodobnie po wodzie mineralnej z fragmentem napisu:/NACHFOLGE(R)/DANZIG (online 16). Zachowana wysokość tego artefaktu wynosi 93 mm, a średnica dna 67–70 mm (**ryc. 11:521**).

¹⁰ Szkło bezbarwne weszło do produkcji butelek w formach pod koniec XIX i na początku XX wieku (O. Krukowska 2020, s. 325; M. Wagner 2022, s. 368).



Ryc. 11. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, szkło zasobowe maszynowe, butelki nr kat. 518, 520–524, porcelanowa zatyczka, nr kat. 540. Fot. M. Wołyńska

Fig. 11. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, machine-made storage glass, bottles cat. Nos. 518, 520–524, porcelain plug, cat. No. 540. Photo by M. Wołyńska

Kolejna, datowana na koniec XIX wieku, butelka cylindryczna ze szkła zielonego jest pozbawiona dna (wysokość zach. 253 mm, średnica wylewu: 27 mm, korpusu 66 mm). W tym przypadku należy jednak zwrócić uwagę na wykonaną w szyjce parę otworów do zamocowania porcelanowej zatyczki. Pozostały w nich skorodowane fragmenty mechanizmu do otwierania/zamykania (**ryc. 11:524**) (przybliżenie tej kwestii poniżej).

W zbiorze butelek cylindrycznych wykonanych maszynowo znalazły się też dwa brązowe pojemniki po piwie. Pierwszy (**ryc. 11:522**), o wysokości zachowanej 116 mm i średnicy dna 62 mm, ma na korpusie fragmentarycznie zachowany napis E.RODENAC(KER) DANZIG. W tym przypadku mamy do czynienia z produktem z browaru Carla Eduarda Rodenackera, zlokalizowanego przy ulicy Hundegasse 11–12 (ul. Ogarna) w latach 1875–1918. Browar został zamknięty ze względu na brak perspektyw dalszego rozwoju w gęstej zabudowie dzielnicy (online 17). W związku z powyższym artefakt wydatowano na koniec XIX–początek XX wieku. Drugi pojemnik (**ryc. 11:523**), o wysokości zachowanej 233 mm, średnicy wylewu 32 mm i dna 63 mm, ma na korpusie napis: w otoku DANZIGER – ACTIEN – BIERBRAUEREI KL.HAMMER, w polu tarczę z 1871 / D.A.B., pod nią SCHUTZMARKE. (znak towarowy). Butelkę wykonano na zamówienie gdańskiego browaru we Wrzeszczu Kuźniczках. Pierwotnie browar należał do spółki Aktien Brauerei, zawiązanej w 1871 roku. Od 1902 roku funkcjonował pod szyldem spółki Danziger Aktien Bierbrauerei (DAB) (K. Jacobson-Kowalska 2011, s. 158–163). Butelka pochodzi z okresu funkcjonowania drugiej spółki i jest datowana na początek XX wieku, po 1902 roku.

Oprócz butelek szklanych na stanowisku odkryto również zatyczkę do butelki o kształcie odwrotnie stożkowatym, z kolistą podstawą. Na jej powierzchni nadrukowano czerwono trzy ziarna jęczmienia, tworzące trójkąt równoramienny (**ryc. 11:540**). Dla datowania tego przedmiotu istotne są ustalenia dr Joanny Dąbał (2015c, s. 256, 257). Według badaczki: „Mechanizm do butelek z porcelanowymi zatyczkami (niem. *Porzellandeckel*) zaczęto produkować w ostatniej ćwierci XIX wieku. Został on opatentowany przez Amerykanina Charlesa de Quillfeldta z Nowego Jorku, 5 stycznia 1875 roku. W Niemczech ten sam mechanizm kabłąkowy został wykorzystany przez Carla Dietricha, a następnie zmodyfikowany w 1876 roku przez Nicolaia Fritznera. Porcelanowe zatyczki opatentował w Niemczech, w 1878 roku, Friedrich Siemens”. Ten typ zatyczki stwierdzono również w materiale z Browaru we Wrzeszczu (M. Wołyńska 2014, s. 74, ryc. 4). Przedmiot z ulicy Łąkowej wydatowano na koniec XIX wieku.

Kolejne szklane pojemniki o przeznaczeniu zasobowym to dwa wykonane maszynowo kałamarze (**ryc. 12:530, 548**). Pierwszy, zachowany w całości egzemplarz, ma cylindryczny korpus o zabarwieniu niebieskawo-zielonym, zwieńczony cylindryczną szyjką z kołnierzem. Korpus ma na górnej powierzchni półkolistę



Ryc. 12. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, szkło zasobowe maszynowe, kałamarze, nr kat. 530, 548; ceramika zasobowa: butla kamionkowa, nr kat. 176; tabliczka znamionowa, nr kat. 138. Fot. M. Wołyńska

Fig. 12. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, machine-made glass, inkwells, cat. Nos. 530, 548; storage pottery: stoneware bottle, cat. No. 176; nameplate, cat. No. 138. Photo by M. Wołyńska

wgłębienie na położenie pióra. Artefakt o wysokości 57 mm, ma średnicę wylewu wynoszącą 22 mm, a dna – 50 mm. Drugi z kałamarzy, o zabarwieniu zielonym, składa się z sześciennego korpusu zwieńczonego pierwotnie cylindryczną szyjką (ryc. 12:548). Na górnej powierzchni korpusu wykonano dwa półkoliste wgłębienia na położenie pióra. Wysokość zachowana przedmiotu wynosi 41 mm, a wymiary dna to 43×49 mm. Zabytki wydatowano od XIX (nr kat. 548) po początek XX wieku (nr kat. 530). Dla starszego, sześciennego egzemplarza można wskazać XIX-wieczne analogie w kolekcji Museum of London (online 18–20). Nieco zbliżony, w przekroju trójkątny, przezroczysty kałamarz pozyskano też podczas badań archeologicznych zespołu kamienic na rogu ulicy Traugutta i placu Małachowskiego w Warszawie (A. Lipiec 2017, s. 190, 191, ryc. 59b, 61). Pozbawiona gwintu szyjka pojemnika wskazuje, że zamykano go za pomocą zatyczki-korka. Artefakt wydatowano na XIX–1. połowę XX wieku.



Ryc. 13. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, fajans przemysłowy – pojemnik po marmoladzie.
Fot. M. Wołyńska; poster reklamowy

Fig. 13. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, industrial faience - marmalade container.
Photo by M. Wołyńska; advertising poster

Kolejny z przedmiotów, który być może należy łączyć z pojemnikami zasobowymi, to wybita z mosiądzu kolista plakietka z napisem MILCH / 536 oraz parą kolistych otworów do mocowania. Zabytek został na etapie eksploracji połączony z warstwą o metryce XVIII-wiecznej, co nie może być podtrzymane z uwagi na chronologię przedmiotu ustaloną na początek XX wieku (ryc. 12:138). Zabytek sklasyfikowano początkowo w ramach kategorii *varia*, czyli przedmiotów o nieokreślonej funkcji. Być może jednak w tym przypadku mamy do czynienia z rodzajem tabliczki/plakietki znamionowej, związanej z pojemnikiem na mleko? Jednak z uwagi na fakt, że oznaczenia na kankach były wybijane, ostateczne potwierdzenie funkcji tego przedmiotu wymaga dalszych badań.

Do ceramiki zasobowej o późnej metryce można zaliczyć zachowaną fragmentarycznie (szyjka) butlę kamionkową (ryc. 12:176), być może o niemieckiej proveniencji, datowaną na okres od lat 30. po 3. ćwierć XIX wieku (typ E według B. Brinkmanna 1982, s. 15, ryc. 12). Zabytek z ulicy Łąkowej połączono z war-

stwą o metryce XVIII-wiecznej, co należy zweryfikować z uwagi na późniejszą chronologię pojemnika. Analogię wskazującą na pierwotny wygląd artefaktu może stanowić kamionkowa butelka z Westerwaldu, odkryta przy ulicy Długi Targ 19 (Z. Polak, M. Starski 2022, s. 184, poz. 649).

Wyjątkowym ceramicznym naczyniem zasobowym jest wykonany maszynowo z fajansu, cylindryczny słoiczek/pojemnik na marmoladę pomarańczową, odkryty w obrębie obiektu datowanego na połowę XX wieku (**ryc. 13:273**). Uszkodzony zabytek jest zachowany od dna po wylew, do wysokości 83 mm. Na słoiczku widnieje czarny, drukowany podszkliwnie napis: (GRAND MEDAL OF) MERIT VIENNA 1873, poniżej wieniec z gałęzi dębu, w nim napis: JAMES KEILLER & SON'S/ DUNDEE (MA)RMALADE, pod wieniec napis (ONLY PRIZE ME)DAL FOR M(ARMALADE (LO)NDON, 1862. Na spodzie naczynia wybito napis: S / MALIN.../ K, w otoku NEW CAST... Przedmiot wydatowano na 2. połowę XIX wieku. Interesująca jest historia powstania marmolady pakowanej do tego pojemnika. Początki firmy są nieco legendarne. W drugiej połowie XVIII wieku Janet Keiller prowadziła w Dundee, w Szkocji, działalność cukierniczą. Pewnego dnia, na skutek sztormu, do miejscowości miał przybić statek z Sewilli z ładunkiem pomarańczy; przyjmuje się, że miało to miejsce w 1797 roku. Natomiast faktem jest powstanie firmy produkującej marmoladę pomarańczową. Miał ją założyć, na początku XIX wieku, syn Janet James Keiller (W.M. Matthew 1998, s. 2–4). Na dużą popularność marmolady w kolejnych dekadach wskazują liczne postery reklamowe (**ryc. 13, 14**; online 21–23) oraz fakt, że jest produkowana do dnia dzisiejszego (**ryc. 14**; online 24).

III. POJEMNIKI APTECZNE

Do tej grupy zaliczono cztery pojemniki o późnej metryce. Trzy z nich zinterpretowano jako szkło apteczne. Stanowią one 8,6% całego zbioru pozyskanych zabytków szklanych. W asortymencie szklanych naczyń aptecznych znalazły się: słoiczek (**ryc. 15:517**), buteleczka/fiolka (**ryc. 15:531**) i butelka (**ryc. 15:526**). Dwa z naczyń zachowały się w całości (nr kat. 517, 526), jedno jest lekko uszkodzone (nr kat. 531). Pojemniki wyprodukowano maszynowo w dwuczęściowej formie (na co wskazują szwy). Słoiczek z mlecznego szkła ma kształt czworoboczny, ze ściętymi narożnikami. Naczynie posiada gwintowaną szyjkę. Na wklęsłym dnie widnieje wypukła liczba 294 (**ryc. 15:517**). Artefakt ma 69 mm wysokości, średnicę szyjki 30 mm, a jego szerokość i grubość wynosi 36 mm. W słoiczku stwierdzono mazistą substancję. Przedmiot wydatowano na początek XX wieku. Drugi z artefaktów to buteleczka/fiolka o cylindrycznym, smukłym korpusie, wykonana z bezbarwnego szkła. Jest to niewielki pojemnik o zachowanej wysokości wynoszącej 87 mm, średnicy szyjki 11 mm i dna 21 mm. Przed-



Ryc. 14. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, postery reklamowe; współczesne opakowanie DUNDEE ORANGE MARMALADE

Fig. 14. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, advertising posters; contemporary DUNDEE ORANGE MARMALADE packaging



Ryc. 15. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, ceramika apteczna, pojemnik na masę, nr kat. 362; szkło apteczne: słoiczek, nr kat. 517, buteleczka/fiolka, nr kat. 531. Fot. M. Wołyńska

Fig. 15. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, pharmacy ceramics, ointment container, cat. No. 362; pharmacy glass: jar, cat. No. 517, bottle/vial, cat. No. 531. Photo by M. Wołyńska

miot wydatowano na koniec XIX–początek XX stulecia. Ostatni szklany zabytek to butelka ze szkła brązowego o korpusie ośmiobocznym. Na korpusie wykonano wypukły napis w dwóch rzędach, idący z góry na dół: ATHENSTAEDT & REDEKER, HEMELINGEN b. BREMEN (**ryc. 16:526**). Pojemnik ma wysokość 235 mm, średnicę wylewu: 27 mm, wymiary dna: 58×81 mm. W naczyniu znajdowała się pierwotnie nalewka z żelazem, stosowana na anemię. Specyfik nalewano również do butelek o barwie zielonej. Produkt opatentowano w 1925 r. (**ryc. 16 – dół**) (Wiadomości... 1925, s. 61). Nalewka była produkowana w bremeńskiej manufakturze założonej przez Juliusa Athenstaedta i Williama Redekera w 1885 roku (online 25). W trakcie badań udało się natrafić na poster reklamowy specyfiku z 1910 roku (**ryc. 16 – góra**; online 26). Widniejąca na nim butelka posiada już papierową etykietę. Na tej podstawie pozyskany przedmiot można datować ramowo na okres 1885–1909. Uściślenie tej chronologii wymaga dalszych badań. Czas powstania zaprezentowanych przedmiotów jest zbieżny z datowaniem kontekstu pozyskania.



Ryc. 16. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, szkło apteczne: butelka, nr kat. 526. Fot. M. Wołyńska; poster reklamowy nalewki z żelazem oraz wpis do rejestru patentowego z 1925 r.

Fig. 16. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, pharmacy glass: bottle, cat. No. 526. Photo by M. Wołyńska; advertising poster for iron tincture and entry in the patent register from 1925.

Do naczyń aptecznych zaliczono również należący do kategorii fajansów przemysłowych pojemnik na maść (ryc. 15:362). Zachowany połowicznie zabytek ma kształt cylindryczny, a wylew podkreślony przez głęboki, dookolny żłobek. Jego wysokość wynosi 67 mm, średnica dna 61 mm, a wylewu 65 mm. Naczynie o zbliżonej formie (bardziej przysadziste), stanowiące przykład angielskiego fajansu przemysłowego, datowane na lata 1825–1875, odkryto w trakcie badań pod amsterdamskie metro (online 27). Gdański egzemplarz pozyskany z kontekstu o metryce określonej na koniec XIX–początek XX wieku, wydatowano na ten sam przedział czasowy co amsterdamska analogia (1825–1875).

Ryc. 17. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F,
szkło kosmetyczne: butelka, nr kat. 527.

Fot. M. Wołyńska

Fig. 17. Gdańsk, Łąkowa 60F Street,
cosmetic glass: bottle, cat. No. 527.

Photo by M. Wołyńska



IV. POJEMNIKI KOSMETYCZNE

Do tej kategorii zaliczono trzy pojemniki (8,6% całego zbioru), stanowiące przykład późnych materiałów, pozyskanych z kontekstu datowanego na 2. połowę XIX – początek XX wieku. W asortymencie naczyń kosmetycznych znalazły się trzy butelki (ryc. 17–19). Wszystkie naczynia (nr kat. 527–529) zostały wykonane maszynowo, co potwierdzają szwy po dwuczęściowej formie. Pierwsza z butelek to przezroczyste naczynie o cylindrycznym, lekko spłaszczonym z przodu i z tyłu korpusie, zaopatrzone w wąską, długą, cylindryczną szyjkę. Pojemnik przy wysokości 148 mm, ma szyjkę o średnicy 18 mm i dno o wymiarach: 54×58 mm (ryc. 17:527). Zbliżone, prawdopodobnie sześcioboczne naczynie pozyskano podczas badań pod amsterdamskie metro. Opakowanie zinterpretowano jako butelkę na perfumy i wydatowano na lata 1900–1937 (online 28). Wydaje się, że podobną funkcję można przypisać pojemnikowi z ulicy Łąkowej. Chronologię opakowania określono na koniec XIX–początek XX wieku.

Dwie kolejne butelki z przezroczystego szkła stanowią opakowanie po środkach, które pozwalały zadbać o zdrowe i bujne włosy. Wzrost zainteresowania tym aspektem higieniczno-kosmetycznym, w kontekście materiału archeologicznego, został szerzej omówiony w artykule Karoliny Szczepanowskiej (2020, s. 9–24).



Ryc. 18. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, szkło kosmetyczne: butelka, nr kat. 528. Fot. M. Wołyńska; postery reklamowe brzożowego toniku do włosów Dr. Dralle (1912 r. – dół, 1913 r. – góra)

Fig. 18. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, cosmetic glass: bottle, cat. No. 528. Photo by M. Wołyńska; advertising posters for Dr. Dralle birch hair tonic (1912 – bottom, 1913 – top)

Pojemnik o nr. kat. 528 ma cylindryczny, lekko rozszerzony ku górze korpus, zwieńczony cylindryczną, wąską, długą szyjką z kołnierzem. Na górze brzuśca wykonano dookólny napis: GEORG DRALLE HAMBURG, na dnie widoczny jest wypukły ptak – gołąb (?) w locie, z gałązką w dziobie. Butelka stanowiła opakowanie na Birken-Haarwasser, czyli brzozy tonik Dr. Dralle, reklamowany jako specyfik przeciwłupieżowy, przeciw wypadaniu włosów, na wzmocnienie włosów i nerwów (online 29–30) (**ryc. 18**). Firma („Fabryka perfum i delikatnego mydła Georg Dralle”) została założona przez Georg Justusa Dralle w Zollenbrücke w Hamburgu w 1852 r. Dralle senior i jego synowie Emil Heinrich Justus i Julius Gustav Anton stworzyli również filie w Amsterdamie, Bazylei, Warszawie i Bukareszcie. Natomiast w Ottensen (dziś Nernstweg) w 1920 roku wybudowano fabrykę do produkcji „Dralle Birkenwasser”. W 1991 roku firma została przejęta przez francuską grupę kosmetyczną L’Oreal (online 31). Specyfik na wzmocnienie włosów produkowano od 1895 roku, natomiast pojemnik o kształcie analogicznym jak butelka z ulicy Łąkowej można dostrzec na posterze reklamowym z 1912 roku (**ryc. 18**). Na tej podstawie zabytek wydatowano na koniec XIX–początek XX wieku. Należy podkreślić, że wyroby do włosów oparte na wyciągu z brzozy są stosowane w kosmetyce do dziś.

Ostatnia z butelek to pojemnik z przejrzystego szkła bezbarwnego, o korpusie ośmiobocznym, lekko stożkowym o szerszej podstawie. Jego powierzchnię zdobią cztery biegnące ku górze liście. Górna część korpusu jest czworoboczna, zwieńczona cylindryczną szyjką. Płaskie dno butelki zawiera w otoku napis: TRILYSIN HAARPFLEGE, w środku litera H (**ryc. 19:529**). Naczynie o wysokości 175 mm ma średnicę/wymiary wynoszące 55 mm. W górnej części butelki znajdowała się pierwotnie etykieta z nazwą produktu, a na samej górze – przyrząd umożliwiający aplikację i rozpylenie preparatu na głowie (K. Szczepanowska 2020, s. 18, 19). Istotne jest, że butelka zachowała się w całości. Analogiczny, uszkodzony w górnej części pojemnik został pozyskany kilkaset metrów od stanowiska, z którego pochodzi omawiany materiał (ulica Łąkowa), przy ulicy Kieturakisa 4, w obrębie jamy śmietniskowej związanej z zabudową mieszkalną z początku XX wieku (K. Szczepanowska 2020, s. 12–14, ryc. 1, 2). W artykule prezentującym ten zabytek omówione są m.in. oparte na posterach reklamowych oraz literaturze fachowej niezwykle właściwości preparatu (K. Szczepanowska 2020, s. 13, 15, 16). Według ustaleń Karoliny Szczepanowskiej (2020, s. 16): „Wytwórcą preparatu Trilysin była fabryka chemiczna Promonta w Hamburgu (Chemische Fabrik PROMONTA, Hamburg 26, Hammerlandstrasse 162–178). Preparat do pielęgnacji i porostu włosów był tam produkowany od lat dwudziestych XX wieku. Najwcześniejsze informacje o tym produkcie pochodzą z roku 1928 i 1929, a najmłodsze z 4. ćwierci XX wieku. Kształt opakowania i umieszczona na nim etykieta zmieniały się. Forma naczynia uległa uproszczeniu i od lat



Ryc. 19. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, szkło kosmetyczne: butelka, nr kat. 529. Fot. M. Wołyńska; reklamy toniku do włosów Trilysin. Ilustrowany Kurjer Codzienny

Fig. 19. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, cosmetic glass: bottle, cat. No. 529. Photo by M. Wołyńska; advertisements for Trilysin hair tonic. Ilustrowany Kurjer Codzienny

sześćdziesiątych XX wieku miało ono kształt prostego opakowania o gładkiej powierzchni. Okrągły korpus butelki o rozszerzonej górze był kojarzony z wieżą ciśnieni. Widniejący na etykiecie niebiesko-złoty napis na tle czerwono-białych elementów znaku nawiązywał do wczesnej kolorystyki opakowania”. Omawiany pojemnik został wydatowany przez badaczkę na lata 30. XX wieku i określony jako „typowy wyrób niemieckiej fabryki chemicznej w Hamburgu, sprowadzony na zamówienie lub kupiony w miejscowym punkcie sprzedaży na terenie miasta” (K. Szczepanowska 2020, s. 19). Można założyć, że chronologia i proveniencja pojemnika z ulicy Łąkowej (ryc. 19:529) jest analogiczna. Interesujący aspekt wskazany przez Karolinę Szczepanowską (2020, s. 20) to grupa odbiorców Trylisy. Mimo opinii, że piękne włosy stanowią atrybut kobiety, można stwierdzić, że postery reklamowe miały trafiać głównie do zaniepokojonych łysieniem pań (ryc. 19; online 32, 33).

V. WYPOSAŻENIE DOMU

Do tej kategorii przedmiotów zaliczono dwa artefakty wykonane z metali. W grupie zabytków stanowiących wyposażenie domu znalazł się frędzel do zasłony (**ryc. 20**, nr kat. 64), a do podkategorii artefaktów służących oświetleniu wnętrza zaliczono pokrętło lampy naftowej (**ryc. 21**, nr kat. 130).

Pierwszy z zabytków to odlany z miedzi frędzel do zasłon (**ryc. 20:64**; online 34, 35). Jest to przedmiot stożkowaty, pusty w środku, imitujący chwost z tkaniny. Górna część (2/5) zabytku ma formę tulejki, dolna (3/5) stożkowata jest zdobiona reliefem złożonym z dookólnego lambrekinu i widocznych poniżej pionowych żłobków i ukośnych nacięć. Artefakt wydatowano na koniec XIX–początek XX wieku, co koreluje z chronologią kontekstu pozyskania. Nie udało się wskazać analogii dla zabytku w literaturze. Zbliżone obiekty, datowane na ten sam okres, zlokalizowano natomiast na jednej z internetowej aukcji (**ryc. 20**). Należy podkreślić, że omawiany zabytek sprawił pewne trudności interpretacyjne, jednak samo odkrycie frędzla do zasłon nie powinno dziwić. Jak wskazał Aleksander Łupienko (2016, s. 100), „Generalnie dziewiętnastowieczne wnętrza wypełnione były dużą ilością tekstyliów w formie pokryć, obić, portier, odświeżonych gipiur (tkanin) z falbanami i kap”. W kontekście odkrytego artefaktu interesujące jest stwierdzenie o zdobniczej funkcji portier, czyli sięgających ziemi zasłon z grubego ciężkiego materiału, zawieszanych u okien lub drzwi między pokojami (A. Łupienko 2016, s. 100). Pewne wyobrażenie o zastosowaniu przedmiotu może dać również ikonografia w postaci karty z drukowanego albumu z 1820 roku, prezentująca rodzaje zasłon (**ryc. 20**).

Następny obiekt związany z wyposażeniem domu, dokładniej biorąc z jego oświetleniem, to pokrętło lampy naftowej, służące do podciągania i opuszczania knota (**ryc. 21:130; 22**). Pokrętło z ulicy Łąkowej odkryte na złożu wtórnym (hałda) wydatowano na 2. połowę XIX wieku. Żelazny, pokryty pierwotnie warstwą mosiądzu przedmiot, złożony jest z pręta, z jednej strony zakończonego parą kółek zębatach z pozostałością lutu. Z drugiej strony pręt przechodzi w odwrotnie stożkową gałkę o poprzecznie prążkowanej krawędzi podstawy. W polu gałki umieszczono ebonitową płytkę z nazwą palnika: AUGUSTA ** BRENNER. Producentem tego modelu była firma Otto Müllera z Berlina (J.W. Hołubiec 1971, s. 747; T. Jabłońska 2012, s. 142). Pierwszą lampę naftową skonstruował Ignacy Łukasiewicz. Jej stosowanie rozpoczęło się w 1853 roku (J.W. Hołubiec 1990, s. 88). Produkcja lamp szybko osiągnęła charakter przemysłowy (J.W. Hołubiec 1990, s. 91), a pod koniec XIX wieku został znormalizowany rozmiar palników i szkiełek. Podstawową wielkością charakteryzującą palnik była szerokość knota podawana najczęściej w liniach (część cala), rzadziej w milimetrach. Wymiar ten umieszczano na palniku i na szkiełku (J.W. Hołubiec 1990, s. 98). Producenci palników tłoczyli



Ryc. 20. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, frędzel do zasłon, nr kat. 64. Fot. M. Wołyńska. Część drukowanego albumu (21e. Cah.er f.le 54) – rodzaj zasłony, C. Normand 1820. Przykłady frędzli z XIX/XX w.

Fig. 20. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, curtain tassel, cat. No. 64. Photo by M. Wołyńska. Part of a printed album (21e. Cah.er f.le 54) – a type of curtain, C. Normand 1820. Examples of tassels from the 19th/20th centuries

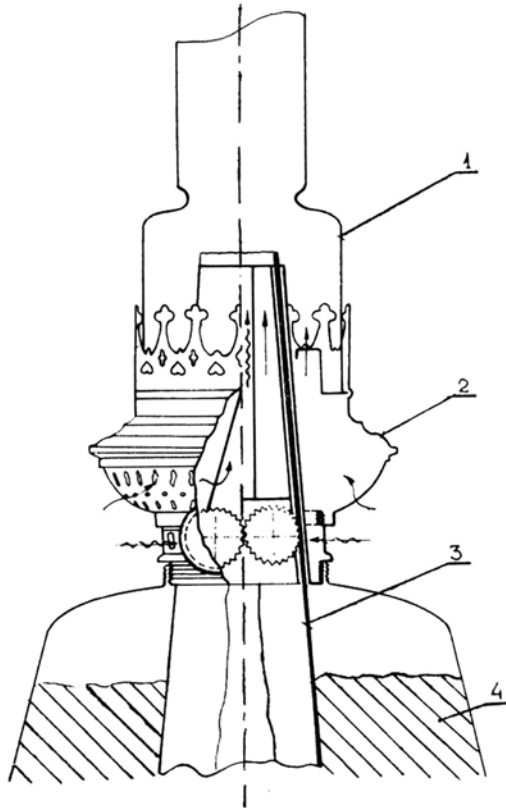


Ryc. 21. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, pokrętło od lampy naftowej – palnik typu Augusta – Brenner, nr kat. 130. Fot. M. Wołyńska; budowa przykładowej lampy naftowej, fragment (palnik i zbiornik). https://www.muzeumzamoyskich.pl/budowa_lampy

Fig. 21. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, oil lamp knob - Augusta - Brenner type burner, cat. No. 130. Photo by M. Wołyńska; construction of an example oil lamp, fragment (burner and tank). https://www.muzeumzamoyskich.pl/budowa_lampy

też swe znaki fabryczne lub nazwiska Należy jednak mieć świadomość, że zastosowanie w danej lampie palnika z danym znakiem nie stanowi dowodu na wyprodukowanie tej lampy przez tę właśnie wytwórnę. Powód jest prosty. Palnik, jako najbardziej skomplikowany konstrukcyjnie element lampy naftowej, często się psuł. Wykluczało to jej dalsze użytkowanie. Ze względu na znormalizowanie wielkości palników można było je jednak wymienić (J.W. Hołubiec 1990, s. 99).

Lampy naftowe stosowano do oświetlenia domów mieszkalnych (J.W. Hołubiec 1971, s. 765). Umieszczano je na stałe w: gabinecie, w pokoju stołowym (lampa na łańcuchach nad stołem), w salonie, a egzemplarze do stawiania na stołach roznoszono do poszczególnych pokoi wieczorem (A. Łupienko 2016, s. 87, 91, 92, 94). Na ulicach i w budynkach użyteczności publicznej, posiadających specjalne



Ryc. 22. Zasada działania palnika „Patenfckosmasbrenner” Schustra i Bära
1 – szkiełko; 2 – palnik; 3 – knot; 4 – nafta. J.W. Hołubiec 1971, s. 748, ryc. 7

Fig. 22. Construction of the ‘Patenfckosmasbrenner’ burner by Schuster and Bär
1 - glass; 2 - burner; 3 - wick; 4 - kerosene. J.W. Hołubiec 1971, p. 748, Fig. 7

instalacje doprowadzające, preferowano lampy na gaz. Koniec użytkowania lamp naftowych jest datowany na około 1920 rok, gdy do powszechnego użycia weszło oświetlenie elektryczne (J.W. Hołubiec 1971, s. 765).

V.1. Ogrzewanie wnętrza

Za element wyposażenia wnętrza można też uznać piec. W zbiorze ceramiki budowlanej pozyskanej podczas badań przy ulicy Łąkowej 60F stwierdzono siedem fragmentów kafli płytowych z okresu od XIX do 1. połowy XX wieku, co stanowi 14,6% zespołu. Trzy z nich to kafle wypełniające (nr kat. 565, 566, 568), dwa gzym-sowe wieńczące (nr kat. 563, 567), jeden fryzowy (nr kat. 570), jeden nieokreślony (nr kat. 557) (ryc. 23). Pośród kafli o metryce XIX-wiecznej można wskazać artefakt



Ryc. 23. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, kafle płytowe: gzymsowe wieńczące, nr kat. 563, 567; wypełniające, nr kat. 565, 566, 568; fryzowy, nr kat. 570. Fot. M. Wołyńska

Fig. 23. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, plate stove tiles: crowning cornice ones, cat. Nos. 563, 567; filling ones, cat. Nos. 565, 566, 568; frieze one, cat. No. 570. Photo by M. Wołyńska

biskwitowy wykonany z gliny żelazistej, wypalanej na kolor ceglasty. Egzemplarz o płaskim licu zdobi półplastyczne, częściowo wypchane od spodu kafla przedstawienie kobiety ze wzniesioną lewą ręką, którą podtrzymuje kosz z owocami/warzywami na swojej głowie. Postać zachowana jest od szyi w górę. Po jej lewej stronie widoczny jest relief w formie wysokiej, prostej rośliny. Kafel pierwotnie angobowany, może szkliwiony (?) (**ryc. 23:565**), został wydatowany na koniec XIX w. Analogiczne, ale bardziej pełnoplastyczne przedstawienie znane jest z pokrytego szkliwem cynowym kafla, stanowiącego część pieca z Kwitajn (J. Semków, W. Wojnowska 2007, s. 194, ryc. 2a). Drugi z zabytków, o korpusie wykonanym z gliny o kolorze kremowym, ma krawędź podkreśloną plastyczną listwą. Płycinę zdobi dekoracja reliefowa. Ornament składa się z kartusza (fragment), z którego wyrasta/otacza go wić roślinna. Lico zabytku pokrywa gruba warstwa szkliwa cynowego. Natomiast na stronie spodniej korpusu widoczny jest odcisk tkaniny (czytelny splot) (**ryc. 23:568**). XIX-wieczne kafle o takiej stylistyce znane są z Malborka (B. Pospieszna 2013, s. 343, 345). Następny z zabytków ma również korpus barwy kremowej, jest wyjątkowy ze względu na swoją nietypową formę wynikającą z funkcji. Jest to kafel płytowy wypełniający, ażurowy w formie wici roślinnej, umożliwiający nawiew powietrza. Element jest pokryty z zewnątrz szkliwem cynowym (**ryc. 23:566**). Analogiczne, datowane na połowę XIX wieku kafle stanowią elementy pieców z pałacu biskupiego we Fromborku (J. Semków, W. Wojnowska 2007, s. 194, ryc. 1; J. Semków, W. Wojnowska 2013, s. 90, ryc. 1, 2, 5, 6) (**ryc. 24**). Można je wskazać w parze bliźniaczych neogotyckich pieców ze sceną dworską, wykonanych wg wzornika Tobiasza Christopha Feilnera (online 36) w jego berlińskiej fabryce (**ryc. 25**) (ale z dodaniem ażurowych kafla nawiewowych). Autorem projektu był znany architekt niemiecki Johann Heinrich Strack. Analogiczny nawiew można również wskazać w bazującej na wzorniku Feilnera parze pieców neoklasycznych autorstwa Karla Friedricha Schinkla (J. Semków, W. Wojnowska 2013, s. 89, 90).

W grupie kafla gzymsowych wieńczących można przywołać dwa obiekty datowane na koniec XIX wieku. Pierwszy to egzemplarz narożny, o wysokości 225 mm, złożony z gzymsu przechodzącego w dwie płyciny: w formie plastycznej woluty (część boczna) oraz o kształcie dwóch liści akantu (przód). W komorze grzewczej otwartej widoczny jest odcisk tkaniny (splot). Na wolicie stwierdzono ślady białej angoby (**ryc. 23:563**). Drugi z artefaktów jest zdobiony parą półplastycznych wolut i pokryty grubą warstwą szkliwa cynowego (**ryc. 23:567**). Zbliżone, pokryte szkliwem cynowym kafle stanowią zwieńczenie datowanego na koniec XIX wieku pieca z domu wiejskiego lekarza w Podlechach (J. Semków, W. Wojnowska 2007, s. 195, ryc. 3, 3a). Przywołać też można piec berliński z lat 80. XIX wieku z Malborka, zwieńczony nieco zbliżoną, ale złożoną koroną (B. Pospieszna 2013, s. 26, 406, poz. 479). Natomiast w opracowaniu kafla z Dolnego Miasta w Gdańsku (ul. Reduta Wysok 4–5) pojawia się wzmianka o „masywnym, nieszkliwionym gzymsie wieńczącym, z dekoracją

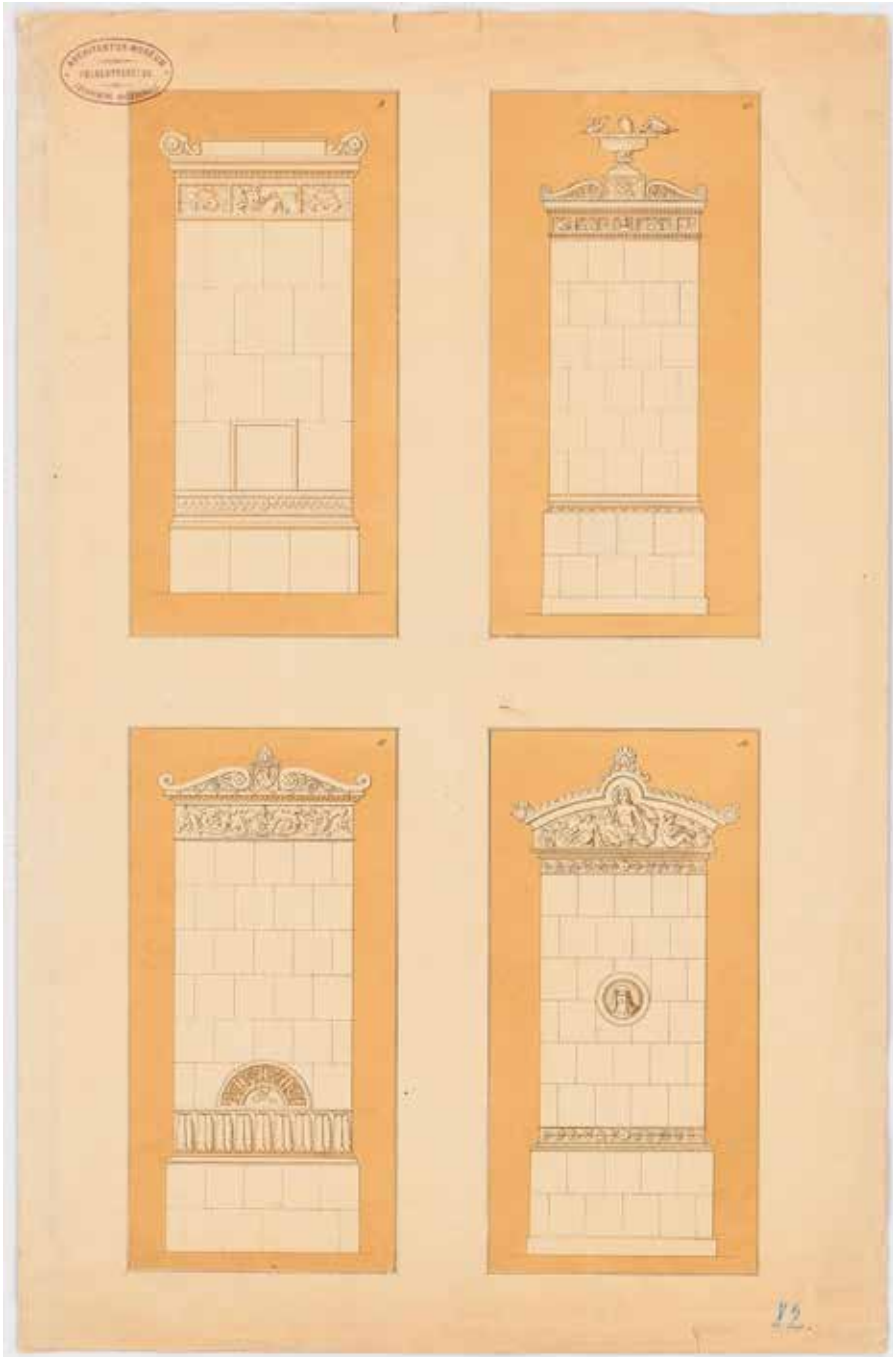


Ryc. 24. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, kafel płytowy wypełniający, ażurowy, nr kat. 566; ażurowe kafle do nawiewu powietrza z neogotyckiego pieca z pałacu biskupiego we Fromborku (Fabryka pieców Tobiasza Christopa Feilnera w Berlinie, 1844–1845). Fot. M. Wołyńska

Fig. 24. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, filling, openwork stove tile, cat. No. 566; openwork stove tiles for air flow from the neo-Gothic stove from the bishop's palace in Frombork (Tobias Christoph Feilner's stove factory in Berlin, 1844–1845). Photo by M. Wołyńska

wykonaną w technice reliefu. Powierzchnię lica wypełniają liście akantu oraz powtarzające się w jednej linii kaboszony”. Artefakt ma jednak zaledwie 62 mm wysokości. Kafel wydatowano na XIX stulecie (K. Szczepanowska 2021, s. 300).

Na koniec XIX–początek XX wieku określono chronologię kafla fryzowego o gładkim licu, pokrytym szkliwem ołowiowym o barwie zielonej. Egzemplarz posiada na krótszych bokach komory grzewczej (wepchnięte do środka) koliste otwory montażowe (ryc. 23:570). Natomiast na XIX–1. połowę XX wieku moż-



Ryc. 25. Piec Firmy Feilner Berlin, projekt Johanna Heinricha Stracka. Przykładowa karta z wzornika

Fig. 25. Stove from the Feilner Berlin company, designed by Johann Heinrich Strack. Sample card from the template

na datować zachowane fragmentarycznie lico kafła, pokryte szklivem cynowym (nr kat. 557). Zbliżone zabytki stwierdzono w zbiorach malborskich (B. Pospieszna 2013, s. 26, 400, poz. 474) oraz Twierdzy Wisłoujście (K. Szczepanowska 2015a, s. 274, 276, ryc. 101:3) czy na stanowisku przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku (K. Szczepanowska 2018, s. 144, 150, ryc. 10). W opinii Karoliny Szczepanowskiej (2015a, s. 274) „Kafle o gładkim licu szklivione na biało mogą pochodzić z tzw. pieców berlińskich, czyli pieców o prostej bryle, najczęściej dwuskrzyniowych, budowanych z gładkich kafli, z dekoracyjnym zwieńczeniem. Kafle tego typu produkowano w fabrykach na terenie dawnych Prus i Pomorza w 2. połowie XIX do XX wieku”. Datowanie przedstawionych kafli pokrywa się z metryką kontekstu pozyskania lub jest wcześniejsze (nr kat. 566).

VI. ZABAWKA

Ponieważ artykuł ma na celu przybliżenie kultury materialnej Gdańska w okresie od XIX po początek XX wieku, w kontekście zabawek istotne wydaje się przytoczenie wypowiedzi profesor Doroty Żołądź-Strzelczyk (2013, s. 5–30). Badaczka zauważa, że „do XIX w. zabawka funkcjonowała w świadomości społecznej jako mało istotny przedmiot”. Zmiana nastąpiła w drugiej połowie stulecia na zachodzie Europy. Zabawki zaczęli dostrzegać kolekcjonerzy i co ważniejsze pedagodzy, podkreślający ich rolę w rozwoju i edukacji dziecka (D. Żołądź-Strzelczyk 2013, s. 29). Interesujące są również spostrzeżenia Piotra Adamczyka (2016, s. 57–70), który postanowił przybliżyć elbląski rynek zabawek z lat 1799–1941 na podstawie reklam w lokalnej prasie. Autor posłużył się tą kategorią źródeł, bo co prawda zabawki z Elbląga są znane z badań archeologicznych, ale „większa część dotychczas odkrytych obiektów pochodzi sprzed XIX wieku”. Według badacza znikoma liczba tych późniejszych zabawek (zabytków archeologicznych) uniemożliwia analizę lokalnego rynku zabawkarskiego. W tym przypadku nieocenionym źródłem (zwłaszcza do końca lat 30. XX wieku) staje się elbląska prasa (P. Adamczyk 2016, s. 57–58).

Podobną sytuację można zaobserwować w publikacjach zabawek pozyskanych z gdańskich wykopalisk archeologicznych. W poświęconej tej kategorii zabytków pracy Joanny Dąbał (2016, s. 135–157) zostało omówionych 49 ceramicznych zabawek (J. Dąbał 2016, s. 137), stwierdzonych głównie w obrębie kontekstu XVII- i XVIII-wiecznego (J. Dąbał 2016, s. 138, 141, 142, 144). W zbiorze wskazano m.in. 17 miniaturowych naczyń pochodzących głównie z kontekstu XVII-wiecznego (9), w mniejszej liczbie z datowanego na XVIII po połowę XIX wieku (5) oraz z ruin XX-wiecznego budynku (3) (J. Dąbał 2016, s. 144). W omówieniu zabawek z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73–74, autorstwa Doroty Żołądź-Strzelczyk (2016, s. 455–472), znalazły się wyłącznie metalowe obiekty



Ryc. 26. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F,
porcelana, zabawka: nr kat. 61.

Fot. M. Wołyńska

Fig. 26. Gdańsk, Łąkowa 60F
Street, porcelain, toy: cat. No. 61.

Photo by M. Wołyńska

późnośredniowieczne i nowożytny, datowane na okres od XV po XVII wiek (D. Żołądź-Strzelczyk 2016, s. 463–469). Natomiast w katalogu wystawy *Targ Sienny w Gdańsku – przedmieście europejskiej metropolii – w świetle wykopalisk archeologicznych*, stanowiącym wybór zabytków ze stanowiska, oprócz metalowych zabawek z okresu od XV po XVII wiek (A. Gomoliszek 2016, s. 63–68), umieszczono również jedną figurkę kawalerzysty, datowaną na 2. połowę XIX–początek XX wieku (A. Gomoliszek 2016, s. 67). Podobnie w katalogu wystawy prezentowanej w Spichlerzu Błękitny Baranek dominują zabawki z okresu od XIII po XVIII wiek (Spichlerz... 2021, s. 239–306, 312–316). Można jednak też wskazać kilka obiektów o chronologii określonej na XVII–XIX (Spichlerz... 2021, s. 240, 299), XVIII–XIX (Spichlerz... 2021, s. 249, 262, 283, 284, 300, 301, 303, 310), XIX (Spichlerz... 2021, s. 255, 302, 303, 307–309, 311, 312), czy nawet 1. połowę XX wieku (Spichlerz ... 2021, s. 278).

Podczas badań na stanowisku przy ulicy Łąkowej 60F pozyskano dwa miniaturowe naczynia ceramiczne, w tym jedno o późnej metryce (ryc. 26; nr kat. 61). Przedmiot zinterpretowano jako półmisek porcelanowy (porcelana europejska), owalny (dł. 59, szer. 38, h. 10), malowany podszkliwnie kobaltem (motyw

roślinny). Artefakt, o chronologii określonej na XIX wiek, stwierdzono w obrębie kontekstu datowanego na koniec XIX–początek XX wieku.

Małą kolekcję miniaturowej/zabawkowej europejskiej porcelany, w skład której wchodzi talerzyk, filiżanka i słoiczek, zaprezentowała we wspomnianej powyżej pracy Joanna Dąbal (2016, s. 149, ryc. 11). Omówione zabytki pozyskano podczas badań terenu pod Muzeum II Wojny Światowej. Wszystkie zabawki zostały odkryte razem z pełnowymiarowymi naczyniami, o sygnaturach wskazujących na fabrykę Kristera w Wałbrzychu, datowanymi na lata 1925–1945.

Zabawki o późnej metryce zostały również ujęte w katalogu wystawy archeologicznej pt.: *Badziewie, cacuszka i świecidełka* (Kolegium redakcyjne... 2016, s. 23, poz. 56, s. 24, poz. 59, 60, s. 25, poz. 61–63, s. 26, poz. 64–66, s. 27, poz. 69, s. 28, poz. 72, s. 30, poz. 77, 78, s. 31, poz. 79–81), prezentowanej w Muzeum Archeologiczno-Historycznym w Stargardzie. Dla analizy naczynia z ulicy Łąkowej 60F szczególnie istotnych jest siedem porcelanowych naczyń (Kolegium redakcyjne... 2016, s. 30, poz. 77, 78, s. 31, poz. 79–81). Są to miniaturowe talerzyki (2), patery (2), naczynie, butelka na ocet i salaterka. Wszystkie przedmioty wydatowano na 1. połowę XX wieku. Pod względem formy i rozmiarów najbliższy omawianemu zabytkowi jest artefakt określony jako miniaturowa salaterka (Kolegium redakcyjne... 2016, s. 31, poz. 81).

VII. NARZĘDZIA

Z materiału pozyskanego podczas badań przy ulicy Łąkowej 60F wybrano dwa zabytki o późnej metryce zaliczone do kategorii narzędzi. Są to: olejarka (ryc. 27) oraz lokówka (ryc. 28). Narzędzia to grupa przedmiotów, która mogła być wykorzystywana zarówno w ramach wytwórczości rzemieślniczej, jak i w gospodarstwie domowym. Czasami nie jest możliwe jednoznaczne określenie przeznaczenia tych przedmiotów (M. Wołyńska 2016, s. 476). W przypadku omawianych zabytków (nr kat. 2, 506) (rozwińcie tej kwestii poniżej) nie można z całą pewnością stwierdzić czy służyły do pracy zawodowej, czy były używane podczas czynności domowych (np. konserwacja sprzętu czy układanie włosów).

Pierwszy z przedmiotów, olejarka, ma czworokątny w przekroju owalny korpus, zwieńczony zdejmowanym elementem. Zwieńczenie jest złożone z czterech części: stożkowej z taśmowatym uchem, kołnierza umożliwiającego nasadzenie na korpus oraz cylindrycznego wylewu. Przedmiot wykonano ze spawanych fragmentów stalowej blachy. Następnie powierzchnia zewnętrzna olejarki została pokryta galwanicznie warstwą mosiądzu. Artefakt jest pozbawiony dna oraz stożkowej rurki umożliwiającej dozowanie oleju. Trudno wskazać bezpośrednie analogie dla obiektu. Zabytek można datować na okres od końca XIX po początek XX wieku, co koreluje z chronologią kontekstu pozyskania.



Ryc. 27. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, narzędzia: olejarka, nr kat. 2. Fot. M. Wołyńska

Fig. 27. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, tools: oiler, cat. No. 2. Photo by M. Wołyńska

Drugi z artefaktów to lokówka (**ryc. 28**). Przedmiot jest znacznie skorodowany, złożony z części pracującej w postaci dwóch podłużnych, płaskich ramion połączonych u nasady nitami oraz U-kształtnej rękojeści z parą drewnianych trzonek. Lokówka została opatentowana przez amerykańskiego wynalazcę Hiram Maxima w 1866 roku (online 37). Urządzenie mogło mieć uchwyty wykonane z drewna, kości słoniowej, a nawet srebra. Ogrzewano je w metalowej komorze umieszczonej na piecu lub palniku spirytusowym. Natomiast lokówki na prąd pojawiły się na początku XX wieku (online 38).

Pewności co do miejsca stosowania nie można mieć też w przypadku tego obiektu. Mógł on być z powodzeniem używany w pracy zawodowej, przez fryzjera (**ryc. 29**; online 39), ale i w domu. Chronologię artefaktu określono na koniec XIX wieku, co jest zbieżne z datowaniem kontekstu pozyskania wydatowanym na XIX stulecie.

Curling and Crimping Irons.
 Postage, 12c.
 NOTE.—Curling irons or combs cannot be returned after once heating.

	17794 Small Duke Hair or Mustache Curling Iron, polished steel, nickel plated, six inches long. Each..... \$0.05
	Per dozen... \$0.50
	17796 Medium Size Little Princess Hair Curler, 7 1/4 inches, fine nickeled steel, wood handles, best spring. See cut. Each..... \$0.08
	Per dozen..... .85
	Postage..... .05
	17798 Full Size Princess Curling Irons, in fine nickeled steel, wood handles, best springs. See cut. (1.) Each..... .07
	Per dozen..... .75
	Postage..... .08
	17806 Our new Vassar Curling Irons. Extra length and quality, heavily nickel plated, and polished to a mirror finish. Handsome handles finished in antique oak and ends ornamented with nickel plated tips. Each..... \$0.10
	Per dozen..... 0.95



Ryc. 28. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, narzędzia: lokówka, nr kat. 506. Pierwotny wygląd przedmiotu i strona z katalogu Montgomery Ward (nr 57 wiosna i lato 1895 r.)

Fig. 28. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, tools: curling iron, cat. No. 506. The original appearance of the item and a page from the Montgomery Ward catalogue (No. 57 spring and summer 1895)



Ryc. 29. Rycina przedstawiająca fryzjera palącego lokówką włosy klientki, XIX w. Wellcome Library

Fig. 29. An engraving showing a hairdresser burning a client's hair with a curling iron, the 19th century, Wellcome Library

VIII. CZĘŚCI STROJU

Elementy ubioru stanowią jedną z dwóch najliczniej reprezentowanych kategorii (34 egzemplarze – 25,4%) w zbiorze metalowych zabytków wydzielonych, pozyskanych przy ulicy Łąkowej 60F. W wyodrębnionej grupie można wskazać cztery przedmioty o późnej metryce: trzy guziki wykonane maszynowo (**ryc. 30:22, 28, 101**) oraz hak mundurowy (**ryc. 30:5**), zabytek związany z pasem.

Najliczniejsza grupa guzików to znaleziska pojedyncze, interpretowane w literaturze jako przedmioty zgubione. Pełen zestaw guzików stroju mógł bowiem, w zależności od epoki i typu ubioru, liczyć od kilkunastu do kilkudziesięciu (około 40) sztuk (M. Grupa, N. Tarasow, T. Kozłowski 2020, s. 536). Najpóźniejsze egzemplarze to zabytki z XIX–początku XX wieku. W tej grupie wystąpił wykonany z mosiężnej blachy guzik wkłęsły z czterema dziurkami (**ryc. 30:28**), jak i dwa przedmioty złożone – kilkuczęściowe, o formie lekko grzybkowatej, zaopatrzone na stronie spodniej w napisy informujące o wysokiej jakości przedmiotów (**ryc. 30:22, 101**). Analogie dla guzika z czterema dziurkami można wskazać w materiale z badań pod amsterdamskie metro. Trzy zbliżone egzemplarze wydatowano lata 1800–1937 (online 40) lub 1850–1937 (online 41, 42). Na tej podstawie oraz kontekstu odkrycia, czas powstania artefaktu pozyskanego z ulicy Łąkowej określono na okres XIX–początku XX wieku.

W przypadku guzików złożonych (**ryc. 30:22, 101**) o kształcie płasko-wypukłym, mamy do czynienia z główką, w skład której wchodzi górna część, wykonana z blachy mosiężnej, której brzegi są podwiniete pod spód. W efekcie krawędź przedmiotu ma formę wałka, w który wciśnięty jest drugi element, czyli płaski spód z centralnie przylutowanym drucikowym uszkiem. Na spodzie umieszczono dookolną sygnaturę *HOCHFERN QUALITAT*M (**ryc. 30:22**), bądź symboliczne przedstawienie Orderu Podwiązki (najwyższe cywilne i wojskowe odznaczenie Wielkiej Brytanii) oraz dookolną sygnaturę EXTRA FEIN (**ryc. 30:101**). Analogię dla drugiego z egzemplarzy można wskazać w zbiorach bu tonarium (online 43). Trudno jednak wyłącznie na podstawie napisu reklamowego wytypować konkretnego producenta. Określenie *FEIN* (dokładny, piękny, wspaniały) występowało np. razem z określeniem HOCH. Natomiast napis EXTRA FEIN, oznaczający wyrób wysokiej jakości (wyjątkowo piękny), był stosowany co najmniej od połowy XIX wieku do czasów obecnych przez wielu różnych wytwórców guzików z Prus, Cesarstwa Niemieckiego i Niemiec. Napis występował często w połączeniu z sygnaturami konkretnego wytwórcy dla potwierdzenia wysokiej jakości guzika. Przedmioty z ulicy Łąkowej wydatowano na 2. połowę XIX wieku. W przypadku egzemplarza o numerze katalogowym 22 jest to chronologia zgodna z kontekstem pozyskania określonym na XIX–1. połowę XX wieku. Jeśli chodzi o drugi z obiektów (nr kat. 101), to nie można podtrzymać dokonanego na etapie badań połowych przypisania do kontekstu XVIII-wiecznego.



Ryc. 30. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, części stroju: guziki, nr kat. 22, 28, 101; pruski hak mundurowy, nr kat. 5. Fot. M. Wołyńska; rekonstrukcja munduru pruskiego M1907/10

Fig. 30. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, parts of clothing: buttons, cat. Nos. 22, 28, 101; Prussian uniform hook, cat. No. 5. Photo by M. Wołyńska; reconstruction of the Prussian uniform M1907/10

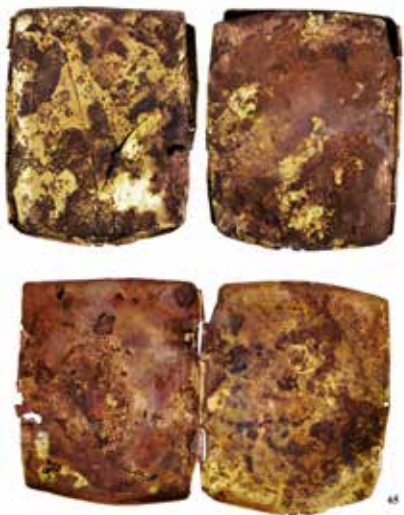
Ostatni z elementów stroju to pruski hak mundurowy. Przedmiot składa się z guzika zdobionego koroną zamkniętą, przechodzącego w podstawę haka z dziewięcioma otworami umożliwiającymi przyszycie. Na tej części wybito monogram F:C (**ryc. 30:5**). Odkryty pruski hak mundurowy stanowił element kurtki mundurowej. Artefakt służył do podtrzymania pasa głównego, w celu ochrony przed jego opadaniem pod ciężarem znajdującego się na nim oporządzenia. Prezentowano tylko część haka z wyobrażeniem korony, partia spodnia była wszywana w materiał kurtki (**ryc. 30**; online 44). Omawiany egzemplarz pochodzi z bluzy munduru polowego¹¹ Model 1907/10 (M1907/10). Wprowadzono go do użytku w latach 1907–1910 (w kolejnych formacjach) dokumentami zwanymi *allgemeine königliche order* (AKO). Następny wzór guzików przeznaczony był już dla żołnierzy wszystkich rodzajów wojsk (włącznie z kawalerią). Jego stosowanie było związane z ustanowieniem nowego wzoru umundurowania Model 1915 (M1915). Obie wersje guzików wykorzystywano do 1919 roku (online 45–48). W przypadku omawianego pruskiego haka mundurowego, bardzo istotny jest kontekst pozyskania. W bezpośrednim sąsiedztwie terenu badań (na południe od niego), w latach 1887–1889 wzniesiono koszary (Herrengarten-Kaserne) przeznaczone dla batalionu 128 pułku piechoty (online 49). Zostały one opuszczone przez wojska niemieckie (od 26 stycznia do 8 lutego 1920) w związku z powstaniem Wolnego Miasta Gdańska (online 50). W piechocie tego typu haki mundurowe były stosowane od 1907 roku. Być może mamy do czynienia z przedmiotem zgubionym, który trafił do warstwy datowanej na okres od końca XIX po początek XX wieku.

IX. WYPOSAŻENIE OSOBISTE

Pośród zabytków odkrytych przy ulicy Łąkowej 60F znalazły się również przedmioty, które określono jako wyposażenie osobiste. Z tej kategorii wybrano cztery obiekty o późnej metryce: papierośnicę (**ryc. 31:65**), parasol (ruchomy pierścień) (**ryc. 32:26**), harmonijkę (**ryc. 33:95**) i kopertę zegarka kieszonkowego (**ryc. 34:44**).

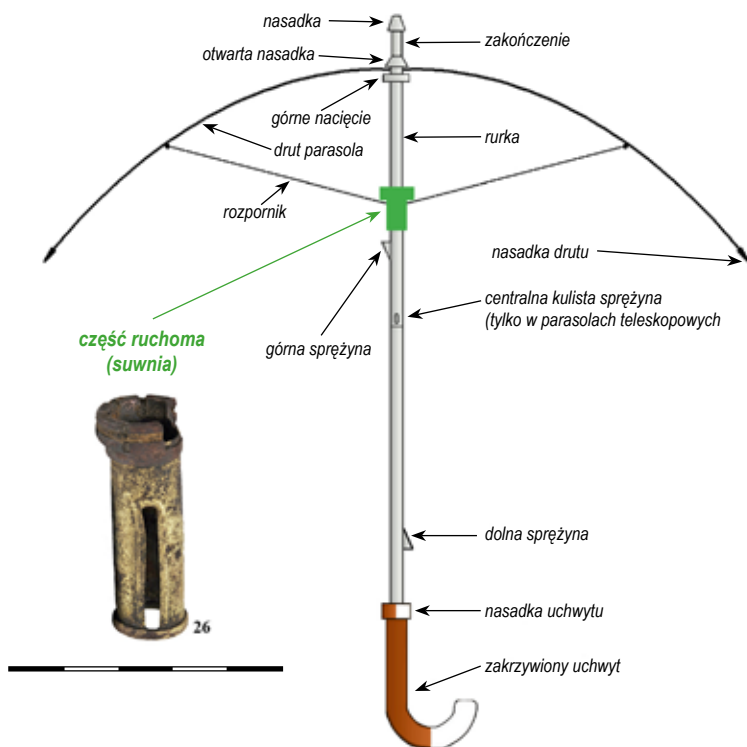
Pierwszy z elementów wyposażenia osobistego to papierośnica o kształcie zbliżonym do prostokątnego, złożona z dwóch wklęsło-wypukłych części o zaokrąglonych narożnikach (**ryc. 31:65**). Elementy papierośnicy są połączone zawiasem umieszczonym na dwóch dłuższych bokach. Na dwóch kolejnych zachowane pozostałości zamknięcia w postaci owalnego otworu (jedna część) oraz prostokątnego otworu i fragmentu prostokątnej nitowanej płytki (druga część). Każda z części papierośnicy ma również parę C-kształtnych uszek, stanowiących przedłużenie jej powierzchni, zagiętych do wewnątrz. Umożliwiały one doczepienie gumki podtrzymującej papierosy (**ryc. 31:65**). Na powierzchni zewnętrznej, w lewym

¹¹ Wskazuje na to średnica guzika wynosząca około ośmiu linii = 21 mm.



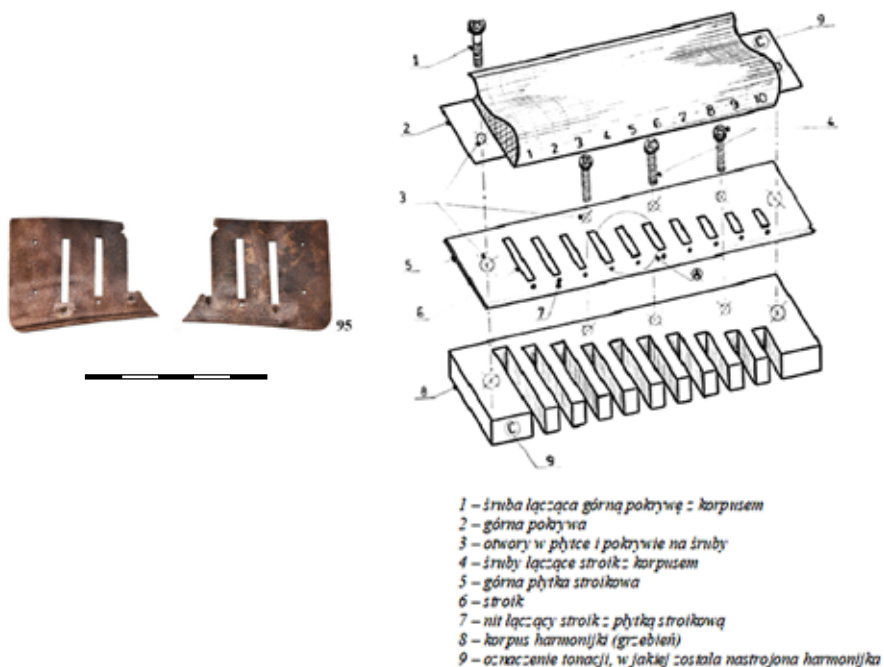
Ryc. 31. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, wyposażenie osobiste: papierośnica, nr kat. 65. Fot. M. Wołyńska

Fig. 31. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, personal equipment: cigarette case, cat. No. 65. Photo by M. Wołyńska



Ryc. 32. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, wyposażenie osobiste: ruchomy element parasola, tzw. suwnia, nr kat. 26. Fot. M. Wołyńska; schemat budowy parasola

Fig. 32. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, personal equipment: movable element of the umbrella, cat. No. 26. Photo by M. Wołyńska; Umbrella construction diagram



Ryc. 33. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, wyposażenie osobiste: płytki stroikowej (fr. harmonijki), nr kat. 95. Fot. M. Wołyńska; schemat budowy harmonijki ustnej Blues Harp firmy Hohner
 Fig. 33. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, personal equipment: reed plate (harmonica fragment), cat. No. 95. Photo by M. Wołyńska; construction diagram of the Hohner Blues Harp harmonica



Ryc. 34. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, wyposażenie osobiste: koperta zegarka kieszonkowego, nr kat. 44. Fot. M. Wołyńska; pierwotna forma zegarka
 Fig. 34. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, personal equipment: pocket watch case, cat. No. 44. Photo by M. Wołyńska; the original form of the watch

górnym narożniku, stwierdzono zdobienie w formie okręgu o średnicy 20 mm, z umieszczonym wewnątrz motywem wici roślinnej.

Z wykopalisk z Amsterdamu pochodzą dwie mosiężne ramki papierosnicy oraz dobrze zachowany srebrny egzemplarz. Przedmioty wydatowano na lata 1900–1937 (online 51). Zabytek z ulicy Łąkowej wydatowano na koniec XIX–początek XX wieku, co jest zbieżne z chronologią kontekstu pozyskania.

Nieodzowną częścią wyposażenia osobistego był i jest też parasol. Przy ulicy Łąkowej 60F wystąpił fragment tego przedmiotu, określane jako suwnia – ruchomy pierścień (ryc. 32:26). Jest to element w większej części mosiężny, w kształcie cylindrycznej tulejki, o jednym z końców żelaznym, rozszerzonym lejkowato, drugim o pogrubionej, kołnierzowatej krawędzi. Umieszczona w elemencie szczelina pozwalała na zablokowanie dolnej sprężyny parasola, czyli na jego zamknięcie (ryc. 32; online 52). W trakcie wykopalisk pod amsterdamskie metro odsłonięto 11 zbliżonych przedmiotów, datowanych głównie na lata 1800–1937, a w jednym przypadku na 1850–1937 oraz na okres 1800–1950. Jako analogie można wskazać dziewięć niderlandzkich zabytków, które w przeciwieństwie do artefaktu z ulicy Łąkowej są w całości wykonane z mosiądzu (online 53–60). Pozyskany zabytek można datować od 1800 r. po początek XX wieku, co pozostaje częściowo zbieżne z chronologią kontekstu odkrycia, określoną na czas od końca XIX po początek XX wieku.

Kolejny z przedmiotów, z kategorii wyposażenie osobiste, to harmonijka ustna (ryc. 33:95). Pozostała z niej, zachowana fragmentarycznie, miedziana płytka stroikowa (online 61). W tej części przedmiotu widoczne są dwa prostokątne otwory, wykonane w poprzek płytki. Otacza je sześć kolistych otworów na nity (niezachowane), łączące płytkę stroikową ze stroikiem. Na jednej stronie płytki, wzdłuż jej ukośnego brzegu, biegnie wąski żłobek, a przy jej końcu wybito liczbę 54. Analogiczne elementy ośmiu harmonijek odsłonięto podczas amsterdamskich wykopalisk. Przedmioty są datowane na okres od 1850 do 1937 (siedem egzemplarzy) lub nawet po 1950 rok (jeden artefakt) (online 62). Na tej podstawie chronologia omawianego zabytku została ustalona na czas od 1850 po początek XX wieku. Kontekst pozyskania określony jako hałda z dwóch warstw można datować na okres od XVIII po początek XX wieku.

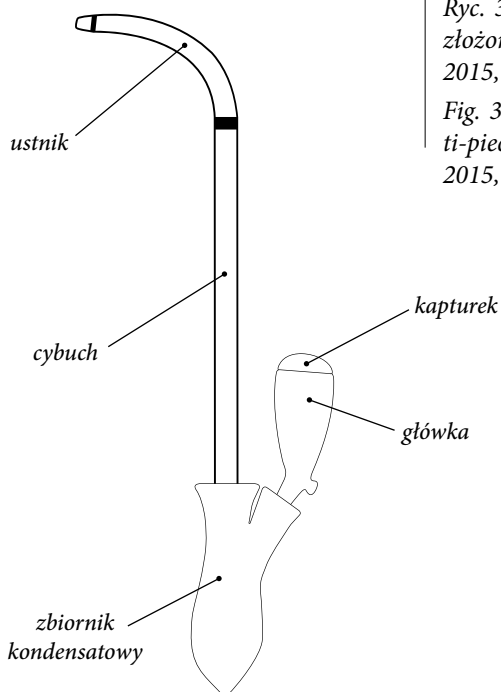
W trakcie badań przy ulicy Łąkowej 60F odkryto też stalową kopertę zegarka kieszonkowego o średnicy 52 mm. Przedmiot ma formę kolistej ramki z dwoma zawiasami umieszczonymi w dolnej części koperty, na jej dwóch stronach. W górnej części widoczny jest element cylindryczny, stanowiący podstawę koronki (służy do nakręcania zegarka) oraz kolistego niezachowanego uchwytu umożliwiającego podpięcie do dewizki. Na powierzchni bocznej koperty znajduje się przycisk do uruchomienia repetiera (ryc. 34:44). Stanowi on rodzaj komplikacji mechanizmu, dzięki której można usłyszeć aktualnie trwającą godzinę, kwadrans, a nawet minutę. Można go uruchomić wciskając przycisk umieszczony na górze zegarka. W XIX



Ryc. 35. Gdańsk, ul. Łąkowa 60F, wyposażenie osobiste: fajka złożona – zbiornik na kondensat, nr kat. 149. Fot. M. Wołyńska; niemieckie fajki złożone z kolekcji Muzeum Fajek w Amsterdamie, z lat: 1) 1820–1860, 2) 1835–1850, 3–4) 1840–1850, 5–6) 1860–1890

Fig. 35. Gdańsk, Łąkowa 60F Street, personal equipment: multi-piece pipe - condensate tank, cat. No. 149. Photo by M. Wołyńska; German pipes from the collection of the Amsterdam Pipe Museum from the years: 1) 1820–1860, 2) 1835–1850, 3–4) 1840–1850, 5–6) 1860–1890

wieku rozproszenie nocnych ciemności wymagało wysiłku i czasu, repetier był więc bardzo przydatnym urządzeniem. Zamiast zapalać świecę wystarczyło wsłuchać się w dźwięk wybijany przez czasomierz (online 63). Jeśli chodzi o analogie dla koperty zegarka kieszonkowego, to w materiale z amsterdamskich wykopaliisk można jedynie wskazać zbliżone elementy przedmiotu: takie jak ramka (online 64) czy podstawa koronki (online 65) o chronologii określonej na lata 1850–1940. Natomiast wyobrażenie o jego pierwotnym wyglądzie dają zachowane zegarki, które można spotkać na aukcjach internetowych (ryc. 34) lub w kolekcjach muzealnych. Ze zbiorów British Museum pochodzi chromowany zegarek niemieckiej firmy Robert H. Ingersoll & Bro., z lat 1925–1935 (online 66). Biorąc pod uwagę wskazane analogie, kopertę zegarka kieszonkowego można datować na lata 1875–1940. W związku z powyższym należy zrewidować kontekst pozyskania zabytku datowany na XVIII wiek.



Ryc. 36. Schematyczna rekonstrukcja fajki złożonej z główką porcelanową. J. Puziuk 2015, s. 76, ryc. 1:3

Fig. 36. Schematic reconstruction of a multi-piece pipe with a porcelain bowl. J. Puziuk 2015, p. 76, Fig. 1:3

IX.1. Fajki

Jest to kategoria zabytków, którą można zaliczyć do szerszej grupy, jaką stanowi wyposażenie osobiste. W wyniku badań archeologicznych przeprowadzonych przy ul. Łąkowej 60F w Gdańsku odkryto zbiornik na kondensat, element fajki złożonej, która stanowi zabytek o późnej metryce (**ryc. 35:7**; nr kat. 149) (5% pozyskanego materiału). Dla porównania, w sezonie 2015 na stanowisku odkryto dwie porcelanowe główki fajki oraz dwa zbiorniki na kondensat (J. Dąbał 2015b, s. 197, ryc. 5). Dwa ostatnie zabytki, datowane na XIX wiek, mają jednak inną morfologię niż omawiany artefakt (J. Dąbał 2015b, s. 197, ryc. 5:3, 4; s. 198). Natomiast w sezonie 2019 pozyskano dwie fajki porcelanowe (J. Dąbał 2020b, s. 91–92).

Fajki złożone z główką porcelanową tworzono z elementów składowych wykonanych z różnych materiałów. Pierwotna wersja charakteryzowała się główką złożoną z komory napychowej połączonej ze zbiornikiem na kondensat. Komory przedzielał rodzaj ścianki z otworem (lub otworami). Ewolucja takiej dwukomorowej formy doprowadziła do powstania fajki z tzw. osadnikiem (zbiornikiem na kondensat) (**ryc. 36**). Jest to odrębny element, którego korpus tworzy brzusec i dwa ramiona do osadzenia główki i cybuchu (**ryc. 36**). Stosowano cybuchy długie, głównie drewniane, zakończone ustnikami wykonanymi zazwyczaj z bursztynu (J. Puziuk 2015, s. 52).

Zbiornik na kondensat pozyskany przy ulicy Łąkowej 60F to element odciskany w formie długości 89 mm, szerokości zachowanej od 9 do 45 mm, średnicy ramion 19 i 24 mm i średnicy kanału od 13 do 14 mm. Artefakt posiada łukowato wygięty brzusiec rozwidlający się w parę ramion. Powierzchnia brzuśca i ramienia do osadzenia cybucha jest kanelowana. Natomiast krawędź wylotu (osady) obydwóch ramion jest zaopatrzona w dookólny wręb i podkreślona dookólną listwą. Zapewne pierwotnie na końcu ramion znajdowały się mosiężne filtry (w formie obejmy). Analogiczne rozwiązania można wskazać w zbiorach Muzeum Fajek z Amsterdamu (**ryc. 35:1–6**). W kolekcji instytucji znajdują się niemieckie fajki ze zbiornikami na kondensat zaopatrzone w mosiężne filtry. Cztery z nich, pochodzące z lat 1820–1860 (**ryc. 35:1–4**; online 67–70), mają zbiornik na kondensat o formie zbliżonej do prezentowanego artefaktu, w tym posiadają guzek kończący dno tej części fajki. Są to jednak w większości zabytki bogato malowane (**ryc. 35:1, 3, 4**). Natomiast egzemplarz (**ryc. 35:2**) najbliższy omawianemu obiektowi jest jedynie złożony na guzku oraz pod zakończeniami ramion. Zabytek wydatowano na lata 1835–1850. W kolekcji Muzeum Fajek należy też zwrócić uwagę na dwa zbiorniki na kondensat o kanelowanej powierzchni (**ryc. 35:5–6**; online 71, 72). Para bardzo podobnych, datowanych na lata 1860–1890 zabytków, ma jednak jeszcze dodatkową dekorację plastyczną w postaci myśliwego z psem. Biorąc pod uwagę powyższe rozważania, prezentowany artefakt, pozyskany z kontekstu o metryce określonej na początek XX wieku, można datować na lata 1835–1890.

WNIOSKI

W efekcie badań archeologicznych prowadzonych w Gdańsku na stanowisku przy ul. Łąkowej 60F, wytypowano zbiór 57 zabytków o późnej metryce, określonej na czas od XIX po początek XX wieku. W tej grupie znalazły się artefakty o jednoznacznej funkcji, takie jak: naczynia (nr kat. 24, 201, 203, 220, 278, 282, 389, 390, 448), butelki (nr kat. 518–520, 523–525), noże (nr kat. 19, 112), łyżki (nr kat. 144, 151, 152), hak mundurowy (nr kat. 5), papierośnica (nr kat. 65) czy koperta zegarka kieszonekowego (nr kat. 44). Na podstawie jednego z zabytków możemy nawet mówić o kontynuacji pewnych zwyczajów: przykład może stanowić souvenir w formie talerzyka z nadrukowanym wizerunkiem Bazyliki Mariackiej w Gdańsku (nr kat. 448). Współcześnie również możemy nabyć tego typu pamiątki. W zbiorze pojawiły się jednak też artefakty zaskakujące, jak lokówka (nr kat. 506), czy sprawiające problemy interpretacyjne. Do tej grupy można zaliczyć przedmioty zachowane fragmentarycznie, takie jak: harmonijka ustna (nr kat. 95), parasol (nr kat. 26), lampa naftowa (nr kat. 130) czy miedziany frędzel do zasłon (nr kat. 64). Postęp wpływający na zmianę surowca (np. parasol) lub całkowitą rezygnację z używania niektórych

przedmiotów (np. lampa naftowa, kałamarz, fajka złożona czy szklane opakowania na preparaty kosmetyczne) dobitnie wskazują na potrzebę pochylenia się nad tym zagadnieniem. Wymienione obiekty zniknęły już ze współczesnej kultury materialnej, a dopiero stopniowo pojawiają się w polu zainteresowania badaczy.

BIBLIOGRAFIA:

Adamczyk P.

2016 *Sprzedawcy zabawek w Elblągu w latach 1799–1941 w świetle reklam w prasie lokalnej*, [w:] K. Kabacińska-Luczak, D. Żołędź-Strzelczyk (red.), *Zabawka – przedmiot ludyczny i obiekt kolekcjonerski*, Poznań, s. 57–70.

Brinkmann B.

1982 *Zur Datierung von Mineralwasserflaschen aus Steinzeug*, „Keramos“ 98, s. 7–36.

Chrościcki L.

1974 *Porcelana – znaki wytwórni europejskich*, Warszawa.

Danckert L.

2008 *Leksykon porcelany europejskiej*, Gdańsk.

Dąbal J.

2013 *Brytyjskie wyroby ceramiczne na gdańskim rynku produktów w XVIII i XIX wieku*, „Archaeologia Historica Polona” 21, s. 319–350.

2015a *Fajki i elementy fajek*, [w:] J. Dąbal, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), Gdańsk, Twierdza Wisłoujście. *Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*, Gdańsk, s. 281–298.

2015b *Fajki z badań archeologicznych na stanowisku 86 przy ul. Sadowej w Gdańsku. Uwagi na temat produktów fajczarskich użytkowanych w mieście*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 5, s. 189–204.

2015c *Wyroby ceramiczne*, [w:] J. Dąbal, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), Gdańsk, Twierdza Wisłoujście. *Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*, Gdańsk, 221–264.

2016 *Ceramic children-related objects from archaeological investigation in Gdańsk. Introductory remarks on post-medieval and modern urban social background of childhood*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 6, s. 135–157.

2018a *O paleniu tytoniu w domach mieszczańskich (XVIII–XX wiek)*, [w:] J. Dąbal (red.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*, Gdańsk, s. 229–238.

2018b *Naczynia ceramiczne lokalnej produkcji oraz importowane, użytkowane od XVI do XIX wieku*, [w:] A. Pudło, W. Ossowski, E. Trawicka (red.), *Jatki mięsne w Gdańsku od XIV do XX wieku*, Gdańsk, s. 301–334.

2020b *Fajki*, [w:] A. Longi-Prager (red.), *Opracowanie wyników badań archeologicznych na stanowisku nr 86 w Gdańsku (AZP 12-44/203) ul. Łąkowa/Sadowa/Podwale Przedmiejskie*, Gdańsk, mpis w WUOZ w Gdańsku, s. 81–94.

Encyklopedia...

2012 *Encyklopedia Gdańska*, Fundacja Gdańska, Gdańsk.

Gomoliszek A.

2016 *Zabawki*, [w:] R. Krzywdziński (red.), *Targ Sienny w Gdańsku – przedmieście europejskiej metropolii – w świetle wykopalisk archeologicznych. Katalog wystawy prezentowanej w Ratuszu Głównego Miasta w Gdańsku w okresie od 1 czerwca do 25 września 2016 roku*, Gdańsk, s. 63–68.

Grupa M., Tarasow N., Kozłowski T.

2020 *Guziki, haftki, okucia troczków. Guziki metalowe i kościane*, [w:] B. Kościński (red.), *Lastadia najstarsza stocznia Gdańska w świetle badań archeologicznych*, Archeologia Gdańska VII, Gdańsk, s. 532–536.

Hołubiec J.W.

1971 *Historia lamp naftowych*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 16, nr 4, s. 739–768.

1990 *Polskie lampy i świeczniki*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Jabłońska T.

2012 *Ocalić od zapomnienia. Lampy naftowe*, Warszawa.

Jabłońska-Dyrda J.

2016 *Przedmioty metalowe z Zespołu Przedbramia w Gdańsku*, [w:] A. Pudło (red.), *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*, Gdańsk, s. 183–198.

Jacobson-Kowalska K.

2011 *Browar we Wrzeszczu za czasów Danziger Aktien Bierbrauerei (1971–1945)*, [w:] K. Szczepańska, J. Szczepański (red.), *Wędrowki po Wrzeszczu*, Gdańsk, s. 150–186.

Jagiello S.

2023a *Historia dzielnicy*, [w:] J. Prager (red.), *Opracowanie wyników badań archeologicznych na stanowisku nr 86 w Gdańsku (AZP 12-44/203) ul. Łąkowa; działka nr 157/16 obręb 100 (Zespół Mieszkaniowy Sadowa)*, Gdańsk, mpis w WUOZ w Gdańsku, s. 6–15.

2023b *Historia posesji*, [w:] J. Prager (red.), *Opracowanie wyników badań archeologicznych na stanowisku nr 86 w Gdańsku (AZP 12-44/203) ul. Łąkowa; działka nr 157/16 obręb 100 (Zespół Mieszkaniowy Sadowa)*, Gdańsk, mpis w WUOZ w Gdańsku, s. 16–37.

Jastrzemska-Olkowska I., Powirska D.

2023 *Miasto romantyków. Idee i motywy w twórczości XIX-wiecznych artystów w Gdańsku*, Gdańsk.

Kasprzak M.

2016 *Ceramika naczyniowa z badań archeologicznych z Zespołu Przedbramia ul. Długiej*, [w:] A. Pudło (red.), *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*, Gdańsk, s. 121–146.

Keyser E.

1972 *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, Köln–Wien.

Kolegium redakcyjne...

2016 *Badziewie, cacuszka i świecidełka*, Stargard.

2018 „Sanitas per aquam”. *Wodolecznictwo i higiena*, Stargard.

Krukowska O.

2016 *Przedmioty szklane z badań archeologicznych w Zespole Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku*, [w:] A. Pudło (red.), *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*, Gdańsk, s. 209–220.

2020 *Naczynia szklane*, [w:] B. Kościński (red.), *Lastadia najstarsza stocznia Gdańska w świetle badań archeologicznych*, Archeologia Gdańska VII, Gdańsk, s. 315–328.

Kulesz-Hodysz M.

2016 *Fajki z badań archeologicznych w Zespole Przedbramia w Gdańsku*, [w:] A. Pudło (red.), *Zespół Przedbramia ul. Długiej w Gdańsku. Studium archeologiczne*, Gdańsk, s. 199–208.

Lipiec A.

2017 *Zabytki szklane pozyskane w trakcie badań zespołu kamienic na rogu ulicy Traugutta i placu Małachowskiego w Warszawie*, [w:] W. Borkowski (red.), *Badania archeologiczne dziedzina Arsenału Królewskiego oraz zespołu Kamienicy Raczyńskich w Warszawie*, *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 14, Warszawa, s. 169–214.

Łupienko A.

2016 *Wyposażenie mieszczańskiego mieszkania w Warszawie (1864–1914)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 64, z. 1, s. 85–102.

Matthew W.M.

1998 *Keiller's of Dundee. The rise of the marmalade dynasty 1800–1879*, Dundee.

Mielnik M.

2023 *Dobrzy przyjaciele, dobre przyjaciółki. Malarstwo w Gdańsku w XIX wieku*, Gdańsk.

Miścicki M.

2022 *Wyroby metalowe z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku*, [w:] K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*, Warszawa, s. 377–396.

Oniszczuk A.

2013 *Życie odbite w naczyniu. Konsumpcja luksusowa i codzienna w Gdańsku w XVII–XIX wieku na podstawie naczyń ceramicznych z terenu Centrum Dominikańskiego i kwartału ulic Długi Targ–Powroźnicza*, tom I–II, Warszawa.

2022 *Nowożytnie i współczesne naczynia ceramiczne z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku*, [w:] K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Mię-*

dzy Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych, Warszawa, s. 199–286.

Ossowski W.

2022 *Wstęp*, [w:] J. Dargacz, T. Krzeziński (red.), *Między prowincjonalizmem a nowoczesnością. Przeobrażenia Gdańska na tle procesów modernizacyjnych wschodnich prowincji Prus w XIX wieku*, Gdańsk, s. 6–9.

Paprocka-Gajek J.

2015 *Platery warszawskie w latach 1822–1914. Asortyment, odbiorca i obyczaj*, Warszawa.

Pągowska K., Sujecka A., Zgodzińska B.

2019 *Bon appétit. Zabytkowe sztuce, ich historia, kształty i przeznaczenie*, Słupsk.

Polak Z., Starski M.

2022 *Znaleziska archeologiczne z Głównego Miasta w Gdańsku. Katalog z wykopalisk przy Długim Targu i ul. Powroźniczej*, Warszawa.

Pospieszna B.

2013 *Kafle i piece kafłowe w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku*, Malbork.

Puziuk J.

2015 *Nowożytne fajki z badań archeologicznych w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne” XL, s. 51–85.

Rembisz-Lubiejewska A.

2021 *Wyroby metalowe z badań przy ul. Reduta Wysok 4–5 w Gdańsku*, [w:] B. Kościński (red.), *Archeologia Gdańska VIII*, Gdańsk, s. 321–352.

Semków J., Wojnowska W.

2007 *Piece kafłowe z XIX i XX w. z terenu dawnych Prus i Pomorza*, [w:] M. Dąbrowska, H. Karwowska (red.), *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – Podobieństwa – Różnice*, Białystok, s. 193–204.

2013 *Piece Tobiasza Christoph Feilnera – ojca berlińskich pieców kafłowych w pałacu biskupim we Fromborku*, „Świat kominków” 2, nr 35, s. 88–94.

Spichlerz...

2021 *Spichlerz Błękitny Baranek*. Katalog wystawy, Gdańsk.

Starski M.

2022a *Kafle i ceramika budowlana z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku*, [w:] K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*, Warszawa, s. 287–316.

2022b *Późnośredniowieczne i nowożytne wyroby szklane z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku*, [w:] K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*, Warszawa, s. 317–358.

Szczepanowska K.

- 2015a *Kafle i elementy pieca*, [w:] J. Dąbał, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), *Gdańsk, Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*, Gdańsk, s. 265–280.
- 2015b *Wyroby szklane*, [w:] J. Dąbał, K. Krawczyk, T. Widerski (red.), *Gdańsk, Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczno-architektoniczne w latach 2013–2014*, Gdańsk, s. 299–324.
- 2018 *Ogrzewanie wnętrz kamienic w okresie nowożytnym (XVII–XVIII wiek)*, [w:] J. Dąbał (red.), *Domy i ich mieszkańcy w świetle badań archeologiczno-architektonicznych przy ulicy Świętojańskiej 6–7 w Gdańsku*, Gdańsk, s. 139–154.
- 2020 *Szklane opakowanie na preparat leczniczy. Archeologiczne świadectwo pielęgnacji włosów w przedwojennym Gdańsku*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 8, s. 9–24.
- 2021 *Bogactwo przedstawień na kaflach płytowych z Dolnego Miasta. Badania przy ulicy Reduta Wysok 4–5 w Gdańsku*, [w:] B. Kościński (red.), *Archeologia Gdańska VIII*, Gdańsk, s. 289–306.

Wagner M.

- 2022 *Butelki szklane z badań archeologicznych przy Długim Targu i ul. Powroźniczej w Gdańsku*, [w:] K. Blusiewicz, M. Starski (red.), *Między Długim Targiem a Powroźniczą. Parcele mieszczańskie na Głównym Mieście w Gdańsku w świetle badań archeologicznych*, Warszawa, s. 359–376.

Wiadomości...

- 1925 „Wiadomości Urzędu Patentowego, Miesięcznik”, Rok II, zeszyt 1. – Styczeń 1925, Warszawa.

Wołyńska M.

- 2014 *Badania archeologiczne na stanowisku przemysłowym na przykładzie Browaru we Wrzeszczu. Przyczynek do poznania dziewiętnastowiecznego browarnictwa Gdańskiego*, [w:] *Stan i perspektywy badań archeologicznych na Pomorzu*, Gdańsk, s. 65–76.
- 2016 *Narzędzia z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73–74 w Gdańsku*, [w:] R. Krzywdziński (red.), *Dantiscum*, t. 1, Gdańsk, s. 473–514.
- 2023 *Wiadomości wstępne*, [w:] J. Prager (red.), *Opracowanie wyników badań archeologicznych na stanowisku nr 86 w Gdańsku (AZP 12-44/203) ul. Łąkowa; działka nr 157/16 obręb 100 (Zespół Mieszkańowy Sadowa)*, Gdańsk, mpis w WUOZ w Gdańsku, s. 3.

Żołądz-Strzelczyk D.

- 2013 „A cacek też dużo było”. *Zabawki dziecięce na ziemiach polskich w średniowieczu i epoce nowożytnej*, „Kwartalnik Historyczny” CXX, 1, s. 5–30.
- 2016 *Zabawki z wykopalisk przy ulicy Chmielnej 73–74 w Gdańsku*, [w:] R. Krzywdziński (red.), *Targ Sienny w Gdańsku – przedmieście europejskiej metropolii – w świetle wykopalisk archeologicznych. Katalog wystawy prezentowanej w Ratuszu Głównego Miasta w Gdańsku w okresie od 1 czerwca do 25 września 2016 roku*, Gdańsk, s. 455–472.

ARCHIWALIA:

Buhse D.

Plan von Danzig. Nach trigonometrischer Aufnahme im Auftrage des Magistrates in den Jahren 1866 bis 1869 gefertigt, Danzig, Bibl. Gd. PAN, sygn. C III 610.

Geländeplan der Freie Stadt Danzig 1927.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- Online 1 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondsten> (dostęp 30.12.2023).
- Online 2 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ALMONDE_CORNELIUS_van (dostęp sierpień 2021).
- Online 3 <http://slaskaporcelana.pl/walbrzych/fabryka-porcelany-krister/sygnatury/> (dostęp 22.12.2023).
- Online 4 <https://www.porcelainmarksandmore.com/germany/bavaria/schwarzenbach-01/index.php> (dostęp 12.07.2023) = zdjęcie 1-06.
- Online 5 <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/208778/edition/210028/content> (dostęp 23.12.2022).
- Online 6 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.01006MTL062?q=kni-fe&index=25> (dostęp 31.07.2022).
- Online 7 <https://www.britannica.com/place/Solingen> (dostęp 23.12.2023).
- Online 8 <https://www.lakesidetradet.com/Education/Maker-Mark/> (dostęp 23.12.2023).
- Online 9 <https://germanysolingen.com/en/collections/knives> (dostęp 23.12.2023).
- Online 10 <https://www.solingen.pl/94-noze-solingen> (dostęp 23.12.2023).
- Online 11 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00525MTL110?q=spoon&index=10> (dostęp 22.08.2022).
- Online 12 <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/479853.html> (dostęp 19.12.2022).
- Online 13 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00552MTL003?q=spoon&index=13> (dostęp 22.08.2022).
- Online 14 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZDAM1.00004GLS001?q=-glass&index=162> (dostęp 10.02.2023).
- Online 15 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00514GLS001?q=-glass&index=134> (dostęp 10.02.2023).
- Online 16 https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PRZEDSI%C4%98BIORSTWA_I_ZAK%C5%81ADY_PRZEMYS%C5%81OWE# (dostęp 23.12.2023).
- Online 17 https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=RODENACKER_CARL_EDUARD,_kupiec,_radny,_by%C5%82y_patron_gda%C5%84skiej_ulicy (dostęp 12.02.2023).

- Online 18 <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/500590.html> (dostęp 9.02.2023).
- Online 19 <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/500603.html> (dostęp 9.02.2023).
- Online 20 <https://collections.museumoflondon.org.uk/online/object/500604.html> (dostęp 9.02.2023).
- Online 21 <https://pl.pinterest.com/pin/311241024249300069/> (dostęp 16.11.2022).
- Online 22 <https://www.ebay.com/itm/403600520090> (dostęp 16.11.2022).
- Online 23 <https://www.prints-online.com/new-images-august-2021/ad-lindsay-low-ltd-confectionery-dundee-23212232.html> (dostęp 16.11.2022).
- Online 24 <https://www.walmart.com/ip/James-Keiller-Son-Dundee-Orange-Marmalade-1-0-LB/30872366> (dostęp 16.11.2022).
- Online 25 <https://athenstaedt.de/history.html> (dostęp 9.02.2023).
- Online 26 [https://brand-history.com/athenstaedt-redeker-hemelingen/athenstaedt-redeker-hemelingen-athenstaedts-aromatische-eisintinktur-von-vielen-tausend-aerzten-erprobtes-mittel-gegen-blutarmut-bleichsucht](https://brand-history.com/athenstaedt-redeker-hemelingen/athenstaedt-redeker-hemelingen/athenstaedt-redeker-hemelingen-athenstaedts-aromatische-eisintinktur-von-vielen-tausend-aerzten-erprobtes-mittel-gegen-blutarmut-bleichsucht) (dostęp 9.02.2023).
- Online 27 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00329CER062?q=jar&index=26> (dostęp 23.12.2023).
- Online 28 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00525GLS003?q=bottle&index=55> (dostęp 12.02.2023).
- Online 29 <https://brand-history.com/loreal-osterreich-gmbh/dr-georg-dralle-hamburg-birkin/dr-dralles-birken-haarwasser-bitte-noch-eine-flasche-dr-dralles-birken-haarwasser-seine-wirkung-bei-kopfschuppen-und-haarausfall-ist-einfach-grossa> (dostęp 9.02.2023).
- Online 30 <https://brand-history.com/loreal-osterreich-gmbh/dr-georg-dralle-hamburg-birkin/georg-dralle-hamburg-dr-dralles-birken-haarwasser-einmal-probiert-immer-gebraucht-verhindert-haarausfall-verhutet-schuppenbildung-starkt> (dostęp 9.02.2023).
- Online 31 <https://www.elbe-wochenblatt.de/2019/02/05/der-duft-der-vornehmen-welt-140-jahre-lang-produzierte-die-firma-dralle-parfum-und-seife/> (dostęp 9.02.2023).
- Online 32 <https://gazetakrakowska.pl/reklamowe-hity-ze-starych-gazet-metody-na-lysi-ne-pot-i-piegi/ga/c15-14556827/zd/39822923> (dostęp 9.02.2023).
- Online 33 <https://www.alamy.com/werbung-fr-das-haartonikum-trilysin-aus-dem-jahr-1933-gezeichnet-von-theo-matejko-1893-1946-image499570165.html?imageid=58A21B0C-CD86-4DF3-974F-7A2B4465E59C&p=1222558&pn=1&searchId=9b2fed51136fb9466d299e79798062d0&searchtype=0> (dostęp 9.02.2023).

- Online 34 https://www.ebay.co.uk/itm/115981529942?_trkparms=amclksr-c%3DITM%26aid%3D1110006%26algo%3DHOMESPLICE.SIM%26a-o%3D1%26asc%3D20200818143230%26meid%3D7067810ca5674edf-8234091224837fb-d%26pid%3D101224%26rk%3D2%26rkt%3D5%26s-d%3D115598132782%26itm%3D115981529942%26pmt%3D0%26no-a%3D1%26pg%3D4429486%26algv%3DDefaultOrganicWebV9BertRefreshRan-ker&_trksid=p4429486.c101224.m-1 (dostęp 23.12.2023).
- Online 35 <https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken/objecten?q=+curtain&f=1&p=3&ps=12&f.dating.period=19&st=Objects&ii=5#/RP-P-2020-100-126,29> (dostęp 23.12.2023).
- Online 36 <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=3> (dostęp 12.02.2023).
- Online 37 <https://www.britannica.com/biography/Hiram-Maxim> (dostęp 21.12.2022).
- Online 38 <http://web.prm.ox.ac.uk/bodyarts/index.php/temporary-body-arts/hair/75-wig-curlers-and-hair-tongs-britain-early-1700s-and-late-1800s-.html> (dostęp 23.12.2022).
- Online 39 <https://www.mimimatthews.com/2020/01/10/the-girl-with-the-19th-century-curl-hot-tongs-setting-lotions-and-artificial-hair/> (dostęp 23.12.2022).
- Online 40 https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00518MTL070?q=button&generated_categorie=Metal&subcategorie=metal%3A%20brass&index=75 (dostęp 22.12.2022).
- Online 41 https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00517MTL021?q=button&generated_categorie=Metal&subcategorie=metal%3A%20brass&index=30 (dostęp 22.12.2022).
- Online 42 https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.01013MTL002?q=button&generated_categorie=Metal&subcategorie=metal%3A%20brass&index=50 (dostęp 22.12.2022).
- Online 43 <http://www.buttonarium.eu/kolekcja/guzik/5953> (dostęp 26.08.2022).
- Online 44 <https://mundury-jarema.pl/product/feldrock-m07-10-fur-mannschaften-early-run/> (dostęp 23.11.2023).
- Online 45 <http://www.buttonarium.eu/kolekcja/guzik/6287> (dostęp 22.08.2022).
- Online 46 <https://myvimu.com/exhibit/14106217-pruskie-haki-mundurowe-m1910> (dostęp 22.08.2022).
- Online 47 <https://myvimu.com/exhibit/54760842-hak-mundurowy-pruski> (dostęp 22.12.2022).
- Online 48 <https://myvimu.com/exhibit/54776780-pruski-hak-mundurowy-2> (dostęp 22.08.2022).
- Online 49 <https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=KOSZARY> (dostęp 22.12.2022).

- Online 50 https://gdansk.gedanopedia.pl/gdansk/?title=WOLNE_MIASTO_GDA%C5%83SK,_1920%E2%80%931939 (dostęp 22.12.2022).
- Online 51 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondsten?q=cigarette> (dostęp 21.12.2022).
- Online 52 https://pl.wikipedia.org/wiki/Parasol#/media/Plik:Cz%C4%99%C5%9Bci_parasola.svg (dostęp 10.11.2022).
- Online 53 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZD1.00081MTL008?q=umbrella&index=18>
- Online 54 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00199MTL014?q=umbrella&index=49>
- Online 55 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00440MTL004?q=umbrella&index=47>
- Online 56 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00522MTL134?q=umbrella&index=41>
- Online 57 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00575MTL066?q=umbrella&index=52>
- Online 58 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00597MTL065?q=umbrella&index=45>
- Online 59 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.01005MTL072?q=umbrella&index=54>
- Online 60 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.01008MTL016?q=umbrella&index=55> (dostęp 20.12.2022).
- Online 61 <https://nauka-gry-na-harmonijce.pl/harmonijka-ustna/> (dostęp 16.07.2022).
- Online 62 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondsten?q=%20harmonica> (dostęp 16.07.2022).
- Online 63 <https://muzeumwarszawy.pl/wp-content/uploads/2021/02/Zegarek-kieszonkowy.pdf> (dostęp 16.07.2022).
- Online 64 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZR2.00514MTL151?q=pocket%20watch&index=7> (dostęp 16.07.2022).
- Online 65 <https://belowthesurface.amsterdam/en/vondst/NZD1.00303MTL042?q=pocket%20watch&index=5> (dostęp 16.07.2022).
- Online 66 https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1983-1012-100 (dostęp 22.12.2022).
- Online 67 <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-15-114> (dostęp 24.02.2023).
- Online 68 <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-16-085> (dostęp 24.02.2023).
- Online 69 <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-21-318> (dostęp 24.02.2023).
- Online 70 <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-22-430> (dostęp 24.02.2023).
- Online 71 <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-2-092a> (dostęp 24.02.2023).
- Online 72 <https://pipemuseum.nl/en/collection/apm-2-092b> (dostęp 24.02.2023).

MATERIAL CULTURE OF GDAŃSK IN THE 19TH AND EARLY 20TH
CENTURIES BASED ON SELECTED ARTEFACTS FROM ARCHAEOLOGICAL
RESEARCH AT ŁĄKOWA 60 F STREET

SUMMARY

The subject of the article are selected artefacts obtained during excavations carried out in 2021 in the northern part of the Dolne Miasto (Lower Town) district of Gdańsk, at Łąkowa 60F Street.

The presentation of a collection of 57 late artefacts, dating from the 19th century to the beginning of the 20th century, is intended to enable learning about the material culture of Gdańsk from that period. The small set of items includes various categories of artefacts, such as: pottery vessels, storage containers (pottery and glass ones), pharmacy and cosmetic containers. The collection also includes home furnishing elements for decorating, lighting and heating. Also discussed are: a toy, selected tools, parts of clothing and artefacts constituting elements of personal equipment.

The reason for undertaking this topic is the growing interest in the 'long 19th century', visible among historians and art historians. This state of affairs highlights the insufficient recognition of the issue in the archaeological literature. The late date of the artefacts also seems interesting due to the greater possibilities of illustrating the original function of the objects. This aspect is a starting point for interdisciplinary research using rich iconographic sources, such as advertising posters printed in the press.

Marta Wołyńska
Muzeum Narodowe w Gdańsku
ORCID 0000-0002-0782-0939

PROGRAM VI POMORSKIEJ SESJI SPRAWOZDAWCZEJ ZA LATA 2021–2022

JAKUB NIEBIESZCZAŃSKI, TOMASZ WIKTORZAK

Wyniki badań nieinwazyjnych grobowców megalitycznych na stanowisku Łupawa 18, powiat słupski, województwo pomorskie – komunikat.

CEZARY BAHYRYCZ, TOMASZ WIKTORZAK

Wyniki badań nieinwazyjnych domniemanego grobowca megalitycznego w Strzyżynie, powiat słupski, województwo pomorskie – komunikat.

SŁAWOMIR WADYL, PAWEŁ SZCZEPANIK, DAGMARA WERRA, KRZYSZTOF KURZYK

Kurhany w starej osadzie. Nieoczekiwane rozstrzygnięcie badań cmentarzyska kurhanowego w Obłężu, pow. słupski – komunikat.

JAKUB MOSIEJCZYK, MAGDALENA WAŁASZEWSKA

Pozytywne weryfikacje stanowisk archeologicznych na Kociewiu w trakcie badań przedinwestycyjnych na stanowiskach: Narkowy nr 1, Stanisławie-Szpęgawa nr 7, Opalenie nr 5 – komunikat.

PIOTR KLIMASZEWSKI, PIOTR FUDZIŃSKI, JAKUB MOSIEJCZYK

Zniszczony grób ludności kultury pomorskiej z Rekownicy, gm. Nowa Karczma – komunikat.

PAWEŁ SZCZEPANIK, JAKUB WOJTECKI, MATEUSZ SKRZATEK

Nowo odkryte cmentarzysko kurhanowe w podbytowskim Udorpiu – komunikat.

WALDEMAR JASZCZYŃSKI

Kontynuacja naukowych badań archeologicznych w Parparach gm. Sztum, Węgry stanowisko nr 32 – komunikat.

ANDRZEJ BARTCZAK, ANNA NIERYCHLEWSKA

Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych prowadzonych w 2021 roku na stanowiskach archeologicznych AZP 7-31/5 7-31/6 i 7-31/11 7-30/53 w Żoruchowie, gm. Główny, woj. pomorskie – komunikat.

SŁAWOMIR WADYL

Wyniki badań cmentarzyska z kurhanami typu Orzeszkowo w Nowym Chorowie, pow. Słupski w roku 2022 roku – referat.

EWA FUDZIŃSKA, PIOTR FUDZIŃSKI

Osadnictwo średniowieczne na stanowiskach w Subkowskim Polu i Subkowych oraz Lubiszewie – badania w 2021–2022 roku – komunikat.

WALDEMAR OSSOWSKI, JOANNA DĄBAŁ

Badania weryfikacyjne stanowiska z X wieku w piwnicach Ratusza Głównego Miasta w Gdańsku, przeprowadzone w 2022 roku – komunikat.

MAGDALENA ŻUREK

Zamek pokrzyżacki w Przechmaru, gm. Stary Dzierżoń – badania w 2022 roku, średniowiecze – referat.

KATARZYNA ZDEB, MAGDALENA ŻUREK

Szklwiona rynienka z wykopalisk miejskich – przyczynek do badań nad biomarkerami pozyskanymi z naczyń szklwionych – referat.

MAREK TRUSZKOWSKI, MICHAŁ STARSKI

Badania archeologiczne studni na Zamku Wysokim w Człuchowie – komunikat.

BOGUSZ WASIK

Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych, przeprowadzonych w 2022 roku na zamku kapituły pomezkańskiej w Kwidzynie – komunikat.

MICHAŁ STARSKI

Wczesnonowożytna kamienica mieszczkańska w Pucku. Wyniki badań miasta lokacyjnego w 2022 roku – referat.

MACIEJ SZYSZKA

Dom Beginek i mur miejski. Badania ratunkowe północnego ciągu ulicy Pańskiej w Gdańsku – referat.

ALEKSANDRA JABŁOŃSKA, MAGDALENA KULESZ-HODYSZ,

ALEKSANDER KWAPIŃSKI

Badania sondażowe przy ulicy Angielska Grobla i Długa Grobla w Gdańsku – komunikat.

MARTA WOŁYŃSKA

Wybrane zabytki z badań archeologicznych przy ulicy Łąkowej w Gdańsku (osiedle Sadowa) – sezon 2021 – referat.

JAKUB MOSIEJCZYK, JOANNA DĄBAL

Wstępne wyniki z badań archeologicznych przy ul. Kraszewskiego w Prabutach – referat.

RENATA WILOCH-KOZŁOWSKA

Archeologia to także współczesność. Najnowsze znaleziska z Gdańska – referat.

WIOLETA JASKÓLSKA, AGNIESZKA OSTALCZYK

Nagrody za znalezienie zabytków archeologicznych z terenu Pomorza w latach 2019–2022 – komunikat.

LISTA UCZESTNIKÓW VI POMORSKIEJ SESJI SPRAWOZDAWCZEJ

ANETA ADAMASZEK

(Iława)

IGOR BACEWICZ

(Gdańsk)

CEZARY BAHYRYCZ

(Fundacja Uniwersytetu Adama Mickiewicza
w Poznaniu)

ANDRZEJ BARTCZAK

(Barta, Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
Andrzej Bartczak)

WERONIKA BIKOWSKA

(Gdańsk)

DR KAROLINA BLUSIEWICZ

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

MACIEJ BOCHYŃSKI

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

DAWID BOROWKA

(Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gdańsku)

BEATA CEYNOWA

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

DR MATEUSZ CWALIŃSKI

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego)

DR JOANNA DĄBAL

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego)

KACPER DĘBSKI

(Gdańsk)

TOMASZ DROZDOWSKI

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

EWELINA DROZD-WADYL

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

PAULINA DUDEK

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego)

OLGIERD FELCZAK

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, Stowarzyszenie
Naukowe Archeologów Polskich oddział w Gdańsku)

JACEK FREZA

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

EWA FUDZIŃSKA

(Muzeum Zamkowe w Malborku)

MIROSLAW FUDZIŃSKI

(Gdynia)

DR PIOTR FUDZIŃSKI

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

KAMIL GŁAŻEWSKI

(Gdańsk)

ANDRZEJ GOŁĘBIEWSKI

(Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad
oddział w Gdańsku)

ALEKSANDRA JABŁOŃSKA

(Signum, Aleksander Kwapiński Sopot)

JOANNA JARZĘCKA-STĄPOREK

(Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku)

WIOLETA JASKÓLSKA

(Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego
w Warszawie)

PAWEŁ JASKÓLSKI

(Milanówek)

WALDEMAR JASZCZYŃSKI

(Muzeum Zamkowe w Malborku)

JAKUB JÓZEFOWICZ

(Gdańsk)

DR MONIKA KASPRZAK

(Gdańsk)

MARCIN KLEBBA

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

BOGDAN KOŚCIŃSKI

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

PIOTR KLIMASZEWSKI

(Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gdańsku)

WERONIKA KOBOJEK

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

DANUTA KRÓL

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

OLGA KRUKOWSKA

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

MAREK KUIK

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

MAGDALENA KULESZ-HODYSZ

(Signum, Aleksander Kwapiński Sopot)

DR KRZYSZTOF KURZYK

(Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku)

ALEKSANDER KWAPIŃSKI

(Signum, Aleksander Kwapiński Sopot)

WIKTOR LIJEWSKI

(Gdańsk)

MATEUSZ MALESA

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

JAN MARJAK

(Pruszcz Gdański)

DR JAKUB MOSIEJCZYK

(Archeo-Adventure, Pracownia Archeologiczna)

DR GRAŻYNA NAWROLSKA

(Elbląg)

DR JAKUB NIEBIESZCZAŃSKI

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu)

DR KAMIL NIEDZIÓŁKA

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego;
Muzeum Gdańska)

DR ANNA NIERYCHLEWSKA

(Łódź)

IŁONA NOWOSADZKA

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

PROF. DR HAB. WALDEMAR OSSOWSKI

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego;
Muzeum Gdańska)

AGNIESZKA OSTALCZYK

(Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego
w Warszawie)

ŁUKASZ POŁCZYŃSKI

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego)

JAKUB PRAGER

(AZUPIRANU Gdańsk)

ŁUKASZ ROLBIECKI

(Gdynia)

DR EWA RONOWSKA

(Gdańsk)

ZBIGNIEW SAWICKI

(Muzeum Zamkowe w Malborku)

KAROL SKIBA

(Gdańsk)

MATEUSZ SKRZATEK

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu)

GRZEGORZ SOWIŃSKI

(Chojnice)

PIOTR SPISAK

(Stara Huta)

DR MICHAŁ STARSKI

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

STEFAN STASZEWSKI

(Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Gdańsku)

DR ANNA STROBIN

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego)

DR MARCIN SZERLE

(Muzeum Miasta w Gdyni)

DR PAWEŁ SZCZEPANIK

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu)

FILIP SZCZEPAŃSKI

(Gdańsk)

ALEKSANDRA SZYMAŃSKA

(Sopot)

MACIEJ SZYSZKA

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

BOGUSŁAWA TOMCZYK

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

EWA TRAWICKA

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

MAREK TRUSZKOWSKI

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

MALGORZATA TUSZYŃSKA

(Muzeum Archeologiczne w Gdańsku)

IGOR URBAN

(Signum, Aleksander Kwapiński Sopot)

DR SŁAWOMIR WADYL

(Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)

DR MAGDALENA WAŁASZEWSKA

(Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim).

DR BOGUSZ WASIK

(Muzeum Zamkowe w Malborku)

DR DAGMARA WERRA

(Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie)

TOMASZ WIKTORZAK

(Stowarzyszenie Przyjaciół Łupawy „Dolina Łupawskich Megalitów”)

RENATA WILOCH-KOZŁOWSKA

(Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska Renata Wiloch-Kozłowska)

JAKUB WOJTECKI

(Academia ArΘum Humaniorum, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

MARTA WOŁYŃSKA

(Muzeum Narodowe w Gdańsku)

KATARZYNA ZDEB

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)

DR MAGDALENA ŻUREK

(Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)